

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHETVENKILENCZEDIK KÖTET

(511., 512., 513. SZÁM)

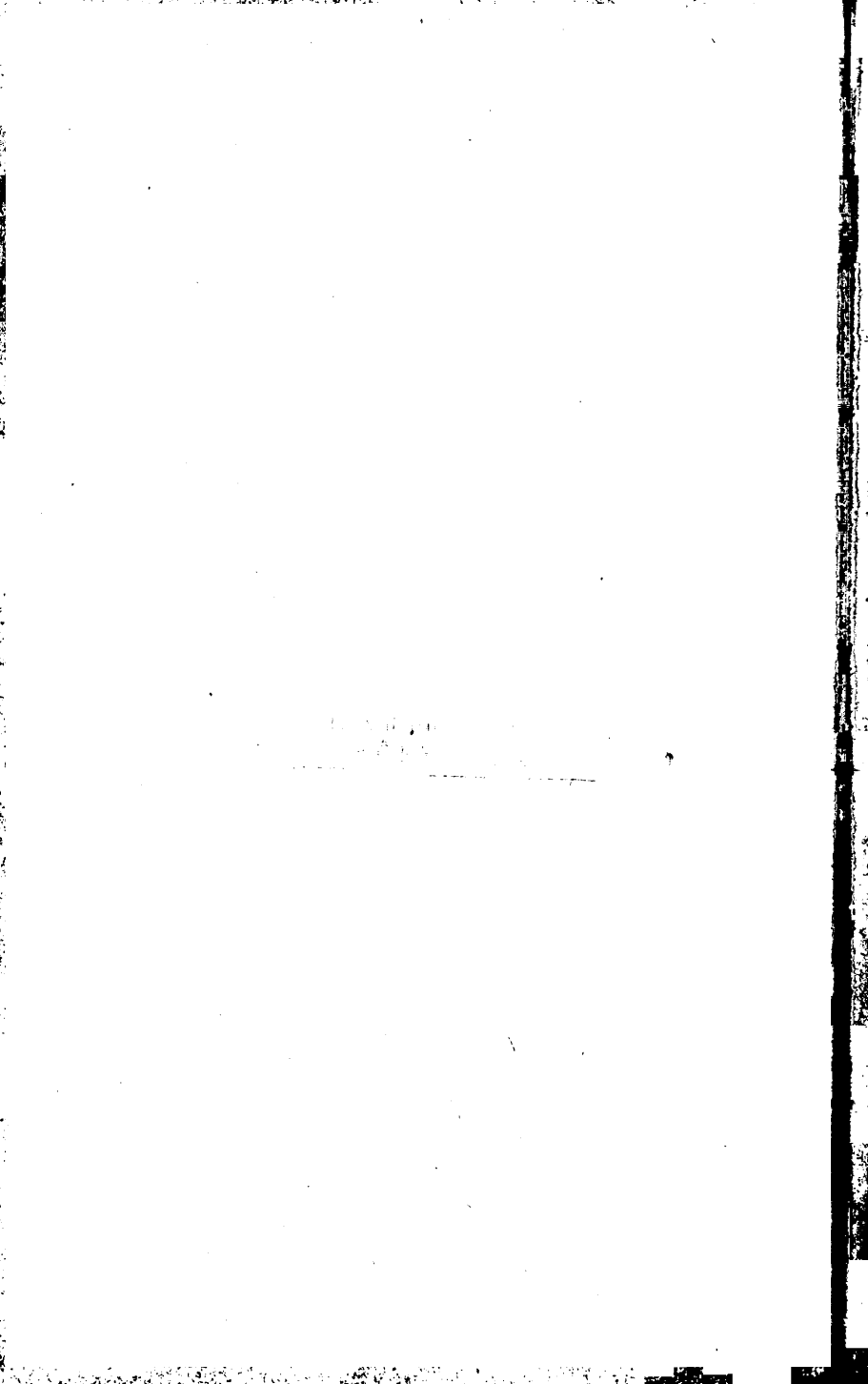

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1919

TARTALOM.

DXL SZÁM.

	Lap
A FÖLD-REFORM. — Matlekovits Sándortól	1
A FÖLD ÉS A FAJ HATÁSA A TÖRTÉNELEMBEN. (V.) — Ger- manus Gyulától	49
AZ IRODALOM HALOTTAI: <i>Berczik Árpád</i> búcsúztatója. — Beöthy Zsolttól. — <i>Dóczy Lajos</i> ravatalánál. — Kozma Andortól	75
ÉRTESÍTŐ: <i>Ambrus Zoltán</i> elbeszélései. — (<i>A kém és egyéb elbeszé- lések.</i>) — r. r.-től	77

DXII--DXIII. SZÁM.

B. EÖTVÖS JÓZSEF LEVELEI SZÉCHENYI KÖZLEKEDÉSI JAVASLATÁRÓL. — Viszota Gyulától	81
SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A MAGYAR NYELV. — Tolnai Vilmostól	147
GYULAI PÁL ROMHÁNYIJA. — Papp Ferencztől	167
AZ ORVOSKÉPZÉSRŐL. — Grósz Emiltől	188
TÖRTÉNELMI ALKOTMÁNYUNK ÉS AZ ÚJ MAGYARORSZÁG. — Tihanyi Lajostól	203
A FÖLD ÉS A FAJ HATÁSA A TÖRTÉNELEMBEN. (VI.) — Ger- manus Gyulától	209
HAJÓN. — Költemény. — Vargha Gyulától	226
SZEMLE: <i>Herz Miksa</i> . — Goldziher Ignácztól	228
ÉRTESÍTŐ: <i>A pusztuló falu regénye.</i> (Szabó Dezső: <i>Az elsodort falu.</i>) — r. r.-től	234

A FÖLD-REFORM.

A forradalom, a nép- és a tanács-köztársaság Magyarország legfontosabb közgazdasági ágában, a mezőgazdaságban oly felfordulást okozott, melynek anyagi és erkölcsi kárait ma még megállapítani nem lehet. Megingatta a tulajdon állandóságában való bizalmat. A közvagyon fogalmát helyezte a művelési ágaknak abba a fajába, melyben leginkább az egyéni érdek érvényesülése adja meg a termeléshez az ösztönt. Gyűlöletet ültetett gazda és munkás közé, holott a földművelés terén az együttérzés és együttműködés nélkülözhetetlenül szükséges.

A rombolás művébe mindjárt a köztársaság első napjaiban még a Károlyi-kormány vitte be a lángbaborítás lehetőségére az első szikrát, a midőn a hosszú háború által amúgy is felkorbácsolt kedélyeket a földbirtok-reform jelszavával a «földosztás» terére hajtotta; és a helyett, hogy a fennállt földéhség ellen azokon a vidékeken, a hol ez a jelenség veszedelmes módon elharapódzott, alkalmas módon helyileg intézkedett volna: a földéhséget országos kórrá fejlesztette és a parasztot, a földmunkásokat és a gazdasági cselédeket követelőkké, gazdáikkal szemben ellenségesekké és az országgal szemben jogigénnyel bírókká tette.

Károlyi kormánya a legnagyobb sietséggel meghozta a földreformról szóló «néptörvényt», melynek életbeléptetésére már maga nem volt képes, az utána következett tanács-köztársaság kormánya pedig már nem gondolt, mert arra ez álláspontra helyezkedett, hogy a földtulajdon a közösségé és tetszés szerint engedte a földtulajdonnak elkolzását. Rendszer ebben a «közös tulajdon» elismerésében nem volt. Ott, a hol lehetett, mindenki kénye-kedve szerint elhelyezkedett másnak birtokán, rabolt, pusztított és elűzte erőszakkal a tulajdonost. Másutt a

helyi munkás-tanács directoriuma intézkedett a birtoknak kár-
térítés nélküli elfoglalásáról, meghagyván itt-ott kegyesen a bir-
tokost fizetett intéző minőségben vagy írnoki állásban. Ismét
sokhelyen megkísérelték a nagybirtokot földműves szövetkezetek-
kel megműveltetni és a szövetkezeti alakulást nagytermelőkké
növesztetni. Mi lett ezen kapkodó, reusztelen és csak a birtoko-
sok kipusztítására és nyomorgatására irányult hajszában a
Kánaánnak mondott magyar földből, azt abból a nyomorból
látjuk, mellyel az élelmezés saját lakosságunknál küzd, holott
rendes években mi láttuk el főzelékkel, gyümölesesel, gaboná-
val, liszttel, hússal fél Európát. Az utókor túlzott mende-mendá-
nak fogja találni, ha olvassa, hogy Budapesten nem volt kap-
ható friss gyümölcs és ha megjelent a piacon egy-egy eladó,
a cseresznye kilogrammja 30, a földieperé 40, a sárgabaracké 50,
a korai őszi baracké 70 koronával kelt. Hihetetlennek fog-
ják mondani, hogy a tök kilogrammja 8, az uborkáé 10, a para-
dicsomé 14 koronán mohó vásárlás tárgya volt és egy tojás
ára 5—8 koronára rúgott.

Nem akarunk ezúttal a közgazdasági politika hibáinak
részleteivel foglalkozni, de szükségesnek tartjuk, hogy a magya-
mezőgazdaság egyik alapvető ügyének történeti alakulásával
bővebben foglalkozzunk és megörökítsük azt a szellemi harczt,
mely az ú. n. földreform körül a Károlyi-kormány alatt folyt és
az örökre eltemetett 1919. évi XVIII. néptörvényben nyert ki-
fejezést, melynek címe «a földművelő nép földhöz juttatásáról».

Célunk nem az ítékezés. Az érvek és ellenérvek tisztán
tárgyilagos felsorolása oly tanulságos anyagot nyújt gazdasági
állapotaink és az előretörő reform felismerésére, melynek bírál-
lat nélkül is meg van a fontossága. Ha jellemezni kellene a
szellemi harcztban résztvevők magatartását, azt mondanók,
hogy a socialdemokraták és a radicalesok egész lelkesültséggel,
sőt mámorral nyilatkoztak irányzatuk érvényesítése mellett,
holott a magántulajdon alapján álló, illetőleg a letűnt korszak
uralkodó eleme részéről elég fűvesen «burzsui»nak (ki hitte
volna, hogy a 10,000 holdas nagybirtokos valaha «burgeois»
lesz!) nevezett felszólalók nagyrésze bizonyos tekintetben a
«földosztás» múlhatatlanul bekövetkezendő irányzatának nyo-
másu alatt tarták elő véleményüket.

Mióta Magyarország alkotmányos életét 1867 óta újra éli, állandóan napirenden volt a birtokelosztás kérdése. A kormány épügy, mint a törvényhozás, ismételten foglalkozott a telepítés, a kötött birtokok, a hitbizományok ügyével. Ismételt kísérleteket látunk telepítvények létesítésénél. Állami birtokok eladásával próbálkoztunk a föld megosztására hatni. A kivándorlás nagymérvű fejlődése állandóan a birtokreform szükségességére utalt és a föld népének földdel leendő ellátását tette jelzővává. Ismételten hozott törvényekkel szabályozni kívántuk a telepítést; a törvényhozás hitelt szavazott meg a kormány által megindítandó telepítésekre; egy külön bankot teremtettünk a parcellázás rendszeresítésére.

Azon a szakértekezleten, mely a földreform ügyében a földművelésügyi ministeriumban tartatott, Buza Barna, a Károlyi-kormány földművelésügyi ministere mondja: «Az elmúlt időkben történtek már igen dicséretre méltó kísérletek, de a körülmények olyanok voltak, hogy csak igen csekély eredményre vezettek, csak igen korlátolt mértékben érvényesülhettek.»

«Ma az előtt a rettenetes kényszerhelyzet előtt állunk, hogy vagy szembe kell néznünk az országot fenyegető egyik legnagyobb katastrophájával, vagy rövid idő alatt kell kipótolonunk évtizedek mulasztásait. A mi 20-30 esztendő alatt egész símán, zökkenés nélkül, a legszebb átmenettel lett volna megalkotható, azt most igen rövid idő alatt, talán egy esztendő alatt kell megvalósítanunk.»

A háború alatt a közvélemény kifejezésre juttatta azt a kívánságát, mely a birtokreform hangoztatásában áll és a melynek lényege abban van, hogy minél több munkáskéz jusson abba a helyzetbe, hogy saját földjét művelje és hogy az óriási nagybirtokok és kötött birtokok alkalmas módon megoszolva, az eddiginél gazdaságosabb kihasználással értékesíttessenek.

Mindezekhez járult a négy éves háborúban a gazdasági tevékenység köréből elvont, legalább két harmadrészben mezőgazdasággal szoros kapcsolatban volt férfi lakosság jövőbeli elhelyezkedésének nagyjelentőségű kérdése. Mitevő legyen az a katona, ki négy éven át nem látta faluját, ki előbbeni

munkás viszonyába talán nem állhat be, vagy nem akar beállari és a ki hazájáért szenvedvén, méltán várja jutalmát.

Felhangzott tehát a jelszó: földet a népnek! S ezzel a birtokreform kérdése napirendre került volna mindenestre, bármiként végződjkék is a háború. A demobilisatio nálunk birtokreform nélkül nem volt képzelhető.

Hogy a forradalom a már úgylis általában várt birtokreformot a népkormány első teendői közé felvette és a közársaság kikiáltásával a birtokreformot azonnal elrendelte: ez a demokratikus szellem, a socialdemokrata és radical irányzat uralomrajutása nélkül is az átalakulás természetes következménye gyanánt tekinthető.

Február havában a kormány közlirré tette az 1919. évi XVIII. néptörvényt «a földmívelő nép földhöz juttatásáról».

A törvényt Buza Barna földmívelésügyi minister készítette, még pedig előbb 1918 november havában egy minden irányzatú szakférfiakból összeállított és nyolcz ülésen tartott szakértekezlet megtartása után.

Maga a minister a tanácskozást megnyitó beszédében jellemezte az értekezleten megjelentek gazdasági és politikai irányait, midőn mondja:

«Szélsőséges felfogások azok, melyek itt a megvitatáson szót fognak kérni... sokakat egy egész világ választ el egymástól, gondolkozásban és a gazdasági fejlődés irányának felfogásában».

A felszólalók közül Rubinek Gyula, Darányi Ignác, Nagy Emil, gróf Pallavicini György, Osztroluczky Miklós, Bernát István, György Endre, Somssich László gróf — az Országos Gazdasági Egyesület szellemét képviselték; — Szabó István, később népgazdasági minister, a kisbirtokcsok pártja nevében beszélt; — a socialdemokraták nézeteit tolmácsolták: Varga Jenő utóbb pénzügyi népbiztos, Kunfi Zsigmond, a Károlyi kormány közoktatásügyi ministere, Szegedi László, Mezőfi Vilmos; — a radicalis párt elveit képviselték: Dénes József, Braun Róbert, Vámcsh Hugó, Pikler J. Gyula; — a pénzügyi érdekek szószólói Éber Antal, báró Papp Géza; — azonkívül felemlítendők Dániel Arnold, Balkányi Béla, Szegedi Miklós,

Uszmadia Sándor, Ágoston Péter, később népbiztos, Ábrahám Dezső, Sebes Dénes, Ladányi Dezső.

*

Midőn a törvény elveit ismertetjük, feltárjuk a szakértekezleten elhangzott érveket és ellenérveket, hogy így a törvény minden oldalról kellő világításba jusson és a különböző irányú felfogások által a törvény anyaga mindenkép átdolgozva értelmezésében világosabbá váljék.

Buza Barna földművelügyi minister az *anquêt* megnyitó beszédében hangsúlyozta :

«Nemcsak a nemzeti tanácsnak a néphatározata követeli a birtokpolitikai reformnak minél előbb törvényre emelését, hanem követeli általában az ország közhangulata is.»

És a midőn a forradalom a birtokpolitikai reformot mindjárt első napjaiban kezébe veszi, az átalakulás szelleme a megoldás szempontjából nagy előnyöket biztosított. Ezt jelezte nagynevű jogászunk, Sebes Dénes :

«A forradalmi kormány kedvezőbb helyzetben van ma, mint akármiféle kormány volt Magyarországon. Ma olyan kérdések estek ki teljesen a vitatkozás köréből, melyek még ez előtt néhány hónappal elkeseredett vitákra adtak okot. Hogy kötött birtok legyen vagy ne legyen, erről nem is beszélünk. Az, hogy a hitbizományok megszűnjenek, nem is kérdéses. Hogy a tulajdonjog mennyiben tágálható, kisajátítás vagy megváltás útján érintessék, vagy mik legyenek a kisajátítás korlátai : ezek a kérdések ma teljesen kiesnek a vitatkozás köréből. Ma tulajdonképen egy teljes tabula rasa áll előttünk és a kormánynak tulajdonképen teljesen szabad keze van a legnehezebb kérdésekben.»

Midőn így a helyzet előnyös voltát látjuk, nem szabad felejtetni, hogy a forradalmi kormánynak socialdemokrata elemei a vagyonmegosztás kérdését is a leendő reformoknál tekintetbe veendő nagy kérdéseknek tartják és ezt Kunfi Zsigmond kifejezésre is juttatta a tanácskozáson, mondván :

«Az eddigi vagyon- és jövedelem-elosztásnak az országban meg kell változnia. Ez ennek az agrárpolitikai reformnak az alapja és igazi lényege. A változás következményének annak

kell lenni, hogy azok, a kik eddig nagy szegénységben éltek, bizonyos jóléthez és jómódhoz jussanak, még pedig azok gazdagságának rovására, a kik eddig nagy jólétben éltek . . . Úgy látszik, azt hiszik, hogy a mai földreformnak úgy kell végbemennie, hogy a föld mostani tulajdonosainak abból semmi anyagi kárunk ne legyen . . . addig míg ez a kormány mai összetételében fog működni, igen erős törekvés fog megnyilvánulni arra nézve, hogy a földbirtoknak és a nagy vagyonnak bizonyos kategóriájában általában igen erős eltolódás menjen végbe a mai tulajdonosok rovására.»

A mivel szemben Sebcs Dénes arra utalt, hogy egy ily nagy reformnál a törvényesség figyelemmel tartása elsőrendű követelmény; szerinte:

«Habár nagy társadalmi átalakulás indította meg és bizonyos erőszakosabb eszközökkel megy is végbe e reform, mint ahogy békés időben ment volna, mégis minden erővel meg kell adni ennek az alakulásnak minden garantiáját és a törvényesség minden kellékét, hogy ez törvényes úton, törvényes formák, törvényes keretek közt menjen végbe.»

A földbirtok reformjának célja és jelentősége iránt Buza Barna, az egész ügy vezetésével foglalkozó földművelésügyi miniszter, ismételten nyilatkozott. Szerinte:

«A cél: a népnek földhöz juttatása, illetőleg helyesebben a nép kezéhez juttatni a földet; nem helyes az a felfogás, mely úgy fogja fel ezt a kérdést, hogy mi ezt a földet ajándékba vagy jutalmul fogjuk adni a népnek; mert megérdemli, rászolgált mint jutalomra; hanem földet kell adni a népnek, mert a népnek ehhez joga van és mert az ország fejlődése, gazdasági virágzása ezt követeli.»

«A birtokreform kérdésének eldöntésétől Magyarország egész jövő gazdasági fejlődése függ . . . helyes megoldása Magyarországot kivezetheti talán mai minden zavarából és elviheti egy eddig nem remélt nagyszerű fejlődésnek az útjára, de helytelen kezelése az országot végzetes veszedelembé döntheti.»

«A népnek földhöz juttatása a földbirtok demokratizálása által történik. Az ország jövő gazdasági fejlődése akkor van

ibiztosítva, ha az ország egész gazdasági épületének alapja a kisbirtokosoknak minél szélesebb rendszere.»

«Magyarország mai gazdasági berendezése, a magyar földnek mai birtokfelosztása nemcsak hogy szerencsétlen, de nemzeti és gazdasági szempontból katastrofális.»

A földbirtok rendezését követelte az a demokratikus szellem, mely a forradalomban nyilvánult: Ezt hangsúlyozza Dániel Arnold :

«Politikai szempontból a földbirtok-reform feladata biztosítani az ország számára a demokraciát és ennek a bel- és külpolitikai előnyeit — a demokracia első sorban a földbirtok elosztásának kérdése, mert a föld a legfőbb forrása a gazdasági és politikai hatalomnak.»

A föld-reformnak a birtok megosztására vonatkozó jelentősége mellett is az ország termelése szempontjából való fontosságát minden oldalról erősen hangsúlyozták. Magyarország gabonatermésével eddig nemcsak az országot látta el élelmezéssel, hanem bőven juttatott a külföldnek is. A nagy gabonatermelő területeknek általános elaprózása és kisbirtokoknak nagy számmal való teremtése legalább is kérdésessé teszi, lesz-e annyi termés jövőben, mint volt eddig, nem is szólva a minden oldalról felhangzó és követelt többtermelésről. Maga az elnöklő földművelésügyi miniszter hangoztatta, hogy a termelés folytonosságának, a termés-hozam lehető fenntartásának az érdekét a birtokreform keresztülvitelénél figyelembe kell vennie.

Különböen több oldalról hangoztatták, hogy az által, hogy a földreform kérdését felvetették, a termelésben munkáshiány állott be.

«Beállt az ország legnagyobb részében a termelés folytatásának teljes lehetetlenülése abban a pillanatban, a midőn a földosztás-ígéret világos, mondta Palkai Béla.

Erősen hangoztatták többen, hogy a birtokreform oly nagyjelentőségű és sok munkával járó országos feladat, melynek keresztülvitelét nem lehet elhamarkodni és nem szabad hiú reményeket költeni a népben, hogy gyorsan földhöz jut. Ezért Varga Jenő szerint :

«Minden előkészületet a földreformra meg kell tenni azonnal hozzá kell kezdeni, de a föld tényleges felosztása csak a termés betakarítása után mehet végbe. Ha ezt teszszük, akkor jövőre sokkal kisebb nehézségünk lesz.»

Ágoston Péter szerint: «A parcellázás hirtelenében nem történhetik meg. Ez évek munkája és épen ezért, mert évek munkája, ne tegyünk olyan ígéreteket a föld népének, a melyeket nem lehet beváltani. Ha évek munkája, akkor együtt kell hagyni a földbirtokot, tehát erre kell a megoldást megtalálni. Ez okból bizonyos területeknél nagyobb birtokokat meg kellene váltani. A földművelés történiék egyelőre közös számlára. A termés értékesítése szintén közösen történjék. De egyúttal gondoskodás legyen arról, hogy a földműves nép mindazokat a czikkeket, melyekre neki szüksége van, közvetlenül a vármegye szervezete útján olyan áron kapja meg, a mely megfelel. Máskülönbem nem lehet az embereket lecsendesíteni.»

Éber Antal kifejtése szerint:

«A 10 millió hold felosztása 15 milliárd korona mozgósítást igénylené. Azonkívül a mérnöki felosztás, szétdarabolás, átadás, elhelyezkedés oly sok teendővel jár, annyi szakerő alkalmazását teszi szükségessé, hogy tíz év alatt is nehezen lehetne keresztülvinni. Ha évenként egy millió hold parcellázatnék, elég eredmény volna.»

Sebes Dénes pedig utalt a francia nagy forradalomra s az akkor végrehajtott földosztás bonyodalmaira:

«Ilyen egész Európában botránys és példanélküli nagybirtok-rendszernek az átalakítása nem megy végbe máól holnapra... Érdekes analógiát találunk a francia forradalomban. A francia forradalom a politikai forradalom mellett egyike volt a legérdekesebb és legmélyrehatóbb agrárreformoknak. Franciaországban 1791—94 között ment végbe ez a nagy átalakulás. Ott egyszerre történt meg a jobbágyfelszabadítás és a nagybirtokok feldarabolása. Az egész munka körülbelül egy tizedére terjedt Franciaország területének. 30,000 nagybirtokot osztottak fel és az egész munkálat három évig tartott. Összesen 452,000 új birtok keletkezett. Ez is három évig tartott, pedig itt nem nagyon tartották meg a törvényesség minden kellékét, mert a kastélyokból a téglákat és a vasgerendákat is

felosztották. De annyiban megtartották a formákat, hogy kiküldött népbiztosok jelenlétében adás-vétel útján adták el a parasztnak. Cambon pénzügyminister az assignáták kibocsátásával csatolta hozzá a forradalomhoz a parasztságot és tette lehetővé azt a nagyarányú parcellázást. Az assignáták földutalványok voltak. Itt is lehetne azzal a gondolattal foglalkozni, hogy nem lenne-e helyes ilyen utalványozással is megnyugtatni azokat, a kik még nem állanak oly acut közelségben a felosztás practicus keresztülviteléhez.»

Pátkai Béla kifejtette azt a nehézséget, melylyel szemben állunk akkor, midőn a nagybirtok-rendszerből hirtelen át akarunk térni a kisbirtok rendszerre :

«Az állam gazdasági élete ép oly szerves élet, mint bármely más élő organismusé. A mint a hat éves gyermekből máról holnapra nem lehet felnőtt ifjút nevelni, ép úgy nem térhet át ezen túltengő latifundiumos birtokrendszer máról holnapra a teljes parcella-gazdálkodás rendszeréhez.»

A törvény előkészítésénél ismételten felmerült a földbirtok-reform statisztikai oldala, az a kérdés : mennyi hold föld áll rendelkezésre a parcellázásra és hány családot, illetőleg földművelőt lehetne ellátni megfelelő parcellával.

Rubinek Gyula szerint szántó, rét, legelő és kert területéből a 100 holdon aluli birtok 20.480,000 holdat, az összes terület 60 %-át, a 100 holdon felüli 13.565,000 holdat képvisel.

A birtokokból átlag a 100—200 holdasoknál 70, a 200—300 holdasoknál 149, a 300—1000 holdasoknál 341 hold a szántó.

Legelő, adó alá nem eső, nádas a 100 holdon alulinál 14 %, a 100 holdon felülinél 81.7 %. kötött birtoknál 100 hold szántóra 205 hold legelő, adó alá nem eső, nádas esik. Minél nagyobb a birtok, annál kevesebb szántó áll tehát aránylag rendelkezésre.

De a hirtelen parcellázás keresztülvitele majdnem lehetetlen. Szerinte :

«Parcellázni nem szabad nyakló nélkül. Lakoház, iga és eke és egyéb szerszám kell minden parcellához.

Ha az 1000 holdon felüli birtok mind parcelláztatnék. 400,000 parcella keletkezik, 400.000 iga és eke kell, ezt hirtelenében megszerezni lehetetlen.»

A kérdést más oldalról világítja meg Osztroleuczky Miklós, szerinte: «Az összes igényeket nem lehet kielégíteni. Van 500,000 gazdasági cseléd-család; egy millió mezőgazdasági munkás-család; gazdatiszt 10,000, öt holdon aluli törpebirtokos 1 millió család. Ha 10 holdat veszünk egy-egy kiosztandó parcellára, akkor kellene öt millió hold cselédek számára, 10 millió hold munkások számára, 7·5 millió hold törpebirtokosok számára, gazdatiszteknek 200 holdjával számítva két millió hold, a 10 holdon aluli birtokosoknak átlag 2·5 hold számítva: kilencz millió hold, összesen tehát 27 millió hold. Már pedig a 100 holdon felüli birtok összesen 13·5 millió holdra rúg és így az igényeknek még 50 %-át sem adná.

A parcellázás óriási feladatát Éber Antal tüzetes adatai tüntették fel, szerinte:

«Ha az 1000 holdon felüli szántót kisajátítanók és felosztanók, ez számszerűleg azt jelenti, hogy 36 millió kat. hold birtokból ki volna kapcsolva 24 millió hold; vagyis az ország termelésének két harmadrészénél biztosítva volna, hogy az minden rázkódtatástól való félelem nélkül tudná munkáját folytatni. Viszont 12 millió hold kisajátítás alá esnék. Miután 4000 gazdaság van, azoknak egyenkint 1000 hold meghagyva, esnék kisajátítás alá nyolcz millió hold, azaz 10 millió magyar hold. a miből — ha egy kisbirtok nagyságát 10 magyar holddal számítjuk átlagban — egy millió kisbirtokot tudnánk létesíteni. Összehasonlítva ezt azzal, hogy ma Magyarországon 5—10 holdon 840,000 ilyen gazdaság létezik, ez azt jelenti, hogy a kisbirtokos parasztszályt meg tudnók duplázni.»

*

Behatóan nyilatkoztak a szakértekezlet tagjai arról, hogy kinek jusson a felosztando földből. Nagyjában az a nézet jutott érvényre, hogy csak az, a ki a gazdasághoz ért, tehát nem mint kezdetben szálló ige volt: a hareztérről visszajövő katona legyen részes a földosztásnál. Sorban lándzsát törtek a napszámos, zsellér, gazdasági cseléd, a rokkantak, hadiözvegyek családjai mellett, de szóbakerültek a katonatisztek, tisztviselők, szellemi munkások és az ipari munkások is.

A tipikus felszólalások szellemét a következőkből vehetjük ki:

Szabó István fejtegetése szerint:

«A mezei napszámosok, a zsellérek és cselédek között nagyon könnyen lehet földhöz juttatni azokat, a kiknek lakhelyük van; mert vannak lakhelyvel bíró mezei munkások, napszámosok, zsellérek és uradalmi cselédek is, a kik különösen a háború alatt az állattenyésztés révén pénzhez jutottak és házat vettek.»

«Csak ezek után kerülhet sor azokra a mezei munkásokra és cselédekre, a kiknek se lakhelyük, se befektetésekhez való tőkájük nincs.»

«Ha minder zsellérnek, minden mezei munkásnak és uradalmi cselédnek, a kinek háza van, megfelelő földet adunk, akkor nagy kérdés, hogy egyelőre nem kell-e megállni.»

Gróf Pallavicini György legsürgösebb teendőnek mondja a gazdasági cselédek ügyét:

«Addig is, míg a nagybirtokok felparcelláztatnak, a gazdasági cselédek máris bizonyos földterülettel láttassanak el, mert különben gazdasági cselédek egyáltalában nem lesznek kaphatók.»

Éber Antal nagy-súlyt helyez arra, hogy a föld hozzáférő kezekbe jussön:

«Első sorban azok kapjanak földet, a kik gazdálkodással foglalkoznak vagy arra hivatottak: a mezőgazdasági cselédek és munkások, ide számítva a törpebirtokosokat, a kik kiegészítésre szorulnak, valamint a kiscgazdának a mezőgazdaságában dolgozó gyermekei, ha a gyermek birtoktalan és ha a szülőnek nincs annyi birtoka, hogy minden gyermekére legalább az a bizonyos paraszt-egység essék. Ezek közül a kategóriák közül elsősorban, a kik a község határában laknak, másod-sorban, a kik legfeljebb 30 kilométer távolságban laknak, és harmadsorban csak azok, a kik 30 kilométernél távolabb vidéken laknak, mert jóra való magyar ember olyan messze nem is megy el.»

Rubinek Gyula a földnélkülieket pártolja:

«Első sorban azok jöjjenek tekintetbe, a kiknek nincsen földjük, vagy ha van is, de törpebirtokosok, még pedig követ-

kező sorrendben : a rokkant, a hadi-özvegy, ha van olyan fia, a ki a birtokot megművelni tudja, a ki legalább egy évig frontszolgálatot teljesített, azután a kik legalább hat hónapig szolgáltak a fronton, de megsebesültek.»

Farkas Géza nagy súlyt helyez arra, hogy az új parcella családos embernek jusson :

«Nekünk nem egyénekkkel, hanem családokkal kell foglalkoznunk. Ilyen birtok-parcellára csak családos embert szabad bocsátani, vagy pedig olyan embert, a ki a birtok átvételével egyidejűleg mindjárt családot is alapít ; a ki arra nem képes, vagy túl fiatal, azt ha katona is, esetleg előjegyzésbe veszik. Ez az előjegyzés máris megnyugtatólag hatna azokra, a kik magukat jogosítottaknak érzik ilyen parcellák átvételére.»

Továbbá a munkások és tisztviselők érdekében szól : «A munkás- és tisztviselő-kert a nagy városok közelében szintén egészséges intézmény ; csak itt vaskézzel tartandó vissza minden visszaélés és szűkkeblűség, mert a tisztviselő és a munkás még annyira sem tud védekezni a visszaélések ellen, mint az a kisgazda, a ki mégis csak állandóan ott él a földjén.»

Szabó István szerint :

«Rokkant katonáinkat előnyben kell részesíteni, nekik igenis ajándékot is kell adni, vagyis a földet sokkal előnyösebb áron kell szerezniök, mint másoknak.»

Hajnal Antal a katonatisztek ügyét támogatja :

«A katonatisztekre, illetve a szellemi munkás katonákra is figyelemmel kell lenni a földosztásnál.»

A törvény az elhangzott nézeteknek megfelelően elrendeli (15. §.), hogy családi kisbirtokot igényelhet az, a ki földműveléssel foglalkozott és a kinek nincs egy családi kisbirtoknak megfelelő területű földbirtoka ; kivételt tesznek a háborúban rokkantakká váltak, de itt is feltétel, hogy földmunkákra ők vagy családtagjaik alkalmasak legyenek.

Az igényjogosultak számára pedig következő sorrendet állapítja meg : 1. azok a családos gazdasági cselédek és állandó munkások, kik a kisajátítás idején a felosztásra kerülő birtokon dolgoztak és a kik a háborúban rokkantakká lettek, ha földmunkára maguk vagy családtagjaik alkalmasak ; 2. azoknak a gazdasági cselédeknek vagy munkásoknak özvegyei, a kik a

háború éveinek valamelyikében a felosztásra kerülő birtokon dolgoztak és a háborúban meghaltak ; 3. azok a családos férfiak, kik a háborúban rokkantak lettek, ha földműves munkára maguk vagy családtagjaik alkalmasak ; 4. azok az özvegyek, kiknek férje a háborúban meghalt ; 5. azok a nőtlen férfiak, kik a háborúban rokkantakká lettek és földmunkára alkalmasak ; 6. azok a családos gazdasági cselédek és munkások, a kik a felosztásra kerülő birtokon dolgoznak, ha a háborús évek valamelyikében katonai szolgálatot teljesítettek, de nem váltak rokkantakká ; 7. azok a cselédek és munkások, kik a felosztásra kerülő birtokon dolgoznak, de nem voltak háborúban ; 8. családos férfiak, kik a háborúban katonai szolgálatot teljesítettek, de nem váltak rokkantakká ; 9. nőtlen férfiak, kik a háború valamelyik évében katonai szolgálatot teljesítettek és nem váltak rokkantakká ; 10. családos férfiak, kik nem voltak háborúban ; 11. özvegyek vagy elvált nők ; 12. a 21. évüket betöltött nők, kiknek atyjuk a háborúban elhalt ; 13. a 21. életévüket betöltött nőtlen férfiak, kik a háborúban nem teljesítettek katonai szolgálatot ; 14. a 21. életévüket betöltött hajadon nők.

*

A szakértekezleten az iránt, milyen sorrendben vétessenek a nagybirtokok felosztás alá, mindenféle nézet merült fel. A kötött birtokok, jelsül az egyházi, alapítványi, községi, állami birtokok, kivált a hitbizományok ép úgy, mint az idegen kézen levők, de kivált a hadinyereség alapján vásárolt új birtokok jelöltettek meg első sorban felosztásra ; e mellett a bérelvevett birtokok és a részvényvállalatok által kezelték voltak fel-enlítve és csak ezek után utáltak a magán kézen levő többi birtokokra.

Az e tekintetben felmerült nagyobb jelentőségű felszólalások a következők :

Rubinek Gyula szerint : «Országcs szempontból az első, a mi megváltásra kerüljön : az egyházi és alapítványi vagyon ; a második a községi birtok, a közlegelőt érintetlenül hagyva ; harmadik az állami birtok, kivéve azt, a mi a lótenyésztésre szükséges ; a hitbizományi birtokot összekapcsolhám a szabadbirtokkal.»

Kardoss Marcell kijelentette: «Arra a földre tegye rá az állam mindenekelőtt kezét, a mely idegen országok állampolgárainak kezében van.» Ugyanebben a szellemben szól Bernát István is: «Az idegen kéz birtokát kell első sorban megosztani: évekkel ezelőtt összeállított statistika szerint volt két millió hold ilyen birtok, ma lehet három millió hold, ha ezek a birtokok nem volnának elegendők, ott vannak a felajánlott és a még felajánlandó birtokok, ezért minden kényszerítő kisajátítás nélkül annyi lesz az eladó birtok, hogy egyes eseteket leszámítva, a hol rokkantak elhelyezéséről van szó stb., kényszerítő rendszabályokhoz fordulni nem lesz szükséges.»

Gróf Pallavicini György a háború alatt szerzett új birtokokra utal: «Sérba veendő a hadinyereségből származott új birtokok is, ezek a birtokok minél előbb felosztandók, mert erkölestelen nyereségből származnak.»

Ez utóbbi okfejtés alkalmat adott Kunfi Zsigmondnak arra, hogy a nagybirtokok történeti keletkezését hasonló erkölestelen forrásokra vezesse vissza.

«A mennyire az ember a feudális, sőt a capitalistikus nagybirtok keletkezésének történetét ismeri, valamennyinek bölcsőjénél háború, rablás, erőszak és azok a tényezők állottak, a melyek eddig a történelmet vitték és az ilyen nagy kríziseket előidézték. Noha tudom, hogy egy olyan nagybirtokkal szemben, mely talán 200 évvel ezelőtt keletkezett, háború és hadiszállítások következtében, ma kevésbé haragos hangulat él a feledékeny emberekben, mégis alapjában véve azt hiszem, hogy a szatmári békében létrejött latifundiumok és Weiss Manfréd esetleges latifundiumai között keletkezésük természetére nézve semmiféle különbség nincs és nem hiszem, hogy az egyikre másféle eljárást statuáljunk, mint a másikra.»

Éber Antal a hitbizományok ügyét említi: «Nehéz kérdés a hitbizományos birtokok megváltása, mert ott vannak a haszonélvező mellett a várományosok; ha nem akarjuk a hitbizományosokat hosszú jogi procedura által kivonni abból a mozgalomból, az igazságügyi kormányzatnak kellene egy olyan fórumról gondoskodni, a mely a haszonélvező és várományosok közti jogviszonyokat rövid úton eldöntse. Lehetetlen, hogy három fórumon keresztülmenő hosszú pereskedés tárgya le-

gyen, a mi azt jelentené, hogy éppen ezen birtokok felosztása évekre elhalasztatnék.)

Nagy Emil szerint: «A hitbizományt azonnal meg lehet szüntetni egy tollvonással. A hitbizomány óriási anomália. Hogy a föld helyébe jutó állampapirt az illető, a várományosok és egyéb rokonok hogyan osztják el, az külön jogi kérdés. Nem lehet másképp eljárni, mint hogy a hitbizomány mai értékét letétbe kell helyezni. Az elosztás azután egészen külön kérdés. Egyben kell csak fentartani valami kötöttséget és ez az erdőbirtok.»

Ugyancsak Éber Antal: A holtkézi birtokok megváltási módozatai főleg jogi kérdés. Az alapítványi és egyházi vagyon átvételénél az állam azt a rentét, a mit a czélvagyonok adnak annak a czélnek, a melynek szolgálnak, szolgáltatassa ugyanannak a czélnek továbbra is. A tőke felett pedig, a melyet ezek a birtokok eredményeznek, az állam mint sajátja felett rendelkezék.

Gróf Pallavicini György a részvénytársulatok által bírt földbirtokokra irányozza a figyelmet. «A részvénytársasági birtokokat szintén fel kell osztani, mert rendszeren parcellázás czéljából vásároltattak és nagyrészt parlagon hevernek, mint-hogy az illető részvénytársaság nem akarja azokat erősen beinstruálni. Nem tévesztendő össze ezekkel azok a részvénytársulati bérletek, melyeknek okszerű művelése példás.»

Éber Antal nézete szerint a szabad birtokok közül előbb kisajátítandók a bérbeadott birtokok, ha extensive kezeltetnek, másodsor a saját kezelésben levők, ha extensive kezeltetnek; harmadszor a bérbeadott birtokok, ha intensive kezeltetnek és csak utóljára a saját kezelés alatt lévők, melyeken intensive gazdálkodnak.

Daniel Arnold előadásában elsősorban a nagy magánbirtokot kívánja felosztani. «Demokratikus szempontból első sorban a magánjelleget nagybirtokok — beleértve természetesen a hitbizományokat is — kerüljenek megosztásra, ellenben az, hogy első sorban a községi, közbirtokossági, állami és egyéb közkezen levő birtokok kerüljenek megosztásra, politikai szempontból egyáltalában nem helyeselhető, ezek a birtokok egyáltalában ne kerüljenek tulajdon gyanánt való felosztásra. A köz-

kézen levő birtokokon minden nagyobb nehézség nélkül meg lehet teremteni egy oly modern kisbérleti rendszert, a mely a mellett, hogy a közérdek számára minden előnyt megad, a kisbérlőnek is oly messzemelő jogokat biztosít, hogy az ő számára a bérelt föld minden jövedelmében olyan értékes lehet, mintha tulajdonában bírná azt.»

A néptörvény a sorrendre nézve ekkép intézkedik (28. §.): ha valamely községben több felosztásra alkalmas birtok van, azok közül először a fekvésük s természetük szerint felosztásra legalkalmasabbakat kell kisajátításra kijelölni. Egyformán alkalmasak közül a sorrend következő: 1. a háborúban szerzett új birtok; 2. az állandóan külföldön tartózkodók birtoka; 3. az egyházi birtokok; 4. alapok és alapítványok birtokai; 5. részvénytársaságok vagy nyilvános számadásra kötelezett vállalatok birtokai; 6. egyéb magántulajdonosok birtokai; 7. az államnak közérdekű célra nem használt birtokai; 8. törvényhatóságok, községeknek közérdekű célra nem használt birtokai.

A teljesen belterjes gazdasági üzemben tartott földbirtokból — ha csak a felosztásra rendkívüli szükség nem mutatkozik — csak az a rész osztható fel, mely a belterjes üzem folytatására feltétlenül nem szükséges. Ugyanez áll azon gazdaságokról is, melyek belterjes módon tejet termelnek közfogyasztásra.

Ha szükséges belterjes gazdaságoknak kisajátítása, ily belterjes gazdasági részletek csak községeknek vagy megfelelő tagszámú szövetkezeteknek és csak oszthatlan állapotban való használat végett adhatók birtokába.

*

A birtok-parcellázás keresztülvitelénél felmerült az a kérdés, milyen legyen az eljárás? Vajjon a falu tágítása, azaz a helyben lakók láttassanak-e csak el a szükséges földdel, avagy csoportokban új faluk, tanyák, gazdasági helységek létesíttessenek-e, vagyis rajtelepek teremtése legyen a cél.

A falu tágítása mellett következő érvek szóltak:

Szabó István szerint: «Azokat a földbirtokokat kell mindenekelőtt megváltani, melyek a lakóhelyekhez közel esnek, mert először azoknak adhatunk földet, a kiknek lakóhelyük van. Ebből a szempontból községek környezetében levő na-

gyobb birtokok, még pedig nem valami nagyon nagy birtokok, kisajátítandók, még pedig tekintet nélkül a földbirtok minőségére, vagy annak kötött vagy akár minő voltára, a falu közelében minden földbirtok, mondjuk 100 holdon felül kisajátítandó és kiosztandó.»

«Ha középbirtokokat akarunk kialakítani, akkor a távolabbeső nagybirtokokból lehetne ezt tenni, a melyeket kisebb birtokok sok helyütt amúgy sem művelhetnének.»

«Gondoskodni kell, hogy a községek közös legelővel látassanak el.»

«Legegyszerűbb módja a kisbirtokosság szaporításának az, hogy a meglevő kisbirtokokat kiegészítjük. A meglevő kisbirtokok megnagyobbítása könnyen, rázkódás nélkül vihető keresztül.»

Nagy Emil saját gyakorlati működésére hivatkozva mondja: «60,000 holdat osztottam szét hitbizományi területből bérleti alapon. Úgy jártunk el, hogy megírtuk a kerületi felügyelőségnek, hogy az illető községnek mi a felvevő képessége, mennyi ott a törpebirtokos, mennyi a munkás ember, a ki hajlandó földet bérbe venni és azt meg is tudja munkálni; az illető községben pedig csináltunk egy szervezetet, az emberek egymás közül választottak bizalmi embereket és ezekkel tárgyaltunk. Mondhatom, életem leggyönyörűségesebb órái voltak, a mikor velük tárgyalnom kellett. Annyi intelligentiát, a mennyi a magyar törpebirtokosban, kiscgazdában és a magyar munkásban is van, sehol a világon tapasztalni nem lehet. Igen is, a hol törődnek csak egy kicsit is a kisbirtokosokkal, a hol az urak nem léhák, nem kártyások, a hol a jegyző, pap becsületesen szereti a népet: ott a magyar kiscgazdát egy év alatt jó gazdává lehet képezni. Én eddig minden bérletnél kimondtam a turnusos gazdálkodást. Vagyis ezek a kérdések, hogy nincs eke, nincs iga stb. eltörpülnek jelentőségben, mert igenis gőzekével fogják a földjüket művelni. Ha lesz vezető ember, ha fog gondoskodni a kormány megfelelő irányító szervekről, akkor nem fogják külön-külön kezelni földjeiket, hanem közösen tartanak gőzekét. Nekem ebben a tekintetben aggályaim nincsenek.»

Ép ezért így szól: «Magyarországon másféle politika, mint az illető község kitágításának politikája, nem gyakorlati,

a jóra való magyar ember nem megy messzire, sőt a ki Amerikából visszajön, az nem megy más vidékre, oda akar visszamenni, a hol az öreg szülei éltek.»

«Ha a falutágítás processusa megvalósul, ez millió holdakat jelent. Ennél sokkal nehezebb a telepítés, a faluk létesítése. Igen tiszteletreméltó szándék vezette Darányi minisztert, az állami telepek mégis vértelenek voltak. Házakat, melléképületeket építeni nem könnyű ma. Ha a kormány tervbe veszi a községek kitégítését azon az alapon, hogy minden község táguljon annyira, a mennyire képessége megbírná, ezzel a kormány óriási dolgot művel, az egész társadalmi mozgalmat pacificálja, sőt újabb Magyarországnak vetette meg az alapját.»

Baross Géza a rokkantak tekintetében a faluban kiosztandó parcellázás mellett szól. «A hadirokkant általában csakis saját falujában óhajt földhöz jutni. A munkaképességében és egészségében megcsökkenett ember nagyon jól tudja, hogy idegen éghajlat és talajviszonyok között, idegen emberek között a gazdálkodás nehézségeivel nem fog tudni megbirkózni. Érti azt, hogy a falujában ismerőseire, rokonaira támaszkodva eredményes gazdálkodást tud folytatni. A tapasztalás azt mutatja, hogy csak néhány nőtlen, néhány szülő falujából gyökér nélkül elszakadt, néhány a bolygó élethez hozzá szokott hadirokkant mutat csak hajlandóságot arra, hogy más vidékre telepedjék.»

A falutágítás kizárólagosságával szemben az új telepek létesítése mellett szól:

Weiss István hangsúlyozván: «Új falualakítási actiót kell megindítani. Átlag 300 háztartásból álló normal falvakat kellene kialakítani 20 négyzet kilométer területtel, úgy elhelyezve, hogy háromnegyed óra alatt mindenki elérhesse földjét.

Dénes József szerint: «A rajtelepítés gondolatát kell felkarolni; ez az egyetlen mód, melylyel elérhetjük azt, hogy a tömegeket megmozgassuk. A hol a népnek nem lesz felvevő képessége, ott a rajtelepítéssel kell próbálkoznunk.»

Farkas Géza is a telepítést hangoztatja. A községek lakosságának kitelepítése elég nehéz, de egyáltalában nem lehetetlen, főleg a csoportos telepítés esetében. Sőt a csoporttelepítés, új falvak létesítése az egyedüli mód, a melylyel az

ország nagy részében a határok aránytalan és egészségtelen megosztását és az ebből származó bajokat megszüntethetik. Épületeket sokkal könnyebb lebontani és a falut kielégítő módon felépíteni, mint ahogy ez városi szemmel feltűnik. Egy nagy palotát áthelyezni nehéz, de elégszer láttam, hogy ha egy-egy ezerholdas tanyát felpárczelláztak több részletre, szépen szét-hordták a tanyát s épületeket emeltek másutt.)

Vámos Hugó azt mondja: «Ha a magyar paraszt vállalta az Amerikába járás fáradtságát, akkor igenis magára vállalja minden keserűségét annak is — különben a nincsetlen parasztról beszélek — hogy esetleg a határán túl is keressen földet.»

A két irányzatot összefoglalja Papp Géza, mondván: «Mit csináljunk: tanyát, hozzá telepet vagy telepítést csináljunk-e?... Ezt előre eldönteni nem szabad. Mindenütt azt csináljunk, a mi a nép szokásainak és helyi viszonyainak megfelel. A telepítésnél legnehezebb az új falu létesítése: mert egészen idegen földre egészen idegen egyedet ültetni óriási költséggel jár és feltétlenül jó időbe kerül, míg az emberek hozzászoknak. A hozzátelepítés ideális módja a telepítésnek. Ezzel elérjük azt, hogy az új gazda kap egy új közösséget, minden közintézményt, a mely cultureigényeinek megfelel, otthonosabban érzi magát, már ott élő és megszokott emberek közé kerül és az idegenből hozott emberek a legnagyobb könnyedséggel és a legrövidebb idő alatt fogják otthonukat itt megtalálni.»

Maga a néptörvény világosan egy irányban sem foglal állást. A telepítésről, vagyis új községeknek más vidékről való bevándorlás útján leendő létesítéséről intézkedés nincsen. Az, hogy elsősorban a felosztandó birtokon eddig alkalmazott cselédek és munkások veendőek a földosztásnál figyelembe (15. §) és hogy az igénylők közül elsősorban a község vagy felosztandó csoport területén lakók elégitendőek ki (20. §), arra mutat, hogy a törvény súlyt helyez a falu támogatására. Másrészt ki nem zárja a más vidékbeliek telepítését sem, mert egyrészt kimondja, hogy ha valahol az összes igénylők kielégítése után marad fölosztható terület, oda más vidékről való igénylők telepíthetők, sőt azoknak, a kik egyedül vagy csoportosan hajlandók más község területére átköltözni, költözési költsé-

geit az állam viseli és tőlük az új község a települési engedélyt s a község kötelékébe való felvételt meg nem tagadhatja (20. §.).

*

A földreform keresztülvitlét az értekezleten ákkép vélték eszközlendőnek, hogy a leendő új tulajdonos azért megfelelő árt fizessen. Elvül tehát nem a communistikus földosztás, hanem a rendes adás-vevés, nem a jutalmazás, hanem a szerzés volt irányadó.

Papp Géza báró mondja: «Súlyt kell helyezni arra, hogy ne ajándékozzunk senkinek földet. Ha az a gazda tudja azt, hogy ennek a vagyonnak egy részét nehéz fáradsággal és verejtékével szerezte meg, ennek az embernek szeretete, megtartási vágya, megmunkálási készsége sokkal nagyobb lesz, mint azé, a kinek akármilyen jóindulatból és a humanitás figyelembevételével ajándékba akarunk földet adni, érve ez alatt azt, hogy az ingatlan átadásakor tőle semmi anyagi áldozatot nem akarunk kívánni.»

Ugyanezt az álláspontot foglalja el Éber Antal; szerinte «kizárólag csak az kaphat földet, a ki nemcsak az instructio vagy az instructiónak megfelelő pénzérték felett rendelkezik, hanem a neki adandó föld vételárának minimális részletét is le tudja fizetni.»

Még a rokkantakra is ugyanezt az elvet kívánja alkalmazni Baross Gábor, midőn így nyilatkozik: «A kisajátítás kifizetése a hadigondozottaknál nagyon egyszerűen oldható meg. Kifizetendő abból az összegből, mely a hadigondozott járulékaiknak 4% os tőkésítéséből keletkezik; ha az ingatlan vételára ebből ki nem telnék, egy kedvezményes feltételű, hosszú lejáratú jelzálogos kölcsöntypus felállításával lehetne segíteni.»

Maga a néptörvény egészen elfogadja a szerzés álláspontját. Elrendeli, hogy a birtokrendező választmány állapítsa meg a birtok becsértékét, még pedig úgy, hogy a kisajátítási árhoz a pénzügyminister és a népgazdasági minister által egyetértőleg megállapított, de legfőlebb 20 %-ra szabható eljárási költséget ad (47. §). Az új birtokosok a birtokot általában örök haszonbérletül kapják, de jogukban áll az örökhaszonbérletet megváltani; s ez esetben tulajdonul kapják a birtokot. Az örök-

haszonbérlet megváltásánál a becsértéket kell megfizetni, még pedig vagy egy összegben, vagy legfeljebb 5 % -os kamat mellett s legfeljebb 50 év alatt törlesztendő részletekben (48. §).

*

Mi legyen az a határ, melyet egy földbirtokos mint maximumot jövőben bírhat, illetőleg mely a földosztás céljára igénybe nem vehető, továbbá mily nagy legyen az a birtok, mely a megosztásnál az új tulajdonosnak jusson; e tekintetben eltérő nézetek hangzottak a szakértekezleten.

Rubinek Gyula nézete szerint: «Körülbelül 1000 kat. hold az a maximum, a mely meg nem váltható, a mi egy intelligens családnak a gyerekei neveltetését, a megélhetését, a közügyekkel való foglalkozását még megengedi, de az ő munkásságát teljesen leköti, úgy hogy 1000 hold mellett nem engedheti meg magának, hogy Budapesten lakjék és ott casinói életet éljen, hanem igenis lent legyen a nép között, ott vezető legyen, a többtermelés apostola legyen . . . ezekre bizonyos közfunkciókat kell ruházni.»

Farkas Géza szerint: «Az 1000 holdas határ túlmagasnak látszik. 300 holddal már a jogbiztonságnak és azután a foglalkoztatás folytonosságának érdekét biztosítva látom. Ott, a hol a nagybirtok közgazdasági funkciót tölt be, melyet a parcellázás vagy kisajátítás esetében az új birtokos nem tudna úgy betölteni: ott még nagyobb birtoktesteket is mentesíteni kell.»

Ladányi Dezső számszerű határt nem tudna szabni; szerinte: «A földbirtok területét illetőleg felállított felső és alsó határokat, hogy a 100 vagy 1000 holdnál nagyobb birtokokat vegyék kisajátítás alá, nem fogadom el. A felsőt azért nem, mert tényleg meg kell szüntetni a munkanélküli jövedelmet. Ott kezdődik a felső határ, a hol a személyes munka végződik. Az alsó határ sem vonható meg 10 holdban, mert vannak egyes munkaágak, a melyek nemesak 10 holdon, hanem kisebb területeken is igénybe veszik az egész család munkaerejét.»

Ugyanezt az álláspontot érvényesíti Dénes József: «Lefelé nem szabadna határt szabni. Ott, a hol látjuk, hogy a nép minden földet fölvesz, ott minden nagybirtokot parcelláznunk kell; viszont a hol látjuk, hogy a népnek nincs felvevő képes-

sege, hogy nem segít a középbirtok, nem segít a rajtelepítés. Ott meg kell hagynunk a nagybirtokot, mert máskülönben ez a rengeteg terület kiesik. Be kell várunk az idők érését. El fog jönni az idő, a mikor a Szilágyságban is, Erdélyben is culturában, gazdagságban a nép felgyarapszik, a mikor annak felvevő képessége természetszerűen előáll, akkor azután ezek lesznek azok a tartalékok, a melyekből újabb földosztásokat eszközölhetünk, nem most, hanem 30 vagy 100 év múlva.»

Osztróluetzky Miklós is hasonló véleményt mond: «A birtok-minimum és maximum tekintetében helyesebb és a viszonyoknak megfelelőbb, ha országrészenként a különböző gazdasági viszonyoknak megfelelően állapíttatnék az meg.»

A törvény szerint az államnak joga van minden 500 holdnál nagyobb területű mezőgazdasági földbirtoknak 500 holdon felül eső részére (2. §). Ott, a hol nagyobb mértékben van szükség a nép földhöz juttatása végett földterületekre, az illető községben minden 200 holdnál nagyobb területű mezőgazdasági földbirtoknak 200 holdon felül eső része is kisajátítható (3. §). Egyházi birtokoknál a 200 holdon felüli rész kisajátítható. Ruzska-Krajna területén minden földbirtokosnak a családi birtokok területét meghaladó részét ki lehet sajátítani (3. §). Lakásszükséglet kielégítése végett a 200 holdnál kisebb földbirtokból is ki lehet sajátítani, de csak a községnél legfeljebb 600, városnál legfeljebb 1000 méter széles kerületben és a kisajátított területeknek ugyanabban a határban fekvő, ugyanolyan értékű földbirtokkal való kicserélése ellenében (5. §). Végül a mezőgazdasági területeken kívül ott, a hol a nép érdeke kívánja, a nép szükségletének megfelelő nagyságú erdő- és havasi legelő területek is kisajátíthatók (5. §). 50 holdnál nagyobb — sőt hol nagy a szükséglet — 30 holdnál nagyobb szőlőbirtok kisajátítható (11. §).

A jövődöbeli birtok nagyságára a törvény következőleg határoz: olyan területű családi birtokokat kell alakítani, a melyeket egy-egy földművelő család a maga erejével meg tud művelni s a melyek egy földművelő család rendes megélhetésére elegendők. Ilyen családi birtok öt holdnál kisebb és 20 holdnál nagyobb nem lehet. A családi szőlő fél holdnál kisebb és három holdnál nagyobb nem lehet (14. §).

Miután a törvény a belterjes gazdaság szempontjából közép-birtokokról is gondoskodik, ezek nagyságára nézve elrendeli, hogy az 200 holdnál nagyobb nem lehet, és megszabja, hogy az egy-egy évben felosztásra kerülő birtokok nagyságának legfeljebb 10 %-át vehetik igénybe.

Városok, népesebb községek és ipartelepek közelében legfeljebb két hold területű családi kertek és legfeljebb öt hold területű kerti kisbirtokok telepíthetők.

Bármely vidéken legfeljebb három hold területű munkásbirtokok és legfeljebb egy hold területű családi szőlőkertek létesíthetők. (14. §).

Végül bármely vidéken létesíthetők családi háztelkek, ezek a 10,000-nél több lakóval bíró helységek vagy ipartelepek közelében fél, máshol egy holdnál nagyobbak nem lehetnek.

* .

A földbirtok-reformnál fel kellett merülnie annak a kérdésnek, miképp biztosíttassék az, hogy az újonnan szerzett birtok az új kisbirtokos rendelkezésére kezében és tulajdonában maradjon. Az otthonmentés, a törzsöröklés, a tehermentes állapot megtartása, az összevásárlás elleni intézkedés és általában a földmegrögzítés különböző fajai kerültek szóba, még pedig mellettök és ellenök szóló érvekkel.

Így Dénes József szerint: «Meg kell valósítani az otthonmentést, legalább 10 holdra, úgy hogy ezt a 10 holdat a család minden körülmények között megtarthassa. Hogy milyen szerepe van ennek a népszaporodás tekintetében, utalni lehet Szerbiára, a hol ez megvan, ott a népszaporodás legnagyobb.»

Farkas Géza szerint: «Az elidegenítési és megterhelési tilalmak és az otthonmentesítési intézmény feltétlenül szükséges, csak a mérték az, a mi kétséges lehet. A határ mindenesetre meg van adva abban, hogy a parcella gazdájának valóban tulajdona legyen; tehát nyújtsanak megfelelően szabad mozgást és szabad hitel-igénybevételt. A végrehajthatlanságnak legfeljebb az állagra szabad vonatkoznia, ellenben a jövedelemnek bizonyos korlátok között a foglalás alá vétel tekintetében szabadnak kell maradnia, mert különben az új birtokosnak nem lesz hitele. Az elidegenítést és bérbeadást is meg kell engedni olyan korláto-

zással, hogy a vevő, illetőleg bérlő csak saját és családja erejével dolgozó gazda legyen.»

Örökösödés esetében még az elaprózást is meg lehet engedni, de arra kell törekedni, hogy ezek a birtokok továbbra is mint családi birtokok tartassanak nyilván és újabb egyesítések lehetőleg megkönnyíttessenek.»

Dénes József ellenkező álláspontja a következő: «A fölaprózás tekintetében nem szabad sohasem figyelmen kívül hagyni azt a nagy szempontot, hogy minden birtokpolitikának a nép hajlandóság vonalában kell fejlődnie. Nem szabad semmi olyat tenni, a mi a nép természetével ellenkezik. Mi volna a föld elaprózásának ellenszere? A törzsöröklés, a mi megvan a németeknél, a dánoknál, de nálunk nincs meg és nem is lesz meg. Ebben a tekintetben nagyon veszélyes volna egyáltalában a kísérletezés. Ne hozunk be olyan intézményt, mely a magyar nép természetének nem felel meg. Másképen pedig a fölaprózást megakadályozni lehetetlen.»

Ezen nézetei ellenében mégis kiemeli: «Azt a földet, melyet most osztunk el, meg kellene kötni legalább 10 esztendőre megterhelési tilalommal, abban az értelemben, hogy csakis az Országos Központi Hitelszövetkezet részére legyen megterhelhető azon hitel után, a melyet igénybe vesz, hogy gazdasági felszereléseket vásároljon.»

Sebes Dénes egészen szabadelvű álláspontot foglal el: «A halmozódás meggátlása jelentené azt, hogy nem szabad megengedni, hogy valaki, a kinek öt holdja van, még 10 holdat vegyen ahhoz stb. Ez teljesen helytelen és hibás. Ennek megint csak ott van értelme és értéke, a hol a birtok meg van kötve, a hol nem lehet birtokot szerezni, a hol egyesek speculációkkal kizárnak többeket a földszerzés lehetőségéből. De most, mikor egy millió új birtokost akarunk alkotni és annak birtokát a forgalomba akarjuk adni, ki van zárva a lehetősége annak, hogy ne lehessen birtokot szerezni. Nyugodt lélekkel tudom tehát a szabad forgalmat ajánlani az ilyen birtokokra nézve.

• A francia forradalom hagyományaira utalva: ott is 30 %-os értékvesztés állott elő a parcellázások után. Nagy kínálat volt, a minthogy nagy kínálat lesz itt is. Minek akkor a halmozási tilalom? De ez beleütközik az egészséges evolúcióba is,

megakadályozza az élelmesebb, ügyesebb, tőkeerősebb, okosabb középirtok-osztály kialakulását. Ez egyszerűen lehetlenné fogja tenni, hogy a szellemileg erőteljesebb és vezetős szerepre inkább hivatott kategóriák kiemelkedhessenek.»

Turnovszky Sándor előadja, hogy a kisbirtokot a gazdaságilag káros felosztás ellen meg kell óvni. A községben megállapított munkásparczellának, 3—4 holdnak megfelelő birtoknak az illető birtokos tulajdonában meg kell maradnia. Nagyobb birtokot nem védenek. Rendszerint családi név hírnevének hírságából való megvédése céljából kerül egy gyermek kezébe a birtok, mi által a társörökösök igazságtalanul megrövidülnek. A kis birtokot káros felosztás ellen csak a létfenntartás határáig és csak úgy szabad megvédeni, hogy az erkölcsi erőket, a jó tulajdonságokat, a munka és törekvés vágyát, melyekre különösen a földművelőnek nagy szüksége van, meg ne támadjuk és ki ne irtsuk. A kisbirtoknak a felosztás ellen való igazságtalan megvédése maga után vonja rendszerint a társörökösöknek igazságtalan megrövidítését és a testvéreknek gyakran egész életükre kiható keserűségét és ellenségeskedését.

Somssich László gróf óva inti a ministert a kiosztandó birtokok megterhelési és elidegenítési tilalmának a gondolatától. Ha a paraszt-csztályt nem lehetne másképen megvédelmezni, mint csak ilyen tilalmakkal, minden más szempontot fel kellene áldozni ennek az egy szempontnak. Egy ilyen korlátozás azonban feltétlenül reactionárius és nem szolgálja azt az célt, melynek érdekében meghonosították, hanem előbb-utóbb a társadalom átkává válik. Minden társadalmi virulásnak az alapja a selectio, mert csak ez idézheti elő azt az állapotot, hogy minden ember a neki megfelelő helyre jut. A földnek akár nagy tagban, akár kis tagban való megkötése pedig nemcsak nem szolgálja az egészséges selectiót, hanem egészen határozottan egy megfordított selectio eszköze, a mennyiben okvetlenül elvezet, hogy végül csupa olyan kézben lesz a föld, mely annak a megművelésére alkalmatlan. A felosztó-bizottság tagjai volnának a birtokosok, a mezőgazdasági munkások, a törpebirtokosok, a szellemi tagja, a pénzügyi előadó, a földművelésügyi ministerium mérnöke és a beosztott ügyész.

A törvény az új birtokok védelmére a következő rendel-

kezéseket tartalmazza : az új birtokot haszonbérbe adni, használatra bármi czímen átengedni vagy felosztani csak a népgazdasági minister engedélyével szabad : az új földbirtokból háromnál többet senki sem szerezhethet meg tulajdonul és nem tarthat semmi czímen sem birtokában ; az első szerző 10 évig a birtokot el nem idegenítheti és meg nem terhelheti ; ezen 10 év idő alatt a birtok végrehajtás alá csak a birtokszerzésből származó tartozásoknak vagy törvényen alapuló tartozási kötelezettségeknek, továbbá az ingatlanon a kisajátítás során netán meghagyott, végül a népgazdasági minister engedélyével vállalt terheknek kielégítése végett vonható. Az örök haszonbérleti jog sem meg nem terhelhető, se végrehajtás alá nem vonható, sem el nem idegeníthető ; de egy évi felmondással visszaadható (51. §).

Az új földbirtokban való örökösödés külön törvénynek van fentartva.

*

Nagy ellentétek mutatkoztak azon nagyjelentőségű elvnevezve, vajjon a felosztásnál a magántulajdon, vagy a collectivitás valamelyik válfaja jusson érvényre ; ez alkalommal a földértékadó, mint a földjáradéknak a közösség javára való biztosítása, nagy vitára adott alkalmat.

A földértékadó rendszerét és lényegét Pikler Gyula fejtegette ki : «Ha valakinek úgy adom a földet, hogy nem kérek érte vételárt, teljesen tulajdonába adom, nevére iratom, de kikötöm, hogy ellenértékül a mindenkori áraknak valami százalékát fizesse — a kulesről lehet beszélni — akkor biztosítékom van arra, hogy a föld értékéhez képest fog kihasználtatni. Ha valakinek oly földet, mely 10,000 koronát ért, kiadtam 3% -ra, akkor neki a föld ebben az időben 300 koronába kerül, de ha valamikor ennek a földnek az értéke egy millió korona lesz, akkor neki 30,000 koronát kell évenként fizetnie és ezt csak úgy tudja megfizetni, ha olyan termelésre rendezkedik be, a mely megfelel az egy millió korona értéknek. Minthogy az érték nem azt mutatja, hogy neki mit ér a föld, hanem mindig azt, hogy nekem mennyiért van szükségem a földre, neki existenciális érdeke, hogy a földet értékével arányban művelje meg. Az ilyen, az értékkel együtt emelkedő adó, a mely dologilag

terheli a földet, garantiát nyújt arra nézve, hogy a termeléssel mindig követni fogja az érték emelkedését — vagy pedig elmegy onnan.»

«Ezre a garantiára pedig szükség van. Mert a hazának csak egyetlenegy földje van és helyett a föld helyett nem lehet más valamit a termelésbe beállítani; e nélkül a garancia nélkül kiadni a földet lehetetlen. Az értékkel együtt haladó adó garantiája annak, hogy a földérték növekedése bizonyos mértékben az országnak fog kamatozni, azt az ország fogja élvezni. A tulajdonost nem gátolja a szabad mozgásban, telekkönyvi tulajdonul nevére iratik a föld, eladhatja, megterhelheti, bérbe adhatja, átörökítheti: a föld dologilag felel ezzel az adóval.»

«De ennek a földosztásnak integrális része az általános földérték-kataster. Csak akkor lehet megcsinálni, ha van általános érték-kataster, a melynek keretében minden föld kivétel nélkül értékében megállapíttatik.»

Praxisomban meggyőződtem róla, hogy a legjobb akarat mellett sem lehet a megbecsülendő terület valamely részét alacsonyabbra vagy magasabbra becsülni. Mert egészen más sporadikusan becsülni, de ha nyomról nyomra kell haladni, akkor annyira köti egyik relatio a másikat, hogy képtelen vagyok valami erőszakos becslést végezni. Az adótétel viszont igen kis százalékban mozog, úgy hogy kis különbségekért nem is érdemes ezt a technikailag lehetetlen műveletet megkockáztatni, nagy különbségekkel pedig egyenesen lehetetlen.»

«Az érték-kataster elkészítése egy éven belül lehetséges. Kikerülhetetlen, mert becsületes vagyongadó csak földkataster útján lehetséges.»

Ugyancsak a földjáradéknak a collectivitás érdekében való lefoglalását kívánta a socialdemokraták nevében Varga Jenő. Az ő nézete szerint: «A földjáradék az egész ország közönségét illeti. Az az állapot, hogy valaki az ország földjének egy nagy részét bírja és ezen a révén teljesen munkanélküli jövedelemhez jut, a socialista párt felfogása szerint erkölcstelen és igazságtalan állapot. A földjáradék valamennyiünké. Egy bizonyos maximumon felül levő földet el kell kobozni. Miután ez nem vihető keresztül a mai viszonyok közt, ki kell azt sajátítani, — még pedig úgy, hogy a kisajátított földekért

a földérték-katasterben megszabott érték után fizessenek 3—4 %-os járadékot. A ki ma földbirtokosnak született és úgy élt, az fejezze be így az életét; a gyermekei számára gondoskodjunk még olyan módon, hogy reducáljuk az állami járadékot, úgy mint az állami nyugdíjat, azontúl pedig a földtulajdonosok fiai tanuljanak dolgozni és keressék meg a maguk kenyerét.»
 «Feltétlenül sürgős és azonnal megindítandó feladat egy országos földadó-kataster felállítása, mely nélkül sem vagyonadót kivetni, sem földbirtokot kisajátítani, sem földbirtokot kiszítani nem lehet. Állítom, hogy ha decentralisálva csinálunk olyan 80 göczöt Magyarországon, a minő Szegeden, Debreczenben stb. már működik is, egy éven belül meg lehet csinálni.»

Picklerrel és Vargával szemben erősen kifejti ellenkező álláspontját Daniel Arnold, midőn így szól: «Nem igaz, hogy a földértékadónak a mezőgazdasági földbirtokra való alkalmazása feltétlenül igazságos volna, sőt ellenkezőleg a mezőgazdasági kisbirtokra, törpebirtokra való alkalmazása a legnagyobb mértékben igazságtalan; nem igaz, hogy a földjáradékadó előmozdítja a mezőgazdasági termelést és a társadalmi jólétet; nem igaz, hogy a demokratianak és a haladásnak javára szolgálna.

A kisbirtokos nem is élvez földjáradékot. A kisbirtokos számára a föld nem járadék-képességénél fogva, hanem a munkaalkalom révén, melyet neki nyújt, értékes, az ő földheisége nem földjáradék-éhség, hanem munkaalkalom-éhség: a munkabéréből keservesen megtakarított pénzzel, a melyet egy hold földért ad, a munkához való jogát váltja meg és a ki a kis ember földjére 3—4 %-ig emelkedő járadékadót vet ki, az nem a munkánélküli jövedelmet, hanem a munkához való jogot adóztatja meg.

Az az állítás, hogy a földértékadó a föld birtokosát földje teljes kihasználására kényszeríti: a kisbirtokosra nem áll. Igaz, nagybirtokosok földjeik egy részét nem művelik — és földértékadó esetén kényszerítenének jobb gazdálkodásra. Ha a nagybirtokosok földpazarló gazdálkodást folytatnak, ennek egyszerű az oka. A kinek 10.000 hold földje van, annak a számára elég ha egy hold földje csak 10 koronát jövedelmez is, mert 100.000 K évi jövedelemmel meg lehet élni. Az ebből eredhető közgazdasági hátrányok ellen lehet és kell is védekez-

nünk, de a védekezés helyes eszköze nem a földjáraadékadó, hanem a birtok-minimum. A kisbirtokos legjobb szándéka szerint törekszik arra, hogy földjén minél több teremjen, ha ennek ellenére a magyar kiscgazda nem termel több búzát, mint $6\frac{1}{2}$ métermázsát ennek az az oka, hogy szakismerete fogyatékos.

Lássuk azonban milyen hatása lenne a földértékadónak a kisbirtokosra.

Egy kisbirtokos család, mely 10 hold legjobb minőségű, tehermentes földön gazdálkodik, a háború előtti árakat véve alapul, összesen 1370 koronát keres, a miből meg kellene fizetni az értékadót; háború előtti árakat véve, az érték 20,000 K. Ha az értékadó 4 %, akkor az adóteher 800 K és az 1370 K évi jövedelemből, a melyet 850 napi munkával állít elő, marad 570 K, vagyis egy napi munkadíjának 61 fillér; ha az értékadó 3 %, az adóteher 600 K, marad egy napi munkadíjal 90 fillér. Vagyis a kisbirtokosnak nem marad több évi jövedelme, mint 6—700 K, vagyis annyi, a mennyit egy napszámos család is megkeres, azzal a különbséggel, hogy a napszámos család évi jövedelméért csak 400—500 napot dolgozik, míg a kisbirtokos családnak 850 napig kellene dolgoznia egy és ugyanazon jövedelemért. Ha Magyarországon behozzák a földérték-adót, akkor a legtöbb magyar birtokosnak nem marad egyéb választása, mint vagy az, hogy megmarad a földjén és vállalja túlmunka árán a legnyomorultabb proletár-existenciát, vagy pedig az, hogy eladja birtokát és elmegy napszámosnak... és ha mégis megmarad a birtokán, mikép fog ezen gazdálkodni? A föld-reformerek azon véleményen vannak, hogy a földjáraadékadó ösztönözni fogja őt arra, hogy gazdaságát fejlessze: én azt hiszem, hogy igen sok esetben éppen ellenkező lenne az új adórendszer hatása. A földjáraadékadó a földműves gazda és az állam között oly viszonyt teremtené, mint a milyen volt annak idején a jobbágy és a földesúr között... ha erre azt mondják, hogy az állam a földértékadó kivetésénél anticipálhatja a szükséges telkesítést és ezzel egyenesen rákényszerítheti a birtokost a telkesítésre, erre az a felelet: az az állam, a mely a kisbirtokost a földértékadóval leszorítja a legnyomorultabb napszámos existencia jövedelmi színvonalára, mi jögon követelheti az így megnyomorított kisbirtokostól, hogy a maga napszámosi

jövedelméből még a telkesítések céljára szükséges összegeket is félretegye? Ekkora zsarnokságra még a régi földesurak sem vetemedtek jobbágyaikkal szemben. A kisbirtokosság számára a földértékadó behozatala alig volna egyéb, mint a jobbágyrendszer modern alakban való visszaállítása azzal a különbséggel, hogy a földesúr helyébe az állam lépne.

Ha a birtokok 2–3 % értékadó erejéig megadóztatnak, ez esetben Magyarország földjén sokkal kevesebb földműves család fog megélhetést találni, mint eddig. Ugyanis a 10 holdas kisbirtokos család úgy gazdálkodik, hogy gazdaságában igen sok munkát végez, melynek csekély a jövedelmezősége és ezzel kapcsolatban a 10 holdas gazdaságterületre 80 munkanapot, vagyis egy holdra 80 munkanapot fordít. Ily sok munkának díjazására a gazdaság egész jövedelme alig hogy elegendő, főke-jövedelemről, földjáraadékadóról pedig szó sincs; de ennek a munkajövedelemre irányuló gazdálkodásmódnak megvan az az eredménye, hogy egy kisbirtokos 10 hold jó földön vagy 15 hold kevésbé jó földön meg tud élni... ha azonban a kisbirtokosnak a munkajövedelmen kívül okvetlenül ki kell termelnie a földjáraadékat is, akkor nem 10–15 hold kell egy kisgazda család megélhetésére, hanem annak körülbelül kétszerese; mert ebben az esetben a kisgazda család kénytelen úgy berendezkedni, hogy a gazdaságban csak olyan munkákat végez, a melyek elég jövedelmezők ahhoz, hogy jövedelmükből munkadíján felül még földjáraadékra is maradjon.

Az lesz következménye a földértékadó behozatalának, hogy a kisbirtokosok közül sokan, a kik a földértékadó terhét nem bírják és földjüket eladni lesznek kénytelenek, a mezőgazdaságban, a hol a munkaalkalom megcsappant és a munkabérek leszorultak, nem fognak tudni elhelyezkedni és kénytelenek lesznek elvándorolni.

A földértékadónak a kisbirtokra való alkalmazása gazdaságilag és politikailag annyira absurd, hogy abban az országban, a hol a földértékadót eddig behozták. Újzéländban, a kisbirtokra eddig nem terjesztették ki az új adót, vagyis a földértékadót progressív alapon hozták be.»

Miután a magántulajdon védői a collectivitást a mezőgazdaságban általában és különösen nálunk lehetetlennek

mondják, a socialisták nevében ismételten felszólalt Varga Jenő és a többek közt így szolt: «A socialista pártnak feltétlenül az az álláspontja, hogy valami formában, a mi egyszer collectiv tulajdon volt, a mi egyszer állami tulajdon volt, vagy vagyondó révén állami tulajdonná lett: ott a collectivitásnak jogát legalább abban a formában fentartsa, hogy a tiszta földjára, tehát nem az, a mit valaki munkájával, befektetésével, tőkájével, szorgalmával keres, hanem a mit tisztán a földjára, a föld, mint ilyentől vagy természettől való valami ad, valamilyen formában a közösség részére fentartassék. Erre szolgálna a járadékirtok rendszere. A katasteri földadó szűnjék meg és helyébe egy a föld értékével párhuzamos és pedig nem a hozzáadék szerint, hanem a kihasználás lehetősége szerint, alacsonyán megszabott földértékadó lépjen.»

«A collectivismus a socialista felfogás szerint nem azt jelenti, hogy most adjunk össze minden földet és azon a földön mindenki közösen gazdálkodjék. Ez valóban lehetetlen. A collectivismus csak azt jelenti, hogy a földjára, azaz a munkánélküli jövedelem, a mit a földirtok biztosít a mai jogrendszer mellett, a közösség részére foglalandó le. Foglalandó pedig oly módon, hogy azok, a kik ma földet kapnak, bármilyen czímen megkapják ingyen, de fizessenek az érték-katasterben megszabott értéke után 2, 3 vagy 4 %-ot. A kulcsról lehet beszélni, eleinte kevesebbet, míg beletanulnak, azután a teljes járadékot fizessék. Hasonlóképp azok, a kik régi magántulajdonban bírják a földet, a mai teljesen corrupt katasteri földadó eltörlésével terheltessenek meg, nem 4 %-os, hanem 1, $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$ %-os adóval. Szóval az érték szerinti adóval, hogy a közösség megkapja azt a jövedelmet, melyet a földirtok nyújt.»

Midőn pedig a földérték-adónak az új birtokosra való terhes voltát s így a birtokreform esetleges kockázatával léptek fel a szakértők, Varga Jenő közvetítő nézetét fejti ki.

Mindenki beszél kisajátításról, de senki sem mondja meg, mit ért az alatt. Mert hiszen nyilvánvaló, hogy nem lehet a mai földárat megfizetni, de nem lehet azt sem mondani, hogy a békeárakat fizetjük, mert ez borzasztó igazságtalanságra vezetne; meg kell várni a kisajátítással a következő három-

negy évet, a míg a föld normális ára helyreáll és ezt a normális-árt kell kisajátítási alapul venni.

A közvetítő javaslatra a pénzügyi nehézségeket Éber Antal fejtette ki. Előadása szerint az a javaslat, hogy járadék-birtok alakjában adassék a parcella oly formán, hogy a tulajdonos az első két évben semmit se fizessen, azután kis járadékot és mindig fokozódó járadékot fizessen: nagy teherrel jár az államra. Valakinek a kamatkülönbözetet feltétlenül viselnie kell, mert a magyar államnak az a pénz, a melyet ebbe befektet. a mai kamatozási viszonyok közt 6 vagy 5%-ba fog kerülni. Akármilyen területre szorítjuk a kérdést, kétségtelen, hogy évenként 100 milliókkal terhelné meg az államlháztartást az a különbözet, a mely ilyen módon jelentkeznek.

De maguk a socialdemokraták sem voltak a magánföld-birtok ellen; így Braun Róbert szerint: «Sok kétértelműséget okozott az, hogy mit nevezünk a föld communalis használatának és mit nem. Megkülönböztetem egymástól a közös tulajdonjogot a közös használattól. El tudom képzelni, hogy bizonyos földterületre nézve a használatot individualisan oldjuk meg. ellenben ha a használatért fizetett díjak a köznek céljaira fordíthatnak, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a föld egészben véve úgy kezeltek, mintha a közbe volna.»

Weiss István pedig utal arra, hogy a socializálás megköveteli az eddigi közigazgatási rendszer teljes átalakulását. «A közigazgatásnak meg kell szünnie bizonyos felsőséges parancsolónak lennie. A község többé nem a parancsoló község, hanem a gazdasági község, a melynek üzemei kell hogy legyenek, a melyek jövedelméből fentartja magát pótlók helyett. Az agrár község üzeme lesz az apaállat, a legelő, az igát pótló mezőgazdasági gép.»

A radicales párt is ellenzi a járadék-birtokot, ennek a nézetnek ad kifejezést Vámos Hugó: «A radicales párt hivatalos állásfoglalása nem a járadék-birtok, hanem a föld magántulajdona, a kis parasztbirtokok. A földértékadó alapján létesítendő földbirtokot nem fogadtuk el, mert ha a földértékadót tényleg oly módon akarjuk megcsinálni, hogy minden járadékot elkobozunk, vagyis egy magas adókulcsot akarunk behozni, akkor találkozni fogunk az egész földműves népesség ellen-

állásával; ha viszont nem semmisí jük meg az egész földjárdé-
kot, vagyis alacsonyabb kulcsot veszünk adótechnikai szempont-
ból, a mit elfogad mindenki, akkor nem éjük el azt a czélt,
melyet a járadékosok czéloznak, hogy t. i. a nagybirtokosok —
tekintettel, hogy a földjárdékat tőlük amúgy is elkobozza
az új adónem — maguktól adják oda földjeiket.»

A járadék- és földérték-adón kívül a közös tulajdon más-
oldalú pártfogásra is talált; így Csizmadia Sándor szerint:
«A föld-reformnak olyannak kell lennie, hogy alkalmas legyen
a föld népének állandóan emelkedő anyagi és szellemi előmozdí-
tására és biztosítására, biztosítékot nyújtson arra, hogy a föld
népe politikailag nem válik conservatívva, sőt reactióssá, ellen-
kezőleg politikai törekvései mindig a haladást szolgálják.
Hogy pedig a parcellázás úján a földművesek conservatívakká,
sőt reactionáriusokká szoktak válni, erre példa a nagy francia
forradalom és az orosz forradalom.»

«A földeket igenis ki kell osztani, de a földet nem kell
tulajdonjogilag szét darabolni, hanem művelés czéljából szét-
darabolni; sőt azon kell lenni, hogy minél több föld kerüljön
köztulajdonba.»

Természetesen a nem socialista szakértők erősen küzdöt-
tek a magántulajdon mellett. Így Szegedy László (soc. dem.)
határozottan mondja: «A földnek örökös magántulajdonba
juttatását kívánjuk. Hogy azután a kisbirtokos önállóan vagy
szövetkezés úján fogja megmunkálni, ez a fejlődés dolga.
Mi csak a communista elvek gyakorlati megvalósítása ellen
tiltakozunk; mert nem akarunk az egész világ kísérleti nyulai
lenni és mert meggyőződésünk, hogy a communismus az állami
zsarnokság soha sem sejtett rabságába görnyeszténé a szabad
emberiséget. Mi socialisták vagyunk, de semmiféle ideologia
kedvéért nem mondunk le polgári jogainkról és nem akarunk
szabad polgárok helyett a communista állami mindenhatóság
fémjelzett és egyformára nivellált béreseivé és eselédeivé alja-
sodni.»

Papp Géza báró: «A járadékbirtok rendszere előnyös,
de csak ott lehet czélszerűen meghonosítani, a hol a nép is-
merős vele.»

«A falusi gazdálkodó, a ki ezt a fogalmat nem ismeri, az a

kétkedő gazda. a kivel nem lehet megértetni, hogy ő nyugodjék belé a járadékirtok megvalósításába, mert anyagilag nem károsodik vele, hogyan fogja ezt fogadni? A hol a gazdák ezt megértik, ott nagy örömmel kell azt fogadni, de a hol ezzel a fogalommal a kisgazda nem ismerős, ott ne próbáljuk erőszakolni, mert mindjárt felébred benne a bizalmatlanság, a mely úgy is állandóan él benne a kaputos ember nánt.»

Dénes József mondja: «Bámulom, hogy ma még felmerül a socialisták részéről a collectiv tulajdon kérdése, a mikor a socialista irodalom sem egységes ebben. Mihelyt az egyéni szabadság mint szabadságvívmány a francia forradalom nyomán érvényre jutott, azzal kapcsolatosan a tulajdonszabadság is ép úgy érvényre jutott. Ezzel pedig együtt jár az egyéni tulajdon legtágabb szabadsága. Ha a collectiv-tulajdont úgy gondolják, hogy a járadék legyen közös: akkor ez a szövetkezet gondolata. Ez lehetséges: ott van az egyéni tulajdon, a mellett az értékesítés közös és a jövedelemmel közösen számolnak el. De maga a gazdálkodás, maga a föld megművelése, az üzem fentartása, vitele, ez amnyira az egyénhez fűződik, az egyén képességeihez, nyereségvágyához, bírvágyához — ezeket az indokokat mind fel kell sorolni, mint társadalom-előrevivő erőket — hogy ma visszatérni arra a rendszerre, a mely a múltban az egyéni érvényesülést, az egyéni képességeket letörte, a melyből vívmány volt kibontakozni, lehetetlen.»

Szabó István (a későbbi népgazdasági minister, akkor a kisgazda-párt vezére): «Tisztelem azt a véleményt, mely communismust, közös tulajdont mond; de kijelentem, hogy egyelőre absolute megvalósíthatlan.»

«Én tudom, hogy velem együtt a kisgazdák, a kik éjjelt nappallá tettünk, a kik rongyoskodtunk, mezítláb jártunk azért, hogy még egy pár holdat szerezhessünk a meglévő kevés holdhoz, soha sem egyezünk bele abba, hogy az közvagyonná tévessék. Ez lehetetlenség, erre a kisbirtokos nem kapható. Inkább meghal a portáján, semhogy az valakinek közös vagyona legyen.»

«Én kérem socialista barátainkat, ejtsék el azt, a mit a Népszava hirdet, hogy a vagyonközösséget akarják felállítani. (Felkiáltások a socialistáknál: Sohasem mondottuk!) Ejtsék

el ezt, mert ha lenne hatalom, a mely ezt Magyarországon megkísérelné, ez a magyarságot romlásba döntené.»

Szegedi Miklós kijelenti, hogy azok közé tartozik, a kik a földtulajdont és nem a járadékbirtokot tartják helyesnek. A járadék-elmélet magában véve csupán gyönyörű theoria. «Ezzel nem akarom azt mondani, hogy megvalósítása bizonyos feltételek fenforgása mellett és bizonyos organikus fejlődés következményeként nem volna lehetséges és ne lehetne egészséges is. Ha Magyarországon demokrátiát akarunk teremteni, nem lehet azt oly rendszerrel kezdeni, mely az ország többségével szemben a kisebbségnek nyújt előnyt. Magyarország népességének jó kétharmad része foglalkozik mezőgazdasággal. A mai gazdasági rendszer hozama nincsen kapcsolatban a forgalmi értékkel; már pedig a gazdasági rendszer megváltoztatásához nemzedékek culturmunkája volna szükséges, a felfogások, hajlamok, hagyományok, képzettségek, szakismeretek, a technikai eszközök és sok-sok egyéb tényezőnek olyan szerves evolutiója, a melyet ugyanazon egy év alatt, a mely idő Pikler szerint a földértékadó-kataster előállításához elegendő, bajosan lehetne mesterségesen megteremteni. Ne akarjunk mesterséges reformokkal teremteni életviszonyokat, mert csak az az egészséges reform, melyet az életviszonyok kényszere szül.»

Ladányi Dezső azt mondja: «A socialdemokrata párt álláspontját illetőleg a világ socialistái sincsenek egységes felfogásban. Az ú. n. revisionista álláspont a kis üzemek fölényét hirdeti a nagy üzemek felett. Ez a kis üzem tulajdonjogát nem vitatja és a kis üzemek magántulajdonának elkobzása ellentétben is áll a socialdemokrata felfogással. A magántulajdonon alapuló kisbirtok nem áll ellentétben azon socialis törekvéssel, hogy a munkások számára munkájuk összes eredménye biztosíttassék.»

Dénes József szerint: «Nálunk, a hol a magyar paraszt valósággal fanatikusa az egyéni tulajdonnak és a hol a román paraszt még az állattal lakik egy kunyhóban, földbirtok-communizálásáról beszélni lehetetlenség. Ezt a socialista irodalom is már régen elismerte, itt tulajdonképen csak prestige-kérdésről van szó, a mennyiben a socialista-párt nem akar letérni az orthodox marxista elmélet alapjáról és nem akarja a frissebb és modernebb socialista irányt becsületesen elismerni.»

Pátkai Béla ufal Romániára: «Romániában ez idő szerint nem sok a paraszt saját birtoka, de ennek ellenére az összes birtokok vagy bérletben, vagy feles művelésben parasztkézen vannak. A nagybirtokoknak nincsenek is gazdasági épületei, amelyekben a megműveléshez szükséges igás erőt tarthatnák, csupán magtáraik vannak, a melyekbe a paraszt a termés felét beszolgáltatja. És éppen ez a parasztművelés oka annak, hogy Romániában a talaj kitűnő volta mellett is hihetetlenül alacsony a termésátlag és kivált ha az időjárás (mint az idén is) nem kedvező, csaknem semmi sem terem.»

Éber Antal felemlíti Oroszország példáját: «Az orosz agrár-forradalom azért tört ki, mert a communismus áll fenn, a mennyiben a községekben a «mir» vagyonok közösen kezeltettek. Az agrárforradalom megoldása és az egész agrár-reform éppen az volt, hogy ezt a communismust megszüntették és a földet egyéni gazdálkodásba osztották szét. Így került öt év alatt 35 millió magyar hold fölosztásra. Ezzel állt közöttük helyre a rend és a nyugalom. A ki a magyar parasztot ismeri, jól tudja, hogy olyan élénken kifejlett érzéke van a tulajdon iránt, hogy minden más megoldás, mint az egyéni tulajdon, teljes képtelenség. Máskülönbén megint két kaszt volna. Az egyik, a kinek régtől fogva van kisbirtoka, a másik, a ki örökbérlő vagy communista. Azt hiszem, a gyakorlati élet szempontjából ebből a vitából minden communista elvet egészen nyugodtan kikapcsolhatunk, mert ha megelégedetté akarjuk tenni a paraszt osztályt, a mezőgazdasági munkásokat, akkor másra, mint egyéni tulajdonra gondolni nem lehet.»

Sebes Dénes csak a tiszta tulajdont tartja nálunk lehetőknek: «Az örökbérlés, haszonbérlés, járadékirtok: ma már szintén túlhaladott álláspont, magam is ajánlottam egy munkámban. Ez nem volt egyéb, mint narkotizálás a betegnek, hogy az operatio jobban sikerüljön. A nagybirtokosok nem akartak tulajdont adni, tehát narkotizálni akartuk őket. Ez volt a cél. Ha most arról van szó, hogy itt egészséges földbirtokpolitikát építsünk fel a kisbirtok-rendszer alapján, akkor annak alapja nem lehet más, mint a tiszta tulajdon.»

A gazdálkodás módozatainál Bernát István a szövetséges

érleteket említi: szerinte «a szövetséges bérletek eddigelé a legtöbb helyen, a hol csak valamelyes szakértelemmel és jóakarattal vezették azokat, beváltak. A bérletek ezentúl is hasznos szolgálatokat tehetnek, mert előkészítő iskolák, a hol a kisember megszerezheti magának azt a tőkét, a mely hiányzik neki ahhoz, hogy birtokot vehessen.»

A törvény a magántulajdon álláspontjára helyezkedik, habár az örökbérlet rendszerét alkalmazza. Ugyanis a 48. § szerint az új birtokosok a birtokot általában örökbérletül kapják: de minden új birtokosnak joga van az örökhaszonbérletet megváltani s ebben az esetben tulajdonul kapja meg az ingatlant.

A collectiv gazdálkodás nyomaira alig akadunk a törvényben, sőt maga a szövetkezeti gazdálkodás is óvatosan mellőztetik. Kivételkép találkozunk a szövetkezettel az 53. §-ban, mely szerint: 10.000-nél több lakosú községekben alakult s legalább 500 tagból álló fogyasztási (ellátási) szövetkezetek vagy tisztviselői beszerző csoportok igényelhetik, hogy tagjaiknak mezőgazdasági birtokot vagy kerti birtokot hasítsanak ki. Az ilyen szövetkezetek gazdálkodásukra nézve a népgazdasági minister állandó felügyelete alatt állnak és földbirtokuk vezetésére csak olyan gazdatisztet alkalmazhatnak, a ki gazdasági akadémiát vagy azzal egyenlő felső iskolát végzett és legalább öt évet működött mint önálló gazda.

*

Az ország mezőgazdasági viszonyai közt az eddigi nagybirtokrendszernek az az előnyös következménye volt, hogy gabonaféle terményekkel nemcsak ellátta az országot, hanem rendes körülmények közt kivitelre szolgáltatott nagy mennyiséget. A kisbirtok rendszerénél ez az állapot valószínűleg megváltozik. Ennek a nézetnek nyomása alatt legtöbb felszólaló az eddigi termelés fentartása miatt, ha már az annyira hangoztatott többtermelést elérni nem lehet, a földosztásnál óvatosságot ajánlt.

Így Somssich László gróf első sorban az elhanyagolt birtokok felosztását ajánlotta. «Azok a földek osztandók fel és parcellázandók, melyek már a háború előtt sem feleltek meg

hivatásuknak úgy, mint a rendes és a birtokukat és jószágukat szerető és gondozó gazdák birtokai. Ezek a birtokok az átlag termés szempontjából, ha kiscgazda kezére kerülnek, vagy hanyag kézre, ez nem tesz különbséget. De igenis végzetes különbséget tesz, ha a mostani időben azok a birtokok kerülnének parcellázásra, melyek a belterjes gazdálkodás folytán az országnak óriási szolgálatot tettek; mert ezeknek a birtokoknak hivatása, hogy a városokat ellássák, mert az újonnan szervezendő kisbirtokosok ugyanis kizárólag maguknak fognak termelni. Elsősorban oly birtokokat kell parcellázni, a hol a tulajdonos az ő nembánomsága következtében, vagy üzemtőke vagy vállalkozási kedv hiányában nem képes rá, vagy nem törődik azzal, hogy befektetéseket eszközöljön, a hol tehát a birtok jóformán elkallódott.»

Pátkai Béla a holtkéz eddig intensive mívelt birtokainak jövőre a mostani állapotban leendő kezelése mellett szolt: «A magyar vallásalap és a papi birtokok egy része bérleti kezelésben van. Ezen bérletek egy részén a közérdeknek megfelelő intensiv gazdálkodás folyik. Ezen intensiv gazdálkodások teljes felparcellázása a termelési közérdek és a majorokban fekvő épületek megóvása szempontjából káros volna.»

«Ezen gazdaságok és azon terület részei, melyek ezen érdekek megóvása szempontjából a majorok körül meghagyandók lesznek, adassanak el az intensiven gazdálkodó bérlők részére.»

«A reform keretében egyáltalában nyújtassék mód, hogy az intensive gazdálkodó bérlő gazdaságát megszerezhesse.»

A középbirtok jelentőségét a belterjes gazdálkodás szempontjából több oldalról hangoztatták. Így Rubinek Gyula szerint: «A középbirtok fentartását szükségessé teszi a többtermelés.»

«Magnezésítés, magtenyésztés, lótenyésztés, állattenyésztés, mezőgazdasági ipar, a városoknak tejfel ellátása, első sorban a középbirtok feladta.»

Gróf Pallavicini György ugyanezt a nézetet fejti ki: «Nemzeti érdek, hogy a középbirtokok minél tovább maradhassanak fenn, és legfőljebb csak azután kerüljenek feldarabolásra, ha a nagybirtokok mind feldarabolóttak.»

«Ha tisztán csak a községi elvből indulnánk ki, akkor nagyon sok helyütt épen csak a pár száz holdas középbirtokok jutnának felosztásra.»

Gerster Béla szerint: «A mezőgazdaságból nem élő ipari jellegű városok élelmezésének és ipari feldolgozásra alkalmas anyag termelési kötelezettségének kikötése mellett annyi nagy- és közép-birtok vétessék ki a kisajátítás kötelezettsége alól, mint a mennyi a városok élelmezésére és az ország mezőgazdasági iparához szükséges nyersanyagok termelésére megkívántatik.»

Somssich László gróf szerint: «A középbirtok feltétlenül megalakítandó. Lehetőleg ez lesz az alapja a jövő belterjes gazdálkodásnak, mert egy 400—500 holdas birtok az az alap, a hol az egyéni szempont, az egyéni felügyelet és mindenféle körülmény a legjobban érvényesülhet és olyan nagyságú terület, a hol legjobban ki lehet használni a gazdasági gépeket, befektetéseket, szóval egy mintagazdaság, mely ha jó kezekben van, az egész vidékre oktatólag fog hatni.»

Pátkői Béla pedig általánosságban utal a termelés fokozásának figyelemben tartására: «A birtokreformnál a többtermelést kell figyelemre méltatni és ebből a szempontból egészen bizonyos, hogy a radicalis földbirtokreformot, mely szerint minden 100 vagy 200 holdon felüli birtok kis parcellákra felosztassék, nálunk keresztül vinni nem szabad, mert ez a mi viszonyaink, népünk mezőgazdasági tudása és culturállapota mellett nemcsak hogy a többtermelés érdekét elő nem mozdítaná, hanem a mai termelés óriási devalvációjával Magyarország existenciáját tenné lehetetlenné.»

Jellemző, hogy még socialista részről is a nagybirtoknak az ország termelése szempontjából való fontosságát hangsúlyozták, így mondja Varga Jenő: «Magam részéről szeretném, ha azok a gyönyörű nagybirtokok megmaradnának, ha azoknak cselédsége ne hagyná el nyakra-főre ezeket az uradalmakat bizonytalan 10—15 hold kevéért. Ezért szükségesnek tartanám, hogy most rögtön hozzáfogjunk a mezőgazdasági cselédség socialpolitikai védelméhez, hogy jobb baleset-biztosítással, jobb lakással, vasárnapi szünet megtartásával, általában jobb bánásmóddal igyekezzünk a cselédségben azt a meggyőződést

kelteni, hogy cselédi existenciája nem olyan rossz, hogy azt à tout prix ott kell hagyni egy 10–15 holdas kis parcella kedvéért.»

A törvény mindezeket a felszólalásokat figyelembe nem veszi és semmi tekintettel sincs a belterjes nagybirtokokra; kivételt nem tesz az 500 holdnál nagyobb birtok fentartására.

A termelés biztosítását a XII. fejezetben az által véli elérhetőnek, hogy elrendelhetőnek mondja az oly új birtoknak kisajátítását, melynek birtokosa, a nélkül, hogy elemi csapások által vagy máskép saját hibáján kívül gátolva lett volna, éveken át nem tudja azon a vidéken elért átlagos terménymennyiségnek legalább 80 %-át kimutatni (57. §).

*

Mi legyen az ár, melyért a kisajátítandó birtok az állam által megvásároltassék s ezzel kapcsolatosan mily áron jusson az új földbirtok az igénylők kezére: ez a reform egyik legnehezebben megoldható kérdése. A megváltási ár a forgalmi ár legyen-e, a használati érték, azaz a hozadék alapján kiszámítható ár, akár az egyik, akár a másik árt mely időponton állapítsuk meg, a háború előtti, vagy a felosztás alkalmával leendő viszonyok szerint? Az eltérő nézetek mindegyike talált pártfogóra.

Papp Géza szerint: «A megváltás alapja legyen a megváltás idejében levő méltányos közép-ár, nem a háború előtti ár, nem a háborúban való ár. A megváltás idejében való gazdálkodási viszonyokkal kell számolni, hogy megállapíthassuk, milyen megváltási ár mellett fog tudni az az ember az ő gazdaságában boldogulni.»

Balkányi Béla nézete szerint attól függ a földbirtok ára, milyen lesz a pénzünk. «Nem szabad drágábban adni a földet, mint a mennyi annak valóságos értéke, de midőn ma, mikor egy koronának az értéke 30 centimes, azt mondjuk, hogy a föld ára 600 korona, ez azt jelenti, hogy a föld ára 200 K. A milyen értéke van a pénznek a fizetés időszakában, olyan lesz az ár.»

Steuer György véleménye az, hogy a föld vételárát igazságosan és méltányosan kell megállapítani. A háborús árak nem lehetnek irányadók. A háború alatt 10,000 koronát is

fizettek egy hold földért. Ezeket a vételárakat fizethették azok, akik a háború alatt fel voltak mentve, vagyonukat gyarapíthatták, megtízszerezték. Ellenben nem tudják megfizetni azok, akik joggal igényelhetik a földeket, mert hadbavonultak, a háború alatt nemcsak hogy vagyont nem szerezhettek, hanem még testük épségét, egészségüket is elvesztették. Az eladási árt a háború előtti öt év vételárainak átlagában szabad csak megállapítani és a lehető legelőnyösebb törlesztéses kölcsönt kellene nyújtani.

Éber Antal kifejti, hogy a megváltási árt nem szabad alacsonyban megállapítani, mert ez a földbirtokossal szemben a nagy vagyonadó tervezett meghonosításával nagy igazságtalanságot okozna. Ily eljárásnál a földbirtokosok a terhet többszörösen viselnék. Először abban az alakban, hogy földjük értéken alul vásároltatik meg; másodszer úgy, hogy a mi így megmarad, az meg a nagy vagyonadó tárgyává tétetik, nem is beszélve arról a harmadik lehetőségről, hogy a mi megmarad, azt hadikölcsön- vagy államkötvényekben kapják meg. Az alacsony árak alkalmazása adópolitikai és államháztartási szempontból is teljesen kivihetetlen. Alacsony megváltási árnak csak az első néhány birtoknál való alkalmazása le fogja mesterségesen nyomni az árakat, akkor miből fogja az állam a vagyonadót beszédni, mely nélkül pedig a hadikölcsön és a függő adósságok kezelése, államháztartásunk és valutánk helyreállítása lehetetlenség. Mesterségesen leszállított földáraknál mi fog történni azokkal a záloglevelekkel, melyek az utolsó két esztendőben kibocsáttattak a reálisnak mutatkozó háborús árakon. Akkor odajutunk, hogy vagy distingválni fogunk és azokat a birtokokat, melyeken nagy a megterhelés, magasabb árban fogjuk megváltani, a mi tiszta erkölestelenség volna, vagy az országot bele fogjuk sodorni egy második krízisbe, a pénzintézetek és záloglevelek krízisébe.

Mezőfi Vilmos (socialista) a birtokot rendes áron akarja megváltani és eladni. Ha a mai folyó áron akarnók a népeknek adni, akkor a népet egyenesen katasztróhába kergetnök.

OsztróLuczky Miklós is a háborús árak ellen nyilatkozik, ha a földműves nép ezeken az árakon venné át az ingatlan, a

rentabilitásnak várható csökkenése mellett anyagi romlása kikerülhetetlen. Arra sem lehet vární, hogy 3—4 év múlva kialakuló árakat vegyük alapul, mert a birtokpolitikai actióval ilyen sokáig vární nem lehet, de a háborúból következőleg a magánforgalom az ingatlanokban előreláthatólag teljesen szünetelni fog, mindenki kínálat tárgyává fogja tenni az ingatlanokat, vevő pedig azokra nem akad. Leghelyesebbnek látszik a hozadéki és a forgalmi értéknek bizonyos combinatív alapul vétele, azonban ez sem nyújthat kielégítő állapotot, mert a két érték közötti különbözetnek áthidalására nincs helyes és törvényes szabály.

Húszár Pál hangsúlyozza, hogy egyedül a forgalmi érték az ár meghatározására teljesen alkalmatlan. Már az eddig érvényben volt vagyoadó-törvény foglalkozott a forgalmi érték fogalmával; e szerint forgalmi érték az az érték, melylyel az illető vagyontárgy önmagában véve minden birtokosra, nézve személykülönbség nélkül egyaránt bír. Tapasztakásból mondhatja, hogy a helyes értékelésnél sem a használati, sem a forgalmi, sem az úgynevezett minimális értékelés egymagukban kielégítők nem voltak. Leginkább megfelelő a minden tényező, tehát mind a forgalmi, mind a használati érték számításba vételével létesült becslési érték.

Maga a törvény 27. §-a szerint a kisajátítási ár általában az ingatlanak 1913. évi forgalmi értéke. A hol nagyobb földéhség vagy más különleges körülmény folytán az 1913. évi forgalmi érték aránytalanul magas, vagy más okból aránytalanul alacsony, ott a kisajátítási ár megfelelően módosítható.

Ha az ingatlant záloglevelek vagy törvény alapján kibocsátott kötvények fedezetéül szolgáló és 1915 január elseje előtt bekebelezett jelzálogos kölcsönök vagy közpénzekből, (állami, törvényhatósági pénzek), közérdekű alapítványokból vagy gyámpénztári pénzekből adott s bármikor bekebelezett kölcsönök terhelik, az ilyen ingatlanok kisajátítási ára nem lehet kisebb ezeknek a bekebelezett kölcsönöknek a kisajátításra kerülő ingatlant terhelő részénél.

A törvénynek ezen, a kölcsönökre vonatkozó részét pénzintézeteink a záloglevelek, valamint a vidéki pénzintézetek érdekében kifogásolták és utaltak arra, hogy ez által az 1915 óta

kibocsátott záloglevelek és bekebelezett kölcsönök kedvezőtlen helyzetbe jutnak, a mi a záloglevelek összeségére nagy hátránnyal lehet.

*

A földeknek a nagybirtokosoktól való megszerzésére vonatkozó pénzügyi intézkedések iránt különböző tervek merültek fel. A földnek a leendő vagyonadó által természetben való átvétele, hadikölcsönrel vagy külön földváltás-kötvényekben való beváltása jött szóba. Ezt a kérdést általában nem tárgyalták behatóan, habár ismételten felhangzott a «kisajátítás» fogalma, de hogy milyen módon történjék a kisajátítás, ez iránt alig hangzott el vélemény.

A kisajátítás időbeli korlátozását, tehát gazdasági szempontból a tulajdonjognak a kisajátítás bizonytalansága elleni védelmét követelte So. nssich László gróf: «A kisajátítási jognak bizonyos területre vagy bizonyos időre korlátozva kell lennie, mert különben ki az az ember, a ki mer befektetni, vagy mer egyáltalában tatarozni, ha olyan birtokon dolgozik, a melyről nem tudja, hogy holnap kié lesz.»

A telkeken kívül az ingóságok kisajátítását említi ifel Farkas Géza: «A felszerelés szempontjából szükséges az ingóságok kisajátítását mindazokra a tárgyakra kimondani, a melyek az új gazdaságok felszereléséhez szükségesek lesznek és a melyekre nézve az a veszedelem, hogy különben elfecsérelődnek.

A kisajátítás pénzügyi oldalát behatóan fejtegette Pap Géza. Szerinte: «A birtokok kifizetése kétféleképpen történhetik. Vagy földváltás-kötvényekben, vagy hadikölcsönkötvényekben.»

«Helyesebb volna földváltás-kötvényekben, mert azok az intézmények, melyek együtt vagy külön-külön meg lesznek bízandók a föld-vétellel vagy a föld-eladással, csak arra a területre, melyet parcelláznak, bocsátanak ki 50, illetőleg 75 % erejéig földváltás-zálogleveleket, — a 25 %-ot, mely hiányzik a vételárból, készpénzben kell kérni. Ugyanis kétségtelen, hogy azok az emberek, a kik saját vagyonuk befektetését és vagyonuk egy részét is látják abban a földben, a melyet megvesznek, sokkal reálisabbak, jobban ragaszkodnak hozzá, szolidabbak,

nagyobb munkakedvvel dolgozzák meg azt a földet és nem hagyják el azt.»

«Az államnak pénzügyileg óriási feladatai lesznek és ezért elegendő, ha az állam a maga hitelét ezeknek legalább részbeni kielégítésére fogja fordítani. A parcellázásból eredő nagy terheket le kell venni az állam vállairól, mert hiszen ezek a földváltásügyletek, melyek fedezettel bírnak magában abban a földben, melyre kibocsáttatnak, közkedvességűek lesznek. Az egész háborús idő mutatja, hogy a jelzálogpapirok voltak azok, melyek aránytalanul keresettek voltak, tehát ezeknek elhelyezése könnyű lesz és refundálni azokat a pénzeket, azt a 75 %-ot, a melyet kiadtam, a legkönnyebben, a legegyszerűbben az állam megterhelése nélkül, minden complicatio elkerülésével lehet.»

«A hol egyházi vagyon megváltásáról van szó, ott fel lehet használni a hadikölcsönt, hogy ez által a hadikölcsönök óriási mennyiségéből egy részt vezessünk le ezekre a melléksatornákra.»

A telek megszerzését a vagyonadó útján Varga Jenő hangoztatta: «A felosztás alá kerülő földeket lehetőleg vagyonadó útján szerezzük meg, nem pedig egyszerű kisajátítás útján, mert ez mindig valaki számára igazságtalan.»

Maga a törvény a kérdést egy jövődó törvény által kívánja megoldani, azt mondván, hogy birtokbaadásról, a kisajátítás pénzügyi lebonyolításáról s új birtokok örök haszonbérének vagy vételárának, illetve a vételár részleteinek és kamatainak beszedéséről s az ezzel a törvénnyel kapcsolatos pénzügyi műveletekről külön néptörvény intézkedik (49. §.).

*

A föld-reform sikeres keresztülvitelére a felszólalók többnyire külön közegek felállítását, illetőleg közreműködését kívánták.

Így Osztróluetzky Miklós szerint a földnek megváltását és kiosztását végezze a község földkiosztó-bizottsága, melynek tagjai 10 munkás, kiket a munkások maguk választanak, öt földművelő, kiket a községi képviselőtestület választ, a községi jegyző, bíró, pap és tanító. A földosztó-bizottság tagjai legalább

fele részének okvetlenül hadbavonulniuk kell lennie. A földkiosztó bizottság működését a járási és megyei földkiosztó kormánybiztosoknak kellene irányítani és ellenőrizni.

Huszár Pál mellőzni akar minden felesleges bureacrátiát, lehetőleg ne állítsanak fel új hivatalokat, hanem a munkát a mostani szervezetek kiegészítésével kell elvégeztetni. Óvakodnunk kell túltengő bizottsági rendszerektől. Minél több a tagja a bizottságnak, annál több részre oszlik a felelősség. A becslést a körzet becselő bizottsága végezi.

Ladányi Rezső szerint a reform lebonyolítását nem szabad az eddig létező szervekre bízni. Pártatlan szakközegek bevonásával, a mennyi munkát csak lehet, rá kell bízni a falvakban alakult földműves- és kisgazda-tanácsokra. A felosztási eljárás a legnagyobb zavarok, sőt zavargások előidézője lehet, ha azt nem maga a nép, vagy annak bizalmi emberei csinálják.

Lukovich Aladár nézete a következő: a megváltás, ki-sajátítás és felosztás gyakorlati keresztülvitelét az érdekelt felek bevonásával és lehető messzemenő decentralisatióval kellene keresztülvinni. Az ilyen reformot, melyben a helyi viszonyoknak annyi változata és azok figyelembe vételének olyan szükségessége forog fenn, mint jelenleg, nem lehet a központból intézni. Az elvek egységes keresztülvitelének szempontjából azonban szükséges egy központi szerv is, melyben műszaki, jogi és pénzügyi szakútkön kívül az érdekeltek megbízottai is résztvegyenek. A központi szervezetén kívül vármegyénként alakítandó földosztó-bizottság, melyben a pénzügyi, becselő, műszaki és jogi szakútkön kívül a központi szervnek kiküldötte, az érdekeltek megbízott bizalmiférjai, a vármegyei gazdasági egyesületek kiküldöttei foglaljanak helyet. Ez a szerv is inkább ellenőrző, esetleg vitás esetekben felebbezési fórum volna. A közvetlen végrehajtó szervek a községenként megállapítandó földosztó bizottságok, melyeknek tagjai volnának a központi és megyei bizottságok kiküldött tagjai, földosztó mérnök és ügyvéd, községi bíró, pap, tanító, jegyző, az elosztandó terület tulajdonosa és bérlője, továbbá a községi kisgazdák és a földet igénylők közül választott bizalmiférjak, valamint a járási főszolgabíró.

Bernát István a reform keresztülvitelénél az altruista-

intézeteket ajánlja, nemcsak azért, mert kipróbáltak és a humanismus vezeti őket, hanem mert kipróbáltságuk mellett az eddigi parcellázásokkal és ezen téren való tevékenységükkel teljes hivatottságukat ebben a tekintetben bebizonyították.

A törvény maga a reform keresztülvitelét a következő módon rendezi.

A földművelésügyi ministerium összeiratja (ki által, nincs a törvényben megmondva) a földet igénylőket és a kiosztásra kerülő birtokokat (24. §.).

A birtokrendezés ügyeinek intézésére a Népköztársaság országos birtokrendező tanácsot alakít, melynek hatáskörét, szervezetét és ügyrendjét a földművelési és a népgazdasági ministerek egyetértőleg állapítják meg. Ennek a tanácsnak elnökei a földművelési és a népgazdasági ministerek; alelnökei e ministeriumok államtitkárai. Tagjai közül hat az országgyűlés, hat az országos gazdasági kamara, hat az országos gazdasági munkakamara által választatik három évre. Addig, míg a választás meg nem történik, ezeket a tagsági helyeket a minister-tanács töltse be. 18 tagot a minister-tanács nevez ki és ezenkívül az ország területén alakuló mindenik nemzeti autonómia ministere is kinevez a tanácsba egy-egy tagot. A tanács alkalmazottait a földművelési és népgazdasági ministerek egyetértőleg nevezik ki (23. §). Ez a tanács az összeírás alapján meghatározza a végzendő birtok-elosztások rendjét, kijelöli a községeket vagy több községből alakítandó felosztási csoportokat, melyekben a megváltási és felosztási munkálatokat meg kell indítani (24. §.).

A tulajdonképeni földosztást a birtokrendező választmány végzi. Ez a választmány a törvény szerint ekkép jön létre: az országos birtokrendező tanács minden községbe vagy felosztási csoportba egy birtokrendező bizottságot küld ki, mely rendszerint egy jogi, egy gazdasági és egy földmérő szakképzett tagból áll, ennek a bizottságnak eljárásában a helyi közigazgatási hatóságok közreműködni kötelesek. Ez a bizottság megalkítja a birtokrendező választmányt. A választmány tagjainak fele részét azok választják, a kik igénylőkül jelentkeztek:

minden 20 jelentkezőre egy tag jut, de úgy, hogy a választott tagok száma 24-nél nagyobb ne legyen; a tagok másik fele részét a községi gazdasági kamara (és addig, míg ez a még nem létező intézmény létrejő, helyette a községi képviselőtestület választott tagjai, városokban a néptanács tagjai) választják (25. §).

A birtokrendező választmány lehetőleg egyezség útján megállapítja a kisajátítandó birtok becsárát, megállapítja, kinek részére és mikép osztassék az szét és megállapítja az örökbérlet összegét. A kisajátítási ár ellen 15 nap alatt felebbezni lehet. A felebbezést elintézi egy külön öttagú bíróság, melynek elnökét és két bírói tagját az ingatlan fekvése szerint illetékes törvényszék elnöke küldi ki a vezetése alatt álló bíróság bírái közül, egy tagját a birtokrendező választmány, egy tagját pedig a vele szemben álló másik peres fél jelöli ki (34. §). Ezen bíróság ítélete ellen ismét 15 nap alatt felebbezni szabad. Ez a felebbező bíróság a Curia elnöke által a Curia tanácselnökei közül kinevezett elnökből és a Curia polgári tanácsába beosztott bírák közül kinevezett két bíróból, továbbá az országos gazdasági kamara és az országos gazdasági munkás-kamara választmánya által kiküldött egy-egy tagból áll (a törvény nem intézkedik arról, hogy ezen még nem létező intézmények helyett micsoda pótlás lesz). A bírói eljárás nem gátolja a felosztási eljárás további folytatását (34. §).

Miután az országos birtokrendező tanács döntött, a birtokrendező választmány a birtokrendező bizottság segédkezésével megkezdí a birtokok tényleges felosztását természetben, az új birtokok kihasítását és a jogosultak részére való kijelölését (46. §).

*

Végig haladtunk anyagunkon. A törvény nem volt végrehajtható. Nem gyarlóságán és a követelt elvek keresztülvihetetlen voltán dűlt meg a végrehajtás: egy felfordult világ, az anarchiához közel álló diktatura semmibe vette, létezőnek nem tekintette a socialdemocrata irányzat által a nép boldogítására kigondolt törvényt. A súlyos közgazdasági viszonyok,

melyek közé jutottunk, a földreform ügyét ismét messze időre kitolták. A jövőben — ha nemzeti létünk biztosítva lesz és gazdasági állapotaink ismét abba a kerékvágásba jutnak, hogy népünk szabad mozgása lehetséges lesz — ha ismét abban a helyzetben leszünk, hogy a földbirtok megosztásának nagy kérdésével foglalkozhatunk ; ha annyira meg tudunk erősödni, hogy a vagyoni fejlődés fokozását birtok-reform útján is elérhetőnek látjuk, akkor olvassuk át figyelemmel azt a szellemi harcot, melyet forradalmi mámorunkban a föld-reform érdekében kifejtettünk és tanuljuk meg belőle azt, hogyan nem kell csinálni földreformot.

MATLEKOVITS SÁNDOR.

A FÖLD ÉS FAJ HATÁSA A TÖRTÉNELEMBEN.

Ötödik közlemény.¹

Sokkal furesábbnak tünik fel Chamberlain és híveinek azon állítása, hogy a tudomány és a művészet pusztán germán faji termék. A német szellem a tudományokban újabb keletűs. Csak egy századdal ezelőtt a többi nemzet felülmulta őket é-ha ma a philológiában, a történetírásban, a természettudományok némely ágában oly kiemelkedő helyzetet foglalnak el, annak oka egyáltalán nem a faj tudományos képességében rejlik, hanem történelmi, jelesül gazdasági és társadalmi okokban keresendő. A tanári foglalkozást majdnem mindenütt (leginkább Magyarországon) lenézik. Az indusok a tanítót többre becsülik a szülőnél, mert ez csak a silány testi életet adta, míg amaz a magasztos szellemet nevelte az emberben. Németországban a professor az emberi fejlődés tetőpontja. Tisztelet és becsülés tárgya, anyagilag annyira független, hogy zavartalanul élhet kutatásainak. Ezek nem mindig közvetlenül gyakorlatiak, de minden tudás előbbre viszi az emberiség képességeit és előbb-utóbb közvetve hasznot hajt a gyakorlatban. Magányos életmódja, elzártasága a világtól, a könyörtelen élet nem ismerése sokszor oly elméletek kieszelésére vezettek, a melyek a gyakorlatban esődöt mondanak. A történetírók az életet dolgozószobájukból ítélik meg és annak békés csendjét, rendjét és szélszerű világát írják le a bonyolult, önzéstől, gazságtól, féktelen érzelmektől, szenvedélytől vezetett csalódással, reménynyel telített történelem adataival. Még Mommsennek is szemére vethette Freeman,² hogy a római életet a német

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1919. évi 507., 508., 509. és 510. számában.

² *A történelem tan. módszerei.* 312 old.

professor békés világából ítélte meg. De éppen ez életmód az, a mely nem számít, nem keres földi sikereket, olcsó rhetori babérokat, mint a francia történetírás iskolája,¹ hanem elmerül a philologia, a nyelvtudomány száraz aprólékosságába, hangyamódra porszemekből épít fel hatalmas alkotásokat, elmélyed a chemia, a biologia elvont vizsgálatába, hogy azután szerényen megalkossa a chemiotherapiát és millió szenvedőnek életét boldoggá tehesse. A német módszer, mely nem kímél fáradságot adatok felderítése körül, nem retten vissza éveknek esetleg meddő munkájától, hogy azokat összhangba hozza más kutatók eredményeivel, nem velük született faji sajátosság, hanem a társadalmi állapotokból kinőtt iskolázottság. Éppen a német tudomány magas szintje bizonyítja a faji sajátosságok, a faji genie hívei ellen. Nem a veleszületett tehetség, a ragyogó szellem, hanem a fáradsággal megszerzett képesség, a példa, a tanítás, az iskola az, a mi ma a tudomány nagy tömkelegében Ariadne fonala gyanánt szolgál. A német tudós, módszerét nem tekintve, talán mögötte áll az átlag-embernek, — a német éleztlapok állandóan gúnyolják — de tudománya, szervezettsége folytán vezető szerepe van. Ezt a szervezettséget bárki elsajátíthatja, ha kellő akaratot hoz magával és ha más nép ugyanolyan tudományos képzettséget akarna elnyerni, mint a németeké, egyetemien, iskoláiban azt a szellemet, azt a gazdasági függetlenséget kellene meghonosítania, a mely a módszeres tudományos kutatás alapja.

A faj önálló hatalmát hirdető tanok önmagukkal állanak ellentétben. Chamberlain csak a legerőszakosabb rabulistikával akarta ez ellenmondásokat kiegyenlíteni.

A faji hit a modern eszmék között a leghatalmasabb. A tudomány minden tételét elvetette, mégis ezek pusztultak el miatta. Gazdasági érdek és önzés a faj hitében keresett menedéket. Franciaországban a nemesség igyekezett polgári származását a faj hite mögé rejteni. Meg akarták különböztetni magukat azoktól az elemektől, melyek még nem gazdagodtak meg annyira, hogy pénzért adómentességet és előjogokat vásárolhattak, mint annak idején a francia nemesség. Gobineau négervérű képzelőtehetségével Otto Jarl norvég tengeri rablótól származtatta

¹ V. ö. Csengery: *Történetírók* 20.

magát, hclott legelső őse a XIV. században bordeauxi parisnyakótó volt. Miután vagyonukat posztókereskedés és a hugenották kirablása által tetemesen megsza porították, nemességet nyertek és gőgben felülmúlták a többi hasonló származású francziát.¹ A faj-elmélet lélektani vizsgálata érdekes világítást vet az emberi önzésre és ravaszságra. Az amerikai rabszolgaháború alatt a déli államok tudósokat alkalmaztak annak kimutatására, hogy a néger nem ember, vagy legalább is alsóbb rendű ember, mint a fehér. Braziliában az ültetvényesek azt tapasztalták, hogy a mulattok jobb munkaerők, mint a tiszta négerek, ezért tervszerűen elősegítették e kevert faj szaporodását. De lassankint undorodtak attól a gondolattól, hogy saját gyermekeiket a rabszolgafelügyelő korbácsolja, ezért a szomszédos birtokosokkal cserélték el néger szolgaleányaikat².

Babington³ kimutatta, hogy Róma hanyatlását és pusztulását főleg az egyházas érzelmű történetírók tulajdonították a fajkeveredésnek. A római erkölcsök degenerációját a germánok akadályozták meg, kik ifjú vérükkel aztán felfrissítették a római népet és a keresztyénség segítségével ismét a világ központjává emelték. Ez elméletet támogatták az egyházatyáknak, kik a germánokban Isten eszközeit látták, erkölcsi prædicatiói, melyeket a pogány rómaiak ellen intéztek. A felvilágosultság kora azután ismét a maga eszmeköréből ítélte meg a történelmi jelenséget. Róma pusztulását, a keresztyén papok rosszaságának tulajdonították, kik vallási vitákat és gyűlöletet szítottak.⁴ A kor vitái és a személy es ellentét bizonyos eszméi ellen indították az embereket arra, hogy a faji kérdést nem önmagától, hanem közvetett okoknál fogva ítélik meg. Sokan nem akarták elismerni a négert testvérnek, nem iránta való gyűlöletből, hanem a biblia ellen való elfogultságból, mely az emberiség egységét tanítja, de el akarták ismerni a majmot testvérnek, nem a majom iránt való szeretetből, hanem, mert gyűlölik a bibliát.⁵ A modern

¹ Seillière: *Le Comte de Gobineau et l'aryanisme historique*, 389—400 old.

² Hertz id. m. 300.

³ *Fallacies of Race Theories* II. 144.

⁴ Voltaire: *Essai sur les moeurs et l'esprit des Nations*. Chap. XI.

⁵ Jentsch: *Sozialauslese*. 157.

sociologizáló irány gyakran esik ily tévedésbe és hibába. Leggyakrabban azonban ott veszik elő a faj mentőhorgonyát, a hol üres szóval akarnak sokat és nagyot megmagyarázni. A faj valódi és exact meghatározását nem adják, ez mindvégig nyújtható, semmitmondó fogalom marad, ezért a legfuresább ellenmondásokat szüli.

Chamberlain határozottan árja fajúnak tartja Jézust, mások (Dühring és E. v. Hartmann) ugyanazon jellembonások alapján zsidónak nyilvánították, és panaszkodnak azon, hogy vallása elzsidósította a germánságot. Szent Ágostont Chamberlain árjának ismeri el, (244., 885. old.) hogy aztán afrikai mestie gyanánt mutassa be (515. old.). Buddha némelyek szerint az árja szellem megtestesülése, mások szerint az árja szellem ellensége, és maga is nem-árja.¹ Nagy Károly Chamberlain szerint a germán típus, francia írók szerint a kelta-román faj leghatározottabb képviselője. Engelmann² nem germán, hanem római származást tulajdonít neki és a «fejedelmi germánság ellenségének, hóhérának és gyilkosának» nevezi. Chamberlain szerint Lord Byron szerelmi kalandjaiban «valódi faj» mutatkozik, (722. old.) és ezek germán sajtóságot árulnak el; Driesmans ellenben a költő kelta származására következtet belőlük.³ Napoleon Chamberlain szerint a «népchaos» nem-árja szülöttje, Woltmann szerint germán vandál,⁴ mert kék szeme volt, mint a vándaloknak.⁵ Driesmans a szocialdemokratákat «kelto-mongolok»-nak, Chamberlain «elzsidósított germánok»-nak tartja. Woltmann a proletárság germán elemeit látja bennük, kik faji hajlamaiknak megfelelően szabadságért küzdenek. Lessinget Driesmans «éles, tiszta, correct-igazságos módja» és a kifejezés után való fáradságos vergődése után tipikus germánnak tartja, (151. old.). Dühring zsidónak minősíti, felsorolt tulajdonságai alapján. A biblia óriásai «Anakim», Mozes V. II. 10. 119.) Gobineau szerint «ősnégerék», kik az árja bevándorlás

¹ V. ö. Germanus: *Turán*, Magy. Figyelő 1916.

² *Das Germanentum u. s. Verfall.* 222—240.

³ *Kellentum i. d. europ. Blutmischung.* 70. old.

⁴ *Polit. Anthropologie.* 294.

⁵ Zollschan: *Das Rassenproblem* 61.

előtt tanyáztak Elő-Ázsiában. Chamberlain magas termetükre való tekintettel árjáknak tartja őket, mert szüksége van árja telepesekre Palesztinában. Gobineau-val ellentétben rokonszenvesen festi őket: «Magas, szőke férfiak, bátrak, lovagiasak» stb. (366. old.).

Driesmans szerint az exact tudomány kelta eredetű, Chamberlain szerint a germánok találták fel. (938. old.) A «forradalmi szellem» hosszas vita tárgya volt a fajelméleti írók között. Driesmans egyszer a rómaiak nagy phantasiáját és komolyságát dicséri.¹ A renaissancet Woltmann és Chamberlain a germán szellem meg nyilvánkozásának tekinti, Gobineau szerint a romanismus feléledése s az erkölcstelenség és romlottság győzelme a germánság felett. Chamberlain elítéli a belső szabadság nélküli valóságot és az universalismusra való törekvést mint antigermán sajátságot, ezért a pápaság intézményét zsidó theokrátiának tartja, a napoleoni imperiumot nem-árja gondolatnak bolygzi. (854. old.) Woltmann szerint «a pápaság, a francia forradalom és a napoleoni világbirodalom a germán szellem emanatiói, germán uralmi szervezetek, a melyek rendeltetése a világ leigázása». Ilyen homlokegyenésen ellentmondók azok véleménye történelmi jelenségek felől, kik a faj mindent uraló erejének, örök hatásának hívei. Ellenmondásaik elméletük logikátlanságában keresendők. Minden nézet, mely előre meghatározott elvekből akarja osztályozni a történelmet, zsák-utczába kerül, a honnan nem menekülhet saját ítélete elől.

A fent ismertetett ellenmondásokat tetszés szerint szaporíthatnók.² A faj benső képességét és hatását a cselekvésre nemcsak azon fajelméleti írók állítják, kik az úgynevezett «nagy» fajokról írnak, hanem felhasználják azt egymás-elleni harcaikban a nemzetiségek szószólói is. Ők is a leszármazás érintetlen tisztaságára hivatkoznak és a leszármazásból eredő, ősrégi időktől fennálló külön sajátságukat, egyéniségüket akarják az életben érvényesíteni. Gyakran halljuk az oláhok hivatkozását arra, hogy őseik bölcsője Róma környékén ringott,

¹ *Keltestum*. 178.

² Ezen összeállítás Hertz id. művéből való, a hol a példák egész tárházát találja az olvasó.

kimutathatólag azonban még nagyatyjuk a macedóni vadonokból vándorolt be Erdélybe. Azon «római» sajátságok, a melyekkel legjelesebbjeik dicsekednek, nem vérbeli származásuk, hanem újabb nemzetieskedő divat eredménye, a mennyiben utánozni akarják a római s különösen a gall culturát. Ratzel kifejti,¹ miként hatnak az öntudatra a történelmi emlékek, a romok, miként alakítja a fajt a hagyomány. Közös együttélés, a természet egyformán ható erői hasonlóká teszik a földrajzilag zárt területen élő különböző népeket. Ilyen amalgamáló hatása van a pusztának, steppének, a melynek határait az abban vándorló nép sohasem lépi át. Nyelvi és faji származásra való tekintet nélkül egyfajta néppé alakul benne minden nép, míg külső események, háborúk, felfedezések stb. nem kényszerítik lakhelyük elhagyására, vagy életmódjuk megváltoztatására.² De nemcsak a steppe, hanem minden földrajzi tér egységet alkot, a mely fokozatosan illeszkedik bele a tágasabb kategóriákba. Ezt az egységet jellegben a földrajzi határok adta történelmi együttélés adja meg. Ugyanaz a történelem azonban nemcsak a testre, annak alakjára, az életmódra, a ruházódásra hat, hanem irányítja a szellemi életet, a mely különböző eszmekörökből táplálkozva annyira különböző jellemeket tud teremteni, hogy együttélésüket veszélyezteti. Az eszmék harcznak a merev, változatlan természettel. Magyarországot földrajzi körrajza tette egységes állammá; a hegyek alján elterülő síkságok, a kivezető folyók, az erdő és mező arányos váltakozása, a városok és falvak egymást gazdaságilag kiegészítő szervezete határozta meg egységét gazdaságilag és történelmileg; a nyelvek eloszlásának nem volt hatása történelmére. A nyelvi és nemzetiségi megoszlás csak azóta érezte hatását, a mióta gazdasági átalakulás folytán a XVIII. században a nemzet fogalma Nyugateurópában létrejött, átment a közérzésbe s folyvást nagyobb területekre terjedt. A nationalismus bőven táplálkozik ma a fajba vetett hitből. Természetes érzésnek tartják mindenütt a nemzetiséget, holott ha ez csakugyan az emberi szervezettel összefüggő érzés volna, ösztönszerűleg

¹ *Anthropogeogr.* II. 332.

² Ratzel: *Anthrop.* I. 96—108.

kellett volna rájutni az embereknek és nem külső kényszer alatt, idegen tanításra. A szíriai arabok mindaddig nem tudtak faji és nemzetiségi ellentétekről az uralkodó törökökkel szemben, míg az amerikai és francia missziók nem plántálták beléjük a nemzeti érzést a XIX. század közepén. A törökök nemzetén az egész mohamedánságot értették, míg a krími háború alatt az európai tanítás és példa bennük is felebresztette a haza, a faj, a nemzet fogalmát s ezt buzgó tanítványok példájára csakhamar túlzó chauvin érzelmekké dagasztották. Ezek a chauvin érzelmek oly kevésbé «természetesek», hogy időről-időre igen hamar változnak. A szudáni néger és az indus mohamedán mekkai vagy delarábiai arabtól származtatja magát, a török eredetű bulgár büszkén hirdette szlávságát a balkáni háborúban; a két évre rá kitörő világháborúban, mely a panszlávismus jelében folyt, a legádázabb gyűlölettel öldöste el a szláv szerbeket és oroszokat. Az árja albán, vagy a szláv bosnyák mohamedán «faji gyűlöletből» gyilkolta kereszttyén testvéreit. Ausztriában a nemzetiségek élet-halálharczát cseh nevű német-pártiak vezetik németnevű cseh-pártiak ellen.

E jelenségek bizonyítják, hogy a faj és a faji ellenszenv történelmi termék, melyet elméletek keltenek, elméletek döntenek meg. Kant a történelem mozgató erejét az ember társulási és elkülönző ösztöneiben látta. A cizélrendszer a verseny csökkentése céljából számos foglalkozást beestelennek jelentett ki. Ha a világgazdasági átalakulás nem rombolta volna le ezt az előítéletet, e foglalkozásokból fajok keletkeztek volna és irántuk ma ugyanazt a természetes faji ellenszenvet éreztük volna, mint más faj vagy megvetett nemzetiség ellen.

Ha végigtekintünk a fentebb kifejtett és ismertetett elméleteken, azt látjuk, hogy valamennyi általánosítás hibája abban rejlik, hogy a mozgó, az embereket vérbelileg, szellemileg folyton változtató életet, a történelmet nyugvó keretekbe akarják foglalni. Értelmileg alkotott osztályozások elvonásait alkalmazni akarják a szerves egészszé össze-forrt emberiségre. A nyelvi osztályozás, az anthropologia csak vezérfonál az emberiség formáinak megértéséhez, de az emberi élet nem igazodik a tudományos nézetek után, a melyek vagy a jelen megkristá-

lyosodott állapotát veszik alapul, vagy a múlt fejlődését tekintik át. A jövő a jelen és a múlton épül, de nem ismétlése, nem változata annak, hanem felhasználva annak minden lerakódott rétegét, önmagából és külső, új elemekből létesül. A kelta fajiság nem irányítja útját azon népeknek, a melyeket valamely tan alapján ez osztályba soroztak. A keltaság sem nyugvó, állandó potentia, hanem keveredés, vérben, érzésben, szellemben, történelemben, — a név megmarad, az anyag széteszlott, elváltozott. A tudósok dolgozószobája és módszere ismeri az életet, az élet nem vesz tudomást tudományos módszerekről.

IV. A fajkeveredés és népek hanyatlása.

Gyakran hangoztatott állítás, hogy a történelem fajok, nemzetek szerint szakokra oszlik. Hol az egyik, hol a másik nemzet, faj emelkedik túlsúlyra és vezető szerepre. E hitet a történelmi anyag becsztása és a középkor óta fennálló korszakos elkülönítés tartotta ébren és az újkor, eszmevilágának megfelelően, a nemzetiségre alapítja. Most a germánok korszaka van, — mondták háború előtt, — aztán eljön a szlávok korszaka, a melynek megfelelően a többi állam háttérbe szorul. E jóslások a történelemre tekintettek vissza, mely tisztán mutatja egyes nemzetek hanyatlását, mások emelkedését és ebből e jelenség törvényszerűségére következtettek. Elfelejtették megvizsgálni, hogy az egyes hanyatló nemzetek viruló élete meddig tartott. E szendélet felderítette volna a tétel tarthatatlanságát. Ha nemzetek fejlődésében és hanyatlásában csupán az az erő működne közre, mely szervezetükben magában rejlik, az az életerő, mely önmagát emészti el, akkor az egyes nemzetek életkora megközelítőleg egyforma lenne, vagy nagyságukhoz, lakosságuk számához mérten arányos. Hanyatlásukat nem tartóztatná fel semmi körülmény, mert fejlődésükben kiélték magukat. Azt látjuk azonban, hogy oly nemzetek, a melyek valamely korszakban a politikai befolyás, a műveltség tetőpontján állottak, hanyatlásnak indultak, hogy aztán újból erőre kapva, még tökéletesebb gazdasági és társadalmi fejlődésen menjenek át. A hanyatlás nem végződik minden esetben feloszlással, hanem inkább időleges betegség-

hez hasonlít, a mely vagy halálos kimenetelű vagy nem. Az a hit, hogy a történelmi szerep fajok, népek szerint előre meghatározott terv szerint váltakozik, két téves feltevésből indul ki. Az egyik az, hogy állami keretben élő embercsoportok élete csak germinális fejlődésnek van alávetve, tehát önmagából, saját életerejé felemésztéséből bonyolódik le. A másik az, hogy a történelmi szerepeket a népeknek a gondviselés a nyelvtudósok által a XIX. században megállapított osztályozása alapján határozta meg. Így ugyanakkor ugyanazt a szerepet kell játszaniok a szláv népeknek, pld. az emelkedést, a mikor a másik szerepet. — a hanyatlást — a germán népek vagy román népek veszik át. E hit nem vet rá üggyet, hogy a szláv, a román stb. faj a valóságban nincs, hanem tudományos elvonás és a nemzetek életét nem a nyelvészeti, anthropologiai osztályozás, hanem a világgazdaság, a társadalmi állapot, az erkölcsi és szellemi erők és az egyéni akarat vezetik. Az a jóslás, a mely a szláv faj jövőjét látta, csak reményre és a múlt negativumára támaszkodott, az a hit és állítás, hogy a román faj hanyatlásban van, nem vette tekintetbe az egyes román nyelvű népek világgazdasági helyzetét és a köztük fennálló földrajzi és társadalmi különbségeket, hanem egy valóságosnak képzelt *sortend* szerint könnyörtelenül elítélte őket. A történelem mindig és ezúttal is tréfát űzött e jóslásokkal. A jövő faja, a szláv, képtelen volt az egész világ szövetségében ellenállni a gyengének, fajnékülének hitt Ausztria és Magyarország védelmi háborújának. Belső szervezetében oly gyengeséget és visszasságot fedeztünk fel, a mely jó időre képtelenné teszi nem csak hatalmi fejlődésre, hanem állami életre is. A szláv faj pedig annyira nem harmónikus, hogy a «felmentő» orosz foglyokat és szerb foglyokat más táborban kellett elhelyezni, nehogy egymás életét pusztítsák. A földrajzi fekvés, a gazdasági és társadalmi fejlődés oly különböző közöttük, hogy érdekeik csak ellentétesek lehetnek. A szláv faj a történelemben soha sem volt állandó ható erő. Az oroszok tenger-keresése összeütközésbe hozta őket a törökökkel és e háborúkban, de különösen az 1877—78-iki háborúban fedezték fel a törökgyűlölettől eltelt szerbeket, bolgárokat, a kiket, miután nagy ámulatukra rokon-nyelvű népeknek ismertek meg, orosz érdekből felszabadítottak és önző szándékkal a török,

a magyar ellen uszítottak — a fajrokonság szentségének hangoztatásával. A háborúban elvérzett délszlávok későn jutottak arra a tudatra, hogy gyarló és hiszékeny eszközei voltak az orosz nagyhatalmi terjeszkedésnek. A «szláv jövő»-ben való hitet a világháború keserűen megdöntötte. Ugyanígy mesének bizonyult a hirhedt «román faji decadentia». Míg a francia népet negyvenöt éven át folytatott irányzatos nevelés németgyűlöletre, revanche-ra tanította, azalatt a francia nép gazdasága, culturája folyvást oly nagy lépésekkel haladt előre, hogy méltán kivívhatja csodálatunkat. A spanyolok és az amerikai portugálok, kik szintén románok és példaképe voltak a faji degeneratio tanának, a háború alatt oly gazdasági helyzetbe kerültek, a mely meg fogja törni a spanyol nemzet fejlődését akadályozó hagyományos társadalmi béklyókat. Spanyolország történelme, volt világoralma és otthoni viszonyai tették tönkre faját, míg a többi román nép teljesen más világtörténelmi keretben nőtt fel, más társadalmi szervezetet nyert. Miként a társadalmi szervezetet megváltoztathatják az események, úgy változtathatják meg, illetőleg fejleszthetik vagy silányíthatják ezek a «fajt». A spanyol grandezza szegénységének vissza kellett vonulnia a háborús gyárilpar bírtelen megnőtt gazdagjai elől. Az élehetetlen spanyolt munkára szorította a nagy fizetés és gyors vagyonosodás kilátása. Oly gazdagodási folyamat indult meg Spanyolországban, mint mindenütt a háború alatt, de ott nem tizedelte meg és irtotta ki a lakosságot a háború, hanem válogathatta munkásait a nagyszámú tétlen lakosságból, tetszés szerint. Az ipar és sikeres vállalkozás nem kereskedelmi genialitást kívánt, hanem, míg a háborús országokban a legsilányabbakat, a szellem legkisebb megerőltetése nélkül Krözusokká tette. addig a spanyolokat a conjunctura munkáskezdek felhajszolására, munkára kényszerítette. A gyárilpar fellendülése, a munkásság számbeli és hatalmi erősödése javára billentették azt a mérleget, a mely eddig a reactionarius papság és főnemesség felé fordult. Socialis kérdések mögött ma hatalmasabb tábor van, mint valaha és a meggazdagodott elemek vagyoniukat a gazdasági productio hatványozódásával óhajtják megtartani és növelni.

Ugyancsak a háború nyújtott alkalmat Dél-Amerika népeinek gazdasági fellendülésére, a mely nem marad nyom nélkül a társadalmi élet jelenségeiben sem. A mikor a világháború után az elégedetlen európai népek teljesíthetetlen kívánságai forradalmat fognak előidézni és évekre megbénítani a legkiválóbb fajok munkaerejét, akkor azon fajok, a melyek előrelátó kormányok vezetése alatt távol tartották magukat az általános-összeomlástól, előnyös gazdasági helyzetüket teljes mértékben fogják azokkal szemben kihasználni, a kik néhány év alatt nemcsak évtizedek productiv munkáját tették tönkre, hanem a pusztítást is oly költségek árán hajtották végre, hogy generációk munkáját lesznek kénytelenek azok fedezésére fordítani. Nem hatványozott productiót, a mely mind több és több embernek ad életet, kényelmet és szellemi jólétet, hanem a mult pusztításait kell gyermekeinknek, unokáinknak helyrehozni. A háború után a békeországok népei, tekintet nélkül fajiségükre, túl fognak szárnyalni. A történelem emelkedési és hanyatlási korszakai *egy* kormányzás alatt élő népekként váltakoznak ugyan, de mert okai gazdaságiak, társadalmiak és politikaiak, nem játszódnak le a «fajok» keretei között.

E kérdéssel kapcsolatban foglalkoznunk kell a hanyatlás és emelkedés fogalmainak tisztázásával. A hanyatlás sohasem általános. A mikor valamely emberesoport politikai szerepét eljátszotta és helyzeténél, lakosságánál fogva nem érvényesítheti akaratát oly módon, mint azelőtt, vagy gazdasági csődbe kerül, mindig találkozhatnak olyan elemek, a melyek talán épen a politikai hanyatlás, a zilált közállapotok folytán visszavonulnak, elmélyednek és szigorú erkölceiket lassankint elterjesztik a legszélesebb rétegekbe, míg az egész nép öntudata megacézózik és megéri új politikai érvényesülésre. A nyomor, az erkölcstelenség, a hivatatlan gazdagok kicsapongása, a túrés és szenvedés oly tulajdonságokat érlelhet a nép elnyomott rétegeiben, a melyek diadalra segítik azon akadályokkal szemben, melyek előtt erőtllenül megállott. Az emelkedés, a haladás ismérve sincs szigorúan meghatározva. Számos alacsony népfaj oly önuralmat gyakorol, a mely a civilisált embert megszégyenítheti. Művelt államok pedig oly barbárságra vetemedhetnek,

a melytől a vadakat hagyományaik és vallásuk visszatartja. A tudás és erkölcs erősödésével terjed a jog, a mely igyekszik az emberi egyenlőtlenségeket megszüntetni és alkalmat akar nyújtani mindenkinek a tehetsége szerint való érvényesülésre. A haladást a gazdasági jólétben, az emberi szabadság megszilárdításában, a szellemi műveltségben kell keresnünk, a mellyel karöltve jár az emberi solidaritást, a szeretetet és az ezen alapuló együttműködést a természettel szemben elősegítő erkölcsi tanítás. A társadalmi haladás mindinkább hatalmasabbá teszi az embert a természet felett. Legyőzi annak korlátait, elővarázsolja féltett titkait, igába hajtja a tengert, a levegőt, megfúrja a hegyet, beveti a sivatagot és nem tűri, hogy a természet korlátozza az embert mozgásában, hogy befolyásolja életmódját, jellemét és gondolkozását. E feladatot csak az az emberiség képes elvégezni, a mely a legkülönbözőbb éghajlatok alatt, a legkülönbözőbb földrajzi helyzetekből nőtt ki és a leghevesebb történelmi küzdelmekben aczélosodott meg. Az emberi haladás tehát az egész emberi nem fokozatos egyesülése, összefogozása a természet ellen folytatott küzdelemben. Ha ma végigtekintünk a föld eddig ismert történelmén, számos visszamaradt fajt, népet látunk; egyrésze eltűnik, kipusztul, de a történelem halmozódásában mindegyiknek szerepe volt. Európa és Ázsia vezetnek a föld meghódításában, de az európai faj, mely mindinkább átveszi a világ felett az uralmat, nem szerezhette meg ebbeli képességeit az összes világrészek közreműködése nélkül. A történelem haladása alatt az európai faj a többi földrész behatását, termékei segítségét, akadályai leküzdése által nyert erejét mind magába olvasztja. Nem *egy* földrész nevelte a mai culturát, hanem valamennyi, nem *egy* faj vére szolgálja a mai emberiség képességeit, hanem valamennyi, a mint fokozatosan, de folytonosan összeolvad és érik. Minél mélyebbre hatolunk a lakatlan földrészek vadonaiba, pusztáiba, annál több segédeszközt, buzdulást, benyomást nyerünk, annál több akadályt kell legyőznünk, annál heterogénebb összetételű lesz gazdaságunk, társadalmunk. Az emberiség e hódító útja a folytonos beolvasztás, keveredés, alkalmazkodás, nem *egy* faj, nem *egy* emberfaj eredménye, hanem valamennyié. Mint

a zajló jégtáblák a rohanó folyóban, úgy torlódnak a népek, az események, szerves összefüggésben. Némelyik a sziklás parthoz sodródik és eltörik, mást felolvaszt a surlódás melege, csak az jut le a tengerhez, a mely kedvezőbb viszonyok között törhetett utat magának. De semmi küzdelem, semmi surlódás nem marad hatás, eredmény nélkül. Népek primitív fejlődési fokon a csecse-légy és a természetek áldozatává válhatnak,¹ mert földrajzi elhelyezkedésük nem képesítette őket arra, hogy culturájukat oly fokra emeljék, a melyen sikeresen megküzdhetnek velük. A rovarok pusztítása eleve kizár ama területeken minden germinális fejlődést. Más területen, más körülmények között más népek kellett élnie és fejlődnie, míg oly képességeket nyert el, hogy legyőzhesse az állatvilág minden emberi életet tönkretévő pusztítását. A népek e cooperatiója azonban nem mehet végbe a nélkül, hogy képességeiket a szaporodás, a nagyobb verseny, a megfeszített becsvágy és végül a háború ne fejlesztesse. El becsvágy és érvényesülésért folytatott küzdelemben sokan, kik a veszélyt oktalanságból ki nem kerülhetik, vagy közvetett társadalmi okokból gyengékké váltak, vagy azok, a kik a legtökéletesebb társadalmi felépítés ellenére nagyobb ellentétek ütköző pontjába esnek, elpusztulnak. Öröküket átveszik az utódok. Mint a halál után a gyermek folytatja atyja életét, hogy sorjában ő is átengedje helyét, úgy halmozódnak egymásra a népek generációi. Ebben az ádáz küzdelem-

¹ A mérges rovarok veszedelme oly nagy, hogy az Orinoco tájékán a lakosság így köszönti egymást: «Hogy vagytok a moskitókkal?» A kirgizeket főleg a legyek kényszerítik vándorlásra és májusban, mikor a steppéken a legbujább legelő zöldel, elhagyják ezeket és a hegyekbe menekülnek. Afrikában a cecse-légy nagy területekről kizárja a szarvasmarhát és nagyobb hatással van a fehér ember vándorlására, mint a legvérengzőbb vadállatok. A bürokat mint valami láthatatlan kéz által vont korlát elzárja a 20° átlépésétől. A néger vetését a gabonaféreg pusztítja el. Másutt sáskák dühöngenek. A természethangyák felfalják az élelmi készletet, ruhákat, szerszámokat, ágyakat, átrágják az épületeket és lehetetlenné tesznek minden culturát. Ezen akadályokat semmiféle faj bátorsága, becsülete nem győzheti le. Ily helyeken csakis kívülről behozott cultura tudja megvetni lábát, a mely kiirtja a mérges rovarokat.

ben nem nyelvészeti vagy anthropologiai fajok szerint vesznek részt az emberek, ezek talán csak a hullám szerepét játsszák, a mely egy pillanatra határozott alakot vesz, ránehezedik szomszédjára, hogy a következő pillanatban eltűnjék benne és vízával új hullámok alakját szolgáltatassa. Az örökké folyékony élet nem tűr kategóriát.

A történelem az emberi nem küzdelme a szabadságért. E küzdelemben a természettel és önmagával áll szemben. Mialatt önmagát legyőzi, önzését leigazza, szalatt hódítja meg a természetet. Az önzés, az egyéni érdek alárendelése a köznek, a törzsnek, az államnak, a fajnak, az egész emberiség solidaritásának: az emberi szabadság diadala. Az egyén gyengesége ellenállhatatlan erővé dagad az összesség szolgálatában. Az egyén korlátolt képességei határtalanokká válnak az emberiség solidaritásában. A fokozatos társulás az egyénnek a természet vontá határait kibővíti, széttöri. Az akadályok fokozatos ellenállását az egész emberi nem fokozatos egybefogása semmisíti meg. Így halad a világtörténelem az egyedből az emberi nem összefoglalma felé, mint a mythologia az egyedüli őserőből a pantheonba.

A fajok a történelmen át nyújtanak segédkezet egymásnak. Mint az elfáradt vándor átadja terhét a fiatal legénynek, hogy felvigye a hegyre, úgy hagyományozza kihaló nép munkáját az erősebbikre. A különböző földrészek kulturális fejlődési fokát a földrész természeti viszonyaiból és az odavándorolt nép előző történelméből merített képességeiből magyarázzuk meg. Európa gazdag tagoltsága és Ázsiával való szomszédsági viszonya, geologiai felépítése volt alapja korai fejlődésének. Itt érte el az emberiség először nagyfokú képességét, hogy a világ többi részét meghódítsa. Azokat a nagy hőség, a hatalmas kiterjedésű vadonok és sivatagok, a földrengések, vulkánok és az e jelenségekből származó babonák megakadályozták abban, hogy megelőzzék Európát. Afrika szárazsága és a hasznos állatok hiánya miatt nem léphetett versenyre. A hol a talaj és a táj megengedte volna a fejlődést, ott hiányzott a szomszéd nép támadásában az ösztöke vagy ennek feltartóztatására a védelmi eszközök. Más helyen vad rovarok, mérges lakteriumok ölték

ki az életet. Amerikában hiányzottak összes háziállataink, melyek az embernek a legprimitívebb korban kísérői és segítői voltak. Lakói nem ismerték a vasat, habár az ezüstöt és aranyat feldolgozták. Különbösen is Amerika a legtalálóbb példa az emberi nem fejlődésének egyetemlegességére, régi culturáját, felfedezését és körülményeit oly behatóan ismerjük, hogy pontosan tanulmányozhatjuk bekapcsolódását a történelemben.

Amerika állítólagos felfedezése a chinaiak által Kr. után az V. században (De Guignes) ma már végképen mesének bizonyult, a normannok azonban a X. század utolsó éveiben felfedezték és le is telepedtek Észak-Amerika keleti partjain. Eredetileg a vihar vetette oda gályáikat Grönlandba irányult útjukról. Vörös Erik és fia, Leif folytatták a véletlen tévelygését és felfedezték Hellulandot (kóországot), Marklandot (erdőországot) és Vinlandot (szőlőország; valószínűleg a mai Labrador, Új-Fundland és Új-Skócia). A normannok telepeket létesítettek, melyeket évről-évre felkerestek és a melyek emlékét az ott talált rúna-feliratok őrzik. Még 1121-ben a grönlandi normann püspök, Erik Upsi, felkereste Vinlandot és 1347-ben normann hajóépítőfáért járt Marklandban. Ez az utolsó adat, a melyvel a középkor Amerikáról beszámol.

Amerikának felfedezése a XV. század végén szerves kapcsolatban állt a világ művelődési történelmével. A középkor kezdetén teljesen elhanyagolt földrajzi tudomány a keresztes hadjáratok által fellendült. Elő-Ázsia közelebb jutott Európához és mindenféle kereskedelmi vállalatok kapcsolták hozzá. A távolabbi Ázsiában a mongol birodalom megerősödése a XIII. században Közép- és Kelet-Ázsia ismeretét mélyítette Európában. Követségek (Piandi Carpini, Julián, Rubruquis, Marco Polo stb.), utazók és missionáriusok jártak-keltek Európa és Ázsia között. Ezek közül Marco Polo 24 évig terjedő utazása és tartózkodása Közép-Ázsiában és Chinában teljesen új és ismeretlen adatokat hozott az európai tudományba. Ő hozott először részletes tudósítást Birmáról (1271—1295), Jáva szigetéről és Japánról. Leírásai, a melyeket a chinai óriás városokról és mesés gazdagságukról nyújtott, a nyugoti világ képzeletét felülmúlták. Megakartak ismerkedni e csodaországgal és annál inkább vágyód-

tak utána, minél nehezebbé vált az odajutás az által, hogy az 1368-ban uralomra jutott Ming-dynastia a chinai keresztyén-séget kiirtotta. Más oldalról a tudomány haladása jelölte ki a vágyakozók útját. Az iránytűt, a melyet Európában valószínűleg már 1200 körül ismertek, 1302-ben Flavio Gioja tökéletesítette. A hajóépítés technikáját évről-évre emelték, mind távolabbi utakra merészkedtek a nyílt tengeren. A XIV. század elején a genovaiak és velenceiek rendszeres hajójáratokat tartottak fenn a flandriai partokkal. A többi tengermenti nép hajózása nyomán követte ezt. 1402-ben a spanyolok a Kanári-szigeteket szállták meg és a portugálok Nyugat-Afrika partjait látogatták meg. Az ókor földrajzi tudományát is mindinkább kezdték felderíteni. Hozzájárult ez állapothoz az a körülmény, hogy a XV. század közepén a törökök a Földközi-tenger keleti partjain megvetették lábukat és megakadályozták a nyugati népeket kereskedelmük szabad fejlesztésében. Ázsiát, Indiát Chinát nyugati irányban akarták elérni. A középkorban csak igen kevés kiváló ember hitt a föld gömbalakjában, az egyház pedig határozottan elvetette, de a XV. század végén e hit általánossá vált a tudósok, a tengerészek és a nagyközönség körében.

Amerika felfedezése a XV. század végén szerves eredménye volt a kulturális fejlődésnek, a nélkül, hogy annak létezéséről biztos tudomás lett volna. De minden felfedezés, találmány ilyen. Előtanulmányt, ismeretet tételéz fel, a mely nem czeltudatosan, de szerves kapcsolatban eredményezi az új gondolatot. Toscanelli, firenzei csillagász kiszámította, mily messze van Európa az Atlanti-oczeánon át Ázsia keleti partjától. Térképeket készített számításairól, a melyeken Japán 130° távolságra fekszik Lissabontól. Természetesen túlságosan rövidnek képzelte e távolságot, de bármily óriási vállalkozásnak volt is akkor ez tekinthető, nem tartottak sikeres hajóutat lehetetlennek. Toscanelli-térképeit meglátta Kolumbus és ezek bátorságot öntöttek belé, hogy saját tervét, Indiának tengeri úton való elérését keresztülvigye. Útja ismeretes. Midőn október 7-ikén társával; Pinzonnal megbeszélte, hogy déli irányban folytatja útját, ezzel azt is elhatározták, hogy a spanyolok Dél-Amerikát fogják gyarmatosítani. E déli hajlás következtében jutottak el

az Antillákhoz, e nélkül egyenes nyugati irányban haladva a mai Egyesült-Államok területére léptek volna.¹ Nem e véletlennek köszönhető azonban, hogy Észak-Amerika ma az angol és nem a spanyol fajú, hanem Európa közgazdaságában és társadalmában találjuk ennek okait. Teljesen közömbös, mely ponton léptek először partra a spanyol felfedezők, mert letelepülésük már eleve meg volt határozva a nemes fémek elterjedése által. Kolumbus és spanyoljai nem tudományos expedíciót szerveztek, mint a sarkövi utazók, hanem a meggazdagodás leggyorsabb eszközeit keresték mindenütt. Talán jövedelmező kereskedelemre gondoltak, gazdag selyem- és szövet-árúkkal, a melyeneket Ázsiából ismertek. De meglátták a meztelen bennszülöttek arany fülbevalóit, s nem törődtek a szövet kereskedelemmel. Európát századok óta az arany tartotta lázban. Ezt most megtalálták. Amerika többi terményeinek, a melyek ma oly nagy értéket képviselnek, akkor nem volt értékük, mert a megmunkálás, a termelés költségei drágábbak voltak, mint a hogyan Európában azt hajlandók lettek volna megfizetni. Szigetről-szigetre vándoroltak, hogy aranyat leljenek, mert ez érték volt Európában. Így terjedt aztán a spanyol település az Antillákon és Dél-Amerikában, Peruban. Mexicóban. Azok a gyarmatok, a melyeket francziák és angolok a XVI. század elején az Egyesült-Államok területén létesítettek és a melyek létfeltétele a gabona volt, a szó szoros értelmében éhhalállal mentek tönkre. Az ó-világtól elszakadva, a hol már befejeződött a munkamegosztás, a telepések, miután kifogytak a magukkal hozott szerszámokból, visszasülyedtek a bennszülöttek alacsony fokára. Minden eszközt az ó-világból kellett beszerezniök, természetesen olyan áron, a melyért nem szolgáltathattak ellenértéket gabonaneműekben. Akkor Európa többet termelt, mint a mennyit pazarlással elpazarolhatott. Az amerikai gabonára nem szorult rá, azt nem értékelte, mert a szállítási költségeket sem fedezte azok ára. Ellenben az iparcikkek értéke meglehetősen magas volt. Azok a gyarmatok, a melyek a XVII. században Amerikában virulni kezdtek, fellendülésüket a gabona értéke emelésének köszönhatték. Virginiában a gyarmatosok

¹ Humboldt: *Kosmos*. II. 301.

dohányt termesztettek, a melynek jó ára volt Európában. Hasonlóképen az amerikai szőrme és halak értéke alapította meg Észak-Amerika jövőjét. Azok az angol-szász bevándorlók, a kik e termékek értékelése nélkül tönkrementek volna, otthoni zavarok, politikai és vallási üldözések folytán megerősödtek. Új-Fundland körül a halászat (kabeljau) már a XVI. század elején hasznot hajtott. Észak-francia halászok évente felkeresték partjait már 1503 óta. Innen kiindulva fedezte fel Jaques Cartier a St-Laurence folyót és nyomában jutottak a francziák Canadába. Minden első településhez gazdasági alap szükséges. A spanyolok sohasem háborgatták az északamerikai bevándorlókat, mert azok érdekeiket nem veszélyeztették. Oly területeken telepedtek le, a melyek az akkori térképeken értékteleneknek (tierras de ningun provecho) voltak feltüntetve, mert aranyat rajtuk nem találtak. A rajtuk való megélhetés oly nyomorúságos volt, hogy csak oly népelemek tengődhettek el rajtuk, a melyeket még nagyobb nyomor vagy politikai üldözés készítetett hazájuk elhagyására. A tropikus szigeteken a földművelés nem kárpótolta az embert azért a sok fáradságért és szenvedésért, a mit a vadak ellenállása és az eszközök nehéz beszerezhetősége okoztak: a kivétel nem járt haszonnal mindaddig, míg a néger rabszolga-munka által űzött cukortermelés nem nyújtott kicserélhető értéket.

Californiában is spanyolok tanyáztak, de csak két és fél század után jöttek rá, hogy talaja aranyat rejt. Ha California aranyát már a XVI. század végén felfedezik, a világtörténelem folyása más irányt vett volna.¹ A világ területeinek sorsa, letelepülései attól függenek, mily mértékben hajtanak hasznot termékei és mennyire értékelik azokat a különböző gazdasági conjuncturák. A hogyan Amerika végleges felfedezése és a világforgalomba való bekapcsolása a XVI. század elején történt és e körülmény az akkori világ ismereteihez, képességéhez volt kapcsolva, úgy kapcsolódik szervesen a bennszülöttek kulturális foka Amerika földrajzi elhelyezkedéséhez. Minden más földrészről óriási vizek, oceánok választják el. Idegenből kulturá-

¹ O. Peschel: *Völkerkunde*. 220.

ját nem kölcsönözhetette. Amerika földrajzi felülete pedig nem ösztönözte az embert magasabb tevékenységre. Csodálatos, hogy Közép- és Dél-Amerikában, hol mégis magasabb fokra emelkedett a cultura, ez egymástól teljesen függetlenül jött létre: a chibcha-peruiak és a mexicói aztékek egymást nem ismerték. Az amerikai föld bő termékenysége nem szolgáltaott okot hatalmas gazdasági fejlődésre. Ellenkezőleg tudjuk, hogy a termékenység maga sehol sem egyedüli oka a cultura megindulásának. A föld bujasága nem készíti az embert a munkára, hanem visszatartja attól. Az amerikai területek termékenysége mellett azok óriási méretei is ilyen irányban hatottak. A lakosság sehol sem kényszerült letelepedésre, sehol sem kerültek törzsek egymással oly mérvű összeütközésbe, a mely elől ki nem térhettek volna tágasabb, egyformán jó területekre. A nomadismus a végtelen földeken át nem kötötte őket a kulturális javakhoz. A házépítés mindvégig fejletlen maradt, némely törzs még a sátrat sem ismerte, a tengerparton ezülpépítményekben laktak, csak a mexicóiaknak és peruiaknak voltak kőből készült házaik ott, a hol ez az anyag önkényt kínálkozott. A szerszámok az európai felfedezésig kőbalták, fafegyverek voltak. A vasat nem ismerték, hasonlóképen híjával voltak az igavonó állatoknak és a lónak. Ruházkodásuk primitív maradt, leginkább az edény-ipar fejlődött. Az amerikai bennszülöttek jellemét sokféleképp ecsetelték, intelligenciájuk és szellemi befogadóképességük azonban kétségen felül beigazolódott. A társadalmi kötelékek, a melyek a nomadismusból indultak ki és túl lazák voltak ahhoz, hogy állami szervezetet hozzanak létre, az a silány anyagi felszerelés és szellemi ösztökélés, a mely Amerika nagy végleteiben leli magyarázatát, nem győzhette le a természetet, nem hajthatta igába termőképességét és nem fordithatta az ember hasznára annak hatványozódó gazdagságát. Az indiánok kulturális állapota Amerika földrajzi viszonyaiból érthető meg. A Behring-szoroson át bevándorolt őslakosság terjedelmes helyet talált a megélhetésre, de ez a terjedelem a vándorlásra kényszerítette. Nem voltak szűk határok, a melyek között a lakosság elszaporodása, versenye és socialis összefogása

siettette volna az elkülönülés felé haladást. Kényelmes életmódjuk mellett a természet gyermekei maradtak. Állami szervezetük, vallásuk, tudásuk mind e kereteken belül folytatták létüket. Az ember azon képességei, a melyek össze nem függő hatalmas síkságokon, hegyóriásokon, minden más földrésztől távol culturát teremtenek, nem fejlődhetek ki Amerika szeretlen földrajzi felépítményében. Nem véletlenség, hogy az emberi nem Európában indult el világhódító útjára. Itt közel fekvő continensek, szigetek alkalmat adtak a szükséges szellemi javakkal ellátott népeknek a hajózásra. Amerika népei nem jutottak a hajózás ismeretéhez, erre sem szükségük, sem a megfelelő előképzettségük nem volt meg.

Legfontosabb körülmény azonban, hogy Amerikában nem jöhettek létre nagy imperiumok, mert az ezeket kovácsoló földrajzi viszonyok és történelmi események ott nem szerepelhettek. Az éghajlat nagy végletekben történő ingadozásai, a nagy távolságok, a nagy hegyek, a nagy folyók, tavak és őserdők az embernek oly nagyfokú társadalmi összefogózását kívánják meg, a mely csak a legelőnyösebb viszonyok között felnevelkedett európai fajnál fejlődött ki. Csak az amerikai méretekhez illő technikai készség tudta az ember haladását kivívni amerikai talajon. Ez a technikai készség azonban csak Európában fejlődhetett. Oka egész történelmében keresendő. Emerson *English Traits* című művében azt mondja, hogy az angol fajnak kicsiny már Británia, ennek a fajnak igazi hazája Amerika. Ottan jobban tudja érvényesíteni akaraterejét, szívósságát és szellemi képességét. Igaz, de hogy az angol faj ilyenné lett, azt szűk hazája földrajzi viszonyainak, történelmének köszönheti. Ott a nedves éghajlat folytonos tevékenységre kényszerít, a talaj csak szorgos munka után hoz gyümölcsöt, a tenger barátot és ellenséget hozott sziget hazájára és a levegőn, vizen, földön át oly képességeket szerzett, a melyek egymással kapcsolatban végre elégségesnek bizonyultak nagyobb feladatok leküzdésére: Amerika meghódítására. A normannok hiába ismerték már a X. század végén az Új-világot. Telepeikönkre mentek. De ha fennmaradtak volna is és Amerika ismerete mai napig megszakítás nélkül fennállott volna, szerepe

a történelemben nem felfedezése pillanatától vagy módozatától, hanem a világforgalomba való beilleszkedésétől függött volna. Ha bármely primitív népet a pennsylvaniani vasbányák területére telepítünk, az nem fog acéltrustót alapítani. Amerika igazi meghódítása Európában kezdődött és rohamos fejlődése a gőz korszakával indult meg. A gőz felhasználása döntőbb tényező volt Amerika történelmében, mint szabadságharc az Anglia ellen. Vas- és ércbányái oly gazdag talajt nyújtottak modern világ gazdasági hatalomhoz, amelyet a középkor végén az indiánok nem használhattak ki. Minden anyagnak, minden földrajzi tényezőnek csak az egész világ összhelyzetével kapcsolatban van értéke. Az amerikai nagy folyók azelőtt elválasztó tényezők voltak a népek között, most gőzhajók az őserdők fát szállítják rajta. A terjedelmes szén- és földgáz-tányák nem szolgálhattak a kis szám világában az emberi nem haladásának, mert a kézműipar elégséges termelőképességű volt és technikai ismeretük nem birkózhatott meg ez anyag fejtése, szállítása- és feldolgozásával. A nagy gyáripár, mely ma az egész földtekét behálózza, nem fejlődhetett önmagából, hanem az emberiség gazdasági, szellemi, erkölcsi, politikai történelméből. Oly szerves kapcsolatban vannak a vallásos nézetek, a politikai érzések, a technikai találmányok, a gazdasági conjuncturák a földdel, hogy az emberi történelem csak e tényezők valamennyijének egybefoglalása után érthető meg. Ezek hatása nem hierarchikus vagy fokozati, hanem kölcsönös és időről-időre változó, sorrendben és erősségekben. Amerika gyors fejlődéséhez nemcsak a gőz és termékeinek értéke járult, hanem Európa politikai helyzete is. A magyarországi és más államokban uralkodó visszás állapotok nélkül az amerikai iparnak és termelésnek nem lett volna megfelelő számú intelligens munkása, napszámosa. Európai kivándorlás, a mely gazdasági és lélektani okokra vezethető vissza, erősítette fajban, vagyonban, szellemben és erkölcsben az Uniót. Emerson tréfásan megjegyzi (*English Traits*), hogy az angol átvándorlás faji selectió alapján megy végbe. A kelta, normann conservatív és Angliában marad, mert ott az arisztokratia ölében jobban érvényesül, a germán angol-szász demokratikus hajlamánál fogva Ameriká-

hoz vonzódik. Tudjuk azonban, hogy Amerika szabadságharcza csak részben történt a demokrata eszmék hatása alatt, a mennyiben ezek akkor úgyszólván a levegőben voltak: döntőbbek voltak a gazdasági és személyi mozzanatok, a faj-képességek (ezer évre visszavezethető leszármaztatással) nem nyilvánultak meg egyáltalában.

Európa története folytatódik Amerika területén. Európai népei, fajai ott új viszonyok között, új vérkeveredés, új gazdasági és társadalmi hatások alatt új fajjá érlelődnek. Az emberi nem továbbfejlődéséhez nagyban hozzájárul ez új faj új technikai készsége és új jellege. Beolvasztott magába mindent, európai, bennszülöttet és afrikai néget. Még a keletázsiai sárga faj is hozzájárult ethnikumá gazdagításához. Folyvást folyik az emberi hullám, elnyel oly népeket, a melyek a természet mostohasága vagy egyoldalú bőséges adományai folytán nem tudtak lépést tartani az egész emberi nem haladásával, de új erők lépnek a régiék helyébe, melyek a kor szellemének megfelelően és követelményeit kielégítik.

A fenti fejtegetéseken hálványan visszatükröződik az a felfogás, a mely az egyes fajok, népek, nemzetek hanyatlását a világtörténelem összes jelenségeivel kapcsolatban keresi és elveti az egyoldalú és nem történelmi alapon álló faj-degeneratio elvét. Többször kiemeltük, hogy számos primitív népfaj midőn eljutott azon fejlődési fokra, a melyre földrajzi körülménye, elhelyezkedése és világforgalmi kapcsolata eleve kijelölte, állandó színvonalon folytatta életét. Európai utazók a XVIII. században még a kőkorszakban élő bennszülöttekre találtak. Társadalmi berendezkedésük ennek megfelelően primitív volt. Sem tagozódásuk, sem fejlődésük nem jogosíthat fel arra, hogy kiélt népeknek nevezzük őket. Vad gyermekei voltak a vad természetnek, de fajuk valamennyi «erkölcstelenséget» ismert, a mely bármely nagy imperium bomlását idézhette volna elő. Lubbock¹ azt állította ugyan, hogy a vadak ritkán betegek, azonban már a kőkorszakbeli barlanglakók csontjai sokféle betegségről tanuskodnak, úgyszintén számos kór van elterjedve

¹ *Origin of Civilisation.* 45. old.

a mai primitív népeknél. A kultúra legyőzi vagy fékzi a bajokat, a vadember életmódja és babonái szaporítják a betegségeket. Az «erkölcstelenséget» pedig nem a cultura találta fel és ha ezek oly általánosak lennének, hogy romboló hatással lépnének fel a fajjal szemben, akkor ma is az őserdőben, a fákon kúsznék az emberiség. A gyermekelhajtás és gyermekgyilkosság primitív népeknél ijesztő módon el van terjedve, a nemzeti élet kicsapongásai pedig számos vad népnél felülmúlják a római elvetemültségeket is.¹ Fejlődésük ezért nem belső érzés, a mely semmi külső körülménynek alávetve nincsen, hanyatlásokat és halálukat nem a faj kiélése, természetes elhervadása okozza, hanem esetről-esetre más körülmény és körülmények. Spencer gazdag példabalmazat e fontos jelönségre nézve éppen legbuzgóbb hívei szokták figyelmen kívül hagyni.² A fejlődést rendszeren úgy képzelik, hogy az minden dologban rejtőző benső tendencia valami tökéletesebbé válásra. Ez azonban teljesen téves felfogás. Minden esetben belső és külső tényezők határozzák meg.

Leginkább a népek kihalásának különböző elméletében szemlélhetjük e téves felfogást, a mely merev és helytelen általánosításokhoz vezet. Az előbb kimutattuk, hogy a népek emelkedése és hanyatlása nem nyelvészeti osztályozás alapján váltakozik. A következőkben sokkal általánosabb és mélyebbreható tévedésre akarunk rávilágítani. A népek hanyatlását a faj szerves megöregedésének, elcsatnyulásának tulajdonítják. Nincsenek tekintettel arra, hogy egyes fajok élete hosszabb, másoké rövidebb, egyeseket virulásukban tesz tönkre külső ellenség, mások pedig aggkorukban, a legkülönbözőbb társadalmi bajokkal és külső ellenségekkel küzdve bámulatos szívósságot tüntetnek fel. A perui inkák, bár északi ellenségükkel folytatott harcaikban elgyengültek, a spanyol felfedezés nélkül még századokig folytathatták volna életüket. A biznanci birodalom Róma bukása után ezer esztendeig ellenállt a leghatalmasabb nomád népek támadásainak és dacolt az arab birodalom hódításaival. Fénykorában megalkotta a római jogot, küzdött a keresztényen sec-

¹ Ratzel: *Anthrop.* II. 251.

² Spencer: *Prinz. d. Sociol.* I. 118.

ták ellen és azon sok hitványság ellenére, melyet történetírói megőriztek krónikáikban, XI. Constantin császár Konstantinápoly védelmében oly hősiességet és erkölcsi tisztaságot áruolt el, a mely dicséretére vált volna bármely viruló nép nagy férfainak.

A fajok hanyatlása általános jelenség, de okai különbözők. A faj hanyatlása sohasem következik be egyszerű elhasználás, kiélés által, ahhoz gazdasági és társadalmi okok szükségesek, melyek a hanyatlást és ezzel karöltve a faj képességeinek csökkenését idézik elő. Ha az emberi nem egészét szemléljük, az egyes fajok hanyatlását nem tudjuk egy jelenségből megállapítani. Eddig valamely nép visszaesésének kétségtelen tüneteit a statistikában találták. Primitív népeket a sors terméketlen vagy egymástól földrajzilag elzárt területekre sodorhat, hol előbbi együttműködésüket ki nem fejthetik és gazdaságilag s számbelileg gyengülnek. Culturnépek fogyása azonban távolról sem jelenti azok hanyatlását. Az állapotok mérlegelése sokkal fontosabb, mint a hídgc számok. Kis számú nép teljesebb jólétben és magasabb szellemi színvonalon élhet, mint nagyszámú, a melynek gyorsabb szaporodása csak gazdasági visszamaradtságában és élvezeteinek durvaságaiban leli magyarázatát. Ha ugyanazon területen élő primitív népeknél emelkedést, illetőleg hanyatlást találunk, akkor első sorban a családban, az államban, a kereseti viszonyokban kell a különbség magyarázatát keresnünk. Ezeknél a szaporodás megakadhat az által, hogy magasabb culturnép kerül szomszédságukba. Primitív népek jóléti berendezkedései oly korlátoltak, hogy azok megzavarodnak a legcsekélyebb beavatkozásra. Egyik primitív nép sem pusztult el csupán szervezete gyengesége folytán. Tudunk öregedő állat- és növényfajtákról, de nincs tudomásunk oly emberfajokról, a melyek önmaguktól belsőleg elaggottak volna.¹ E hanyatló vagy pusztuló népek szokásai, culturnépekkel való érintkezés következtében, átmenet nélkül károsná válnak rájuk nézve. Ezeknek természete, naivitása és életmódja pusztítóvá válik, ha az európai culturával megismerkednek; nem bírják el a

¹ Ratzel: *Anthropogeogr.* II. 217.

cultura követelményeit és ki vannak szolgáltatva a fehér hódítók erőszakosságának.² A legtöbb primitív nép élete oly nehéz küzdelem a természettel szemben, képességeik ismeretük oly csekély, babonáik, előítéleteik oly nagyok, hogy felsőbb, önző faj fellépésére könnyörtelenül pusztulásnak indulnak. A magasabb culturájú fehér ember nem telepedhetik a primitív nép szomszédságába a nélkül, hogy annak érdeklődését, kívánságait, gondolatait fel ne keltse. A régi szokások megbomlanak, az új viszonyokba nem tudják magukat beélni. Fehérek szomszédságában rendszeren hanyatlásnak indul a primitív nép, hogy hosszabb-rövidebb idő után újra magához térjen. A hanyatlás rendszeren a számviszonyban is nyilvánul, és ha a kulturális alkalmazkodás beállott, gyakran számbeli gyengeségénél fogva már képtelen érvényesülni. A magasabb cultura akaratlanul károsan hat az által, hogy saját akaratát mélyebben álló és más gazdasági alapon nyugvó népre erőszakolja. A mit a cultura és a keresztyénség jóvá tehetett, azt a gazdasági alap változása tette tönkre. Falházak építése, a fémek felhasználása, az európai posztók és szövetek behozatala nem mindig haladást jelent. A kereskedelem a forgalom ütemét gyorsítja és ez magával ragadja a benszülötteket. A kirgizek egykori virágzó állatállományának csökkenését, gabonaneműek vásárlása által beállott elszegényedésüket, a gyakori éhínségeket a kereskedelemre vezetik vissza. A kereskedelem oly czikkeket is hoz forgalomba, a melyek megölik a primitív nép szervezetét: pálinka, ópium, dohány, bétel stb. A lőfegyverek háborúkat véresebbé, veszteségteljesebbé teszik; olyasmik, a mik azelőtt értéktelenek voltak, most értékesekké válnak és azok előteremtésére saját szervezetüket és földjüket kihasználják.¹

E mellett azonban a primitív népek gyengeségét maguk a természeti feltételek is okozzák. Az a nép, a mely az európai faj haladásával nem tudott lépést tartani, földrajzi elhelyezkedése és történelme folytán maradt vissza: Előítéletei, babonái megakadályozták, hogy jobb szellemei érvényesítsék akaratukat

² Gerland: *Über das Aussterben d. Naturvölker.*

¹ Ratzel: *Anthropogeogr.*² II. 228.

és kiemelik népüket sorsuk béklyóiból. Így az emberi egyéni akarat is a társadalmi akarához viszonylagosan tud érvényesülni. A míg ily primitív nép csak a saját környezetében élve, csak a saját szintjén álló ellenségekkel kényszerül megküzdeni, addig vetélytársai is egyforma esélyeknek vannak alávetve. Másképp áll a dolog, ha nagyobb szervezettel, jobb technikai eszközökkel felszerelt néppel kerülnek összeütközésbe. Azért a történelem csak földet átkaroló lehet, mert népek történelmét, még a legprimitívét sem — nem csupán helyi földrajzi viszonyai és történelmi eseményei, hanem az egész világ folyása irányítja.

GERMANUS GYULA

AZ IRODALOM HALOTTAI.

Berezik Árpád búcsúztatója.

1919. jul. 19. † jui. 16.

Boldogult társunk, a Kisfaludy-Társaság nevében búcsúzom tőled. Régi, tisztelő, szerető, bús magyar barátaid nevében, kikhez fájó szívvel csatlakoznak társaid az Akadémiából és a Petőfi-társaságból. Hosszú és érdemes pályádat, melyen kísértünk, szívednek és elmédnek aranyos derűje ragyogta be s ezt a derűt félszázad óta nyájasan, hálásan, tapsok között sugározta vissza az egész magyar olvasóközönség. Emberi és írói valódnak olyan jellemző vonása volt a mosoly, hogy ha keleten élsz, valószínűleg a mosolygás atyjának neveztek volna el. Ez a mosolyod szívednek egyszerű tisztaságából s nemes eszményeidben való hitedből fakadt. Akkor aratta legnagyobb diadalát, mikor összeolvadhatott vele szívednek rajongó lelkesedése a magyar lélek iránt, nyelve iránt, kedves és dicső múltja iránt: *Himfy dalaiban*. Még nem hült ki szíved, de ezt a boldog mosolyt nemzetünk balvégzete, tragikus sorsfordulata megfagyasztotta ajkadon. Így távozol tőlünk, másképp, mint a hogy közöttünk jártál. Imádsággal veszünk búcsút tőled, imádsággal olyan jövődőért, melyre majd ha alátekintesz, szellemalakodra térjen vissza régi boldog mosolyod. Isten veled! Isten velünk!

Beöthy Zsolt.

Dóczy Lajos ravatalánál.

† 1919 aug. 30.

A Kisfaludy-Társaság nevében mély fájdalommal búcsúzom tőled szeretett társunk, Dóczy Lajos!

Te, a ki abban a fényes, reményteljes időben jelentél meg s letél jelentős irodalmunkban, mikor a magyar a tetszhalálból új életre ébredt, te romokba dőlt remények sötét idejében távozol. Szomorú symbolismus van ebben. Mert hiszen te egész valóddal, egyéniségeddel, ragyogó optimismusoddal, közéleti működéseddal és írói alkotásaiddal nem csupán részese, hanem része is voltál az 1867-iki koronázással ránk virradt biztató korszaknak. Kedves játszi sugár voltál a gazdag fényözönben s ah! ép oly természetes, mint fájdalom

mas, hogy a mikor a nagy fény nagy sötétségbe vész, az elárvult játszói sugár is kihúny.

Mostanában sokat, majdnem mindent elvesztettünk mi, a kik ma téged is siratunk. És benned magadban is többet vesztettünk, mint csupán egy kiváló költőt, író-t és jó barátot. Siratjuk benned azt a példaszerű, lelkes, igaz, hű magyart is, a ki nem származásánál, nem anyanyelvénél, hanem nemzetalkotó, szabadságosztó fajunk iránt érzett komoly szereteténél s rendületlen meggyőződésénél fogva lett és maradt mindhalálig magyar. A ki részére pedig nemcsak német anyanyelve, hanem tehetsége és magas külügyi hivatala is megnyitotta az utat egy világnemzet olvasóközönségéhez s a ki mégis, mindig csak a magyar nemzet és a magyar irodalom jó híret vitte el az idegen nagy nemzethez, de a saját költői alkotásaival a magyarság szellemi kincstárát igyekezett gazdagítani.

A Csók szeretetreméltó, elmés szerzőjét már közel félszázaddal ezelőtt fogadta szívébe a magyar közönség s ez a szerző a magyarság szívénél nagyobb, melegebb és kedvesebb otthonra sohasem vágyott. Eredeti költői műveit, melyek közt különösen néhány satirikus verse a phantastikus elmesség s a pezsgő jókedv pompás mesterműve, mind magyarul és magyaroknak írta. Mint műfordító ő adta a magyarság elé Goethe Faustja első részének népszerűvé lett fordítását s még számos érdekes műfordítást Goethe és Schiller remekeiből. Viszont, mint német műfordító azon buzgott, hogy a németeket meggyőzze a magyar költészet genialitásáról és magas fejlettségéről. S nemcsak régi nagyjaink, mint Arany János és Madách, hanem időnként az újabb magyar költő nemzedék munkáinak ritka szeretettel és művészi készséggel való németül tolmácsolásában is kedve telt. Hírlapírói és publicistikai működése szintén két nyelven folyt, de mind a két nyelven egyaránt mindig csak egy ügynek, a magyar nemzeti ügynek javára.

Óh, Dóczy Lajos! te még nemes idők nemes alakja voltál. Mi becsületesen, naivul hittünk ana szép, nemes idők tartósságában s abban is, hogy hozzád hasonló nemes alakok fognak mind sűrűbben, szívvel-lélekkel hozzánk csatlakozni, hogy teljesen magukévá tegyék, a mint te tetted s mindhalálig rendületlenül magukénak vallják, a mint te vallottad az ősi, az emberséges, a rend és szabadság útjain haladó magyarság szent ügyét.

Sok reményünk szegve, sok mindenben csalódtunk. De nem mindenkiben. Benned sem, Dóczy Lajos. Nem! Te benned nem csalódtunk soha. Légy érte áldott haló porodban s szeretett és megbecsült halhatatlan emlékezetedben is!

Isten veled!

Kozma Andor.

ÉRTESÍTŐ.

Ambrus Zoltán elbeszélései.

Ambrus Zoltán: *A kém és egyéb elbeszélések.* Budapest, Athenæum, 1908. 8-r. 160 l. Ára 5 K.

Ambrus Zoltán azok közé az írók közé tartozik, a kiknek szelleme elég gazdag arra, hogy több oltáron áldozzék. A magyar közműveltség hasznát látja erői ilyen megosztásának, de ép oly mértékben megsínyli a költészet: a mióta erejének javát a fórumon értékesíti, mind ritkábban időz a Parnassos vidékén. S ez nagy kár, mert Ambrus minden költői alkotása, még a melyekben nem is csillog teljes fényével tehetsége, gazdagodása az irodalomnak, komoly lelki táplálék az igazi költészet hívei számára. Milyen mély szakadék választja el ezt a nagy belső értékű költészetet a mai kor divatos, fölkapott íróinak műveitől, melyeknek ürességét a reklámtól és pajtáskodó kritikusoktól félrevezetett közönség nem veszi észre, vagy a mi még rosszabb, nem meri észrevenni! A kellőleg nem művelt, fogyatékos ízlésű, bizonytalan æsthetikai ítéletű olvasót elkápráztatja a technikai virtuositás, az elbeszélés könnyedsége, a mesterkedés és a raffinement, úgy hogy gyémántnak nézi és becsüli az értéktelen cseh üveget.

Ambrusnak mint elbeszélőnek leghamarabb feltűnő s legjellemzőbb vonása a mélység. Átható, éles értelme nem tapad a felszínhez, hanem mint a Röntgen-sugár a szervezet rejtett zugaiba, pillantása a dolgok lényegéig hatol. A mit lát és megfigyel, az gondolkodásra készíti: az életnek előtte feltáruló jelenségei nem pusztán önmagukért érdeklik, hanem a belőlük kifejthető eszmei vonatkozásokért. Képzletén kívül elméjét is foglalkoztatja a valóság, ezért szereti meséit át- meg átszőni reflexiókkal. *A kém* című vezérnovellájában például maga a mese egy színesen, fordulatosan elbeszél, de alapjában mindennapi történet, egy szegény francia öreg asszony tragikus sorsa, a kit a grande armée tisztjei felakasztatnak, mert együgyűségében nyomukra vezette az ellenséget. A szomorú história azonban csak eszköz a költő számára, hogy fel-

tárja a háború vérlázító igazságtalanságait. De nem vezérezikket ír, százszor ismételt szólamokat fűzve csokorba, hanem mélyen érző és nemesen gondolkodó finom lelkének háborgását szólaltatja meg s új, érdekes beállítással emeli meggyőző erejűvé fejtegetését. Mint novella *A kém* nem nagyigényű, de mint az emberiség sorsába mélyen belemarkoló írásmű: megkapó.

A másik, már inkább æsthetikai vonatkozású érdeme a novella-író Ambrusnak: a szellemesség, selső sorban ez köti őt a francia szellemhez, melyhez egyébként is lelki szervezetének sok vonása csatolja. Ambrus a francziák tanítványa, de csak azért, mert congeniálisnak érzi magát velük. Szellemessége is francziás, így nem az az olcsó ötletekből táplálkozó szellemeskedés, mely a magyar Helikon berkeiben annyira otthonos, hanem az a magasabbrendű tehetség, mely az életnek egymástól messzeeső jelenségeiben felismeri a rejtett hasonlóságot s megvilágítva az egyezést, valószínűnek mutatja a hihetetlennek látszó kapcsolatot. Ebben a kötetben is ismételten tapasztaljuk elméjének ezt a fényes játékát, s egyik novellájának, az *Achillesnek*, cselekvényét egészen egy szellemes fordulatra építi. A nagy francia államférfiú, Gambetta, szükségét érzi, hogy vezető szerephez jusson a francia mágnások clubjában. Ebben a törekvésében szembe kerül a francia-német háború vitéz tábornokával, De la Tour Landry gróffal, s az a maga feudális felfogásával nem akarja körében megtűrni a «parvenu»-t. Izgató párviadal indul meg közöttük, melynek érdekességét fokozza, hogy egymásról látszólag tudomást sem véve vívják s az író egyformán csillogtatja szellemének erejét, akár az Achilles módjára súlyos dárdákkal hadakozó dölyfös főurat, akár az odysszeusi ravaszsággal küzdő nagyeszű politikust rajzolja. Az eredmény nem kétséges: Gambetta megtalálja a modern Achilles egyetlen sebezhető pontját, a hiúságot, s annál fogva megszeli a félelmes ellenségét. Kár, hogy az utolsó mozzanatban, Gambetta bosszújában, kissé lankad az író ereje s a végső csattanót nem rajzolja annyi eredetiséggel, mint magát a küzdelmet.

Már az eddigiekből is kitetszik, hogy Ambrus igazi ereje a lélekrajz, a jellemzés; épen azért inkább az események lelki rugóinak feltárásával, mint a fordulatosan vezetett cselekvénnyel akar érdeket kelteni, s újabban fokozottabb mértékben, mint pályája régiebb állomásain. Azelőtt még meg-megpróbálkozott s épen nem siker nélkül, mozgalmasabb cselekvénnyel, színes mesével — csak példaként említem egyetlen nagy regényét, a *Midás királyt*, meg a *Ninire pusztulását* s a *Solus erist*, melyek itt-ott a romantika határait érintik — most az eseményekről mindinkább az emberek felé irányul figyelme:

annái, a mi történik, jobban érdekli, miért történik ez vagy az. Vonzák az emberi lélek finom rezdülései s az a folyamat, mely ott a külvilági mozgalmak hatása alatt végbemegy, ezeknek rajza az ő valódi eleme. Kitűnő példa erre a *Lula*, nemcsak ennek a kötetnek, hanem Ambrus egész munkásságának egyik legbeéresebb darabja. Szellemi párharcz ez is, mint Gambetta és a tábornok között, de sokkal kisszerűbb és mégis művészebb, sőt érdekesebb is. A két szemben álló fél az öreg püspök s négyéves unokahuga, a kis *Lula*, a kit a háborús élet a püspöki residentiába sodort. A nemeslelkű főpásztor, fájának szívjóságban, áldozatkészségben, egyszerűségben legszebb képviselője, nagy munkában van: könyvet ír a kételkedők, a hitetlenek, az Isten-tagadók ellen. Most is épen fogalmazni készül eszébe ötlött nagyszerű gondolatait, mikor beront dolgozó szobájába a kis leány és megzavarja. Ez az expositio, s nyomában rögtön megindul a küzdelem. A kisleány először csak jogot követel arra, hogy gyermekes kérdéseivel zavarhassa a bácsit. A szóharcz mesteri s az író a gyermek-psyche teljes ismeretével vezeti. Egy darab élet bontakozik ki előttünk, a mint a kis zsarnok megadásra kényszeríti a hatalmával élni nem merő főpapot. Eddig a leányka vonta magára inkább a figyelmünket, ezután a párviadal második felében a püspök lép előtérbe. Az akaratos, gonozskodó kisleány a háborúval kapcsolatban, édesatyjáért aggódva, tiszteletlenül nyilatkozik Istenről és a tudatlan lélek naiv önzésével kétségbevonja igazságosságát. A püspök sorra előszedi fegyvereit, hogy meggyőzze a kis hunczutot az imádság hatalmáról és szükségességéről, Isten jóságáról — hiába, *Lula* naiv ellenvetéseinek megtörik érveinek ereje, s a földi lét nyomorúságait, igazságtalanságait sehogy sem tudja összeegyeztetni tanításaival. Be kell ismernie, hogy őt a nagy tudományú, gondolkodó embert kiforgatta legerősebb állásaiból egy együgyű, félig kinyílt lélek. Szíve, értelme terméketlen talajra vesztegette erejét, s a kis *Lula* fejében nem ragadt meg más, mint az a szelíd, tréfás káromkodás, mely a vita hevében kicsúszott a főpap ajkán. Kuttya-kuttyánszki, ismételheti a püspök, egy tudatlan kisleányt nem tudtam jobb útra téríteni s tudós hitetlenek meggyőzésére vállalkozzam? Annyi finomság van János püspök gondolatfolyamatainak, érzésvilágának rajzában, annyi művészet a lépésről-lépésre következetesen vezetett vitatkozásban s annyi báj a kis elbeszélésben, hogy minden komoly lélek igaz gyönyörűséggel merülhet el benne.

Végül még egy vonását akarom kiemelni Ambrus költészetének, a sok közül talán a legnagyobb értékűt, humorát. Ambrus humora

nem az a szójátékokból táplálkozó élezelődés, melyet a nagy közönség tévesen tart humornak, hanem az igazi, melynek alapja határozott világnézet, forrása a szív és az elme gazdagsága, s jelentkezési módja, hogy a nagyban meglátja a kicsinyest, a kicsinyben a nagyot. Az ellentétnek, a váratlannak ezt a komikumát a megértés enyhe derüvé szelidíti vagy fájdalmas érzéssé fokozza — s Ambrusnál mind a két eljárásra bőven akad példa, ebben a kötetében is. Humora sokszor keserű, úgy hogy már-már átlépi a pessimizmus meggyéjét, de még ha megenyhül is, akkor is érzünk benne valami keserű utóíz. A jókedvű tréfa mélyén ott lappang a komoly, fájdalmas valóság. Mily szomorú például a *Robinson Crusoe* halhatatlan szerzőjének, Defoe Dánielnek sorsa s milyen mély fájdalom rezegteti meg Ambrus hangját, mikor *A fületlen ember* című elbeszélésében elmondja, hogy regényét, mely neki világhírt, kiadójának ezreket szerzett, pusztán herezegi protectióval tudta kiadni s a kiadó csak 10 fontot fizetett művéért. Csillogó, de keserű humor élteti a mesét, melyben egy nagy szellem kénytelen megalázkodni a tőke előtt s a műveletlen, anyagias gondolkodású kiadó souverain fölényvel, gúnyos lenézéssel zsarolja ki a nagy szellemet. S az enyhe, kedves humornak milyen kitünő példája a *Lula*. Látszólag csupa napfény, de mögötte ott leselkedik az árnyék: kicsiny és gyöngye az ember, értelmének határai nagyon szűkre vannak szabva. Amott egy nagy ember sorsában az élet kisszerűségét, emitt a mindennapi élet mozzanatában a nagyot tükrözi s nem tudom, nem lehangolóbb-e János püspök esete, mint a fületlen emberé!

A humor, különösen a keserű árnyalatú, nem talál bárkinek hangulatához, s épen az olvasók nagy tömegében nincs meg iránta a kellő fogékonyság. Ezért, de meg általán komoly iránya miatt is Ambrus nem volt és nem is lesz mindenütt népszerű. A közönségnek, s ma inkább, mint bármikor,¹ könnyű fajsúlyú olvasmány kell, sok-sok szerelemmel s több-kevesebb erotikával — ezt pedig Ambrustól hiába várja. Az ő hívei azok sorából kerülnek ki, a kik az életet és a művészetet komoly szemmel nézik s mindkettőben igazságot keresnek. Kicsiny csoport — de Ambrus a jobb részt választotta.

r. r.

E füzet előbb a folyóiratok megjelenésének felfüggesztése, utóbb a fennmaradt technikai nehézségek miatt késett októberig,

B. EÖTVÖS JÓZSEF LEVELEI SZÉCHENYI KÖZLEKEDÉSI JAVASLATÁRÓL.

B. Eötvös József 1813-ban, tehát 22 évvel később született, mint Széchenyi István s így akkor, a mikor Széchenyi neve az 1825-iki országgyűlésen, a M. T. Akadémia megalapításával az országban ismert és ünnepelt lett, Eötvös József még tanuló volt s csak mint ilyen lelkesedhetett Széchenyi fellépésén.

Az ifjú Eötvös azonban Széchenyit nemcsak tetteiből, hanem kimutathatólag a 30-as években személyesen is megismerte gr. Zichy Károly kamarai elnöknek (Seilern Crescentia férjének), házában, a hol Széchenyi is s szüleivel az ifjú Eötvös József is gyakran megfordult.

A felserdült ifjú Eötvös is résztvett a társalgásban, s itt Széchenyi figyelmét, mint *Naplói* bizonyítják, csakhamar magára vonta.

«So eben höre ich, írja Széchenyi *Naplójában*, 1831. márczius 3-án, mely egyúttal elsőfeljegyzése Eötvösről, — dass der kleine Öttvös eine 'Comedie schreibt, in der ich als «Fellegvári» lächerlich gemacht werde. Ich bin darüber ungemein erschrocken... (1 sor törlés). Ich muss es vorbeugen. (1 sor újabb törlés), car je ne respecte pas le Public, et c'est que lui ne pardonne jamais.»

Ez érdekes adalékból megtudjuk, hogy Eötvös 1831-ben vígjátékot írt (nem lehetetlen, hogy ez a vígjátéka azonos az eddigelé csak cím szerint ismeretes *Kritikusok* cz. vígjátékával) s ebben Széchenyit Fellegvári néven nevetséges szerepben tüntette fel. Széchenyit e körülmény arra készítette, hogy a vígjáték megjelenését megakadályozza, s így nem lehetetlen, hogy a vígjáték talán éppen Széchenyi közbenjárása következtében nem lett ismeretessé.

Jellemző Széchenyinek 1831 márczius 9.- és 10-iki fel-

jegyzése is. 9-én Széchenyi és Eötvös Zichy Károlyéknál voltak ebéden s itt heves vita fejlődött ki köztük Bajza Józsefnek kritikai munkásságáról. Eötvös Bajza ellen, Széchenyi mellette foglalt állást a vitában.¹

Másnap, 10-én, Schedel Ferencz értesítését jegyzi föl. E szerint Festetich Fanny a városban azt a hírt terjesztette el, hogy Bajza Széchenyi felbujtására lépett fel, illetőleg írt Dessewffy József ellen.²

E két feljegyzés teljes megértésére szükséges tudnunk, hogy Bajza *Kritikai Lapok* cz. folyóiratának közvetlen e feljegyzések előtt megjelent I. füzeté több oly cikket közöl, melyek a fenti feljegyzésekkel vonatkozásban állanak, még pedig a bírálatok közt:

G. bírálata Kazinczy egy fordításáról (Pyrker: *A szent hajdan gyöngyei*), melyben szemrehányás van, mért fordította le Kazinczy egy magyar költőnek német művét s ha már fordította, miért prózában;

E-től *Jegyzetek a Kazinczy pindarosi ódájára*, mely megállapítja, hogy Kazinczy a fordításnál a hangot és az értelmet több helyt megváltztatta;

a figyelmeztetések közt H...my cikke: *Dessewffy: A Hitel cz. munka taqlalatja*, mely nem tagadja ugyan a munka becsét, de megállapítja, hogy nem különös tünemény, s hogy Dessewffy a *Hitel* lelkét nem fogta meg, alig gyanítja; hogy a mi a taqlalatban jó, azt nagyrészt rosszul mondja el Dessewffy s ajánlja, adja ki még egyszer, úgy, hogy háromnegyed részét hagyja el, a többit meg dolgozza világosabban át;

ugyancsak kozli a füzet... Z... dicsérő cikkét: Toldalékszrevételek gr. Széchenyi István *Hitel* cz. munkájának 2. kiadásáról;

és végül e füzet hozta toldalékként Bajza hosszabb polemikus cikkét: *Észrevételek a Conversations-Lexikoni pörhöz*,

¹ «Bei Cr(escenz) gegessen. Bei dem Diner entspann sich eine heftige Rede zwischen mir — und Öttvös — er gegen und ich für Bajza. Er sprach wie Cas. Bathianyi.»

² «Kommt Schedel zu mir, um mir den Pasch zu hinterbringen, das Fanny Festetich allenthalben austreit — ich hätte den Bajza aufgehetzt, er soll gegen Dessewffy schreiben!»

gr. Dessewffy József ellen. Bajza e cikkében a Döbrentei Gábor érdekében az írói vitába elegyedő Dessewffy személye és érdemei iránt tisztelettel szól ugyan, de egész határozottsággal kijelenti, hogy az írói respublicában «nem érdem, nem születés, nem hivatal többé, egyedül okok, egyedül ész adnak elsőseget s én ezeknek szoktam, ezeknek tudok térdet és fejet hajtani, nem semmi auctoritasnak, nem semmi grófi méltóságnak». Majd pontról-pontra keményen megczáfolva Dessewffy állításait, ezzel fejezte be válaszáat: «Ezek szolgáljanak feleletül a Döbrentei védőjének. Ezek is egyedül annak megmutatására, hogy előttem a mágnási szónak csak úgy van ereje és tekintete, ha igaz ügyet védelmez, egyébként nincs.»

Látjuk e cikkekéből, hogy Bajza *Kritikai Lapok* cz. folyóirata Széchenyi *Hitel*-ét és eszméit nagyrabecsülte, Dessewffy *Taglalat*-át és eszméit erősen bírálta. Ebből a tényből táplálkozott az említett mende-monda, hogy Széchenyi izgatta fel Bajzát Dessewffy ellen.

Az a körülmény, hogy a még alig 18 éves Eötvös Bajza ellen foglal állást, egyedül annak az aulikus és erősen mágnási érzelmű családi hatásnak tulajdonítható, mely az Eötvös-családot akkor jellemezte. Az Eötvös-család nem ítélte meg kedvezően Széchenyi felléptét, sem Széchenyinek Zichy Károly felesége, Seilern Crescentia iránt érzett szerelmét. E hatás alatt az ifjú Eötvös sem volt Széchenyi iránt oly tisztelettel, mint azt a későbbi Eötvös Józseftől várni lehetne. Ez magyarázza meg, hogy Széchenyit vígjátékában Fellegvári néven komikus színben akarta szerepeltetni s ez azt is, hogy a Bajza-Dessewffy vitában a mágnás Dessewffy mellett és Bajza ellen foglalt állást.¹

Széchenyi viszont még az 1825/7. országgyűlésen szem- és fül-tanuja volt annak a felhőberodásnak, melylyel a rendek Eötvös Ignác királyi biztosnak (Eötvös József nagyatyjának) az 1823-iki elnyomás alkalmával tanúsított erőszakosságai ellen kikeltek. *Napló*iban több helyt előforduló megjegyzései (1830 decz. 1-én pl. ezt írja: «Ich bin viel mehr in der öffent-

¹ A Kazinczy elleni kritikák miatt Eötvös 1831-ben egy kis drámai formába öntött költeményt adott ki, a *Kritikus apotheosisa* czimén.

lichen Meinung gesunken, als Ötvös!)) azt bizonyítják, hogy az Eötvös-család iránt nem volt rokonérzéssel, bár Zichy Károlynénál sokszor érintkezett velük. A 22 évvel ifjabb Eötvösnek Széchenyivel szemben való fellépése Széchenyi előtt természetesen nem tehetette őt rokonszenvesebbé. Észrevehető ez e tájban későbbi feljegyzéseiből. 1831 márczius 28-ika előtt feljegyzi, hogy Crescentia a fiatal Eötvöst letorkolta («Crescentia gab dem kleinen Ötvös Eins auf das Dach»).

1831 június 8. és 9-iki feljegyzése *Naplójából* ki van vágva (fállap)¹ s csak e szavak maradtak meg:

«Als ich nach Hause kam — — schrieb ich an Eötvös für ein Rendez Vous.

Den 20ten kam er um 8 Morgens zu mir — Gab mir sein Ehren Wort, er wollte mich nicht beleidigen und prahlte mit der Anekdote nicht — ich verlangte dies schriftlich — was er mir zu senden versprach — So stehen die Sachen anjetzt!»

És «do Junius»-ról (év nélkül) ténylog fennmaradt Széchenyi iratai közt Eötvösnek következő levele:² Édes Gróf! Mély fájdalommal értettem, hogy némelly emberek Grof ura^t ellenem nem tudom mi okból felingerelni kívánván, előbbeni Piqueniquen történt véletlen lábrahágásomat, Gróf urnak, feltettnek és mint egy megvetés jelét magyarázták. Mi adott e véleményre okot, én valóban nem tudom, mert az, ki megbántani akar, engedelmet nem kér, hogy én ezt tettem, arról reménylem pedig emlékezik

Azt vitatják, én a Grofot gyűlölöm. Valyon miért? azért e mert a' Grof hazámnak sok jót tett? (mely nagy oka a gyűlölségnek sok úgynevezett hazafinál), vagy azért mert talán némely elenkező politicus véleményeim vagynak? Nem egy-e mindkettőnknek kívánata, nem egy hazáért dobog-e szívünk? És ha olly gyenge volnék is, hogy nem a' czélt, csak az utakat nézném, olly alacsonynak vél-e a Grof ur? hogy egy lábratapodással bizonyítsam bosszumot; olly gyenge eszünek, hogy lábrahágásnál véleményeim bebizonyítására egyéb okot

¹ Az előző oldalon a kivágott laphoz tartozó jegyzet a következő: «Sie hat sich gegen mir nicht ärgern können».

² A levél közölve van Összes munkái XX. kötetében, de itt 1838-ból keltezi a kiadó.

nem találhatnék? — De bizonyos vagyok, ezt Grof úr nem hiszi; illy alacsonyan másrol csak alacsony gondolhat.

Én grof urat pedig becsületes nevemmel bizonyossá teszem, hogy akár mi történt köztünk, a mi a Grofot megbánthatá, mind véletlen volt, és hogy ezt mindenkinek, ki ezen kételkedik, akár mi módon bebizonyítani fogom, mert folyjon el inkább utolsó csep vérem, mint hogy azt mondhassa valaki, nem tiszteltem az érdemet és durvasággal fizettem annak, kinek erántam mutatott szívessége csak barátságot érdemelt. Mellyért kérem Grof urat, legyünk barátok, hogy hazánknek szebb jövődőt készítsünk, mert magányossan lehetünk ugyan annak díszéré, de csak egyesülve segíthetjük. barátja B. Eötvös Joss. Kérem tessenék e levelet mindenkinek, ki még említést tesz e vetélkedésünkről, nem önnön becsülete mentségére, melly meg nem bántodhatott, hanem csak kedvemért megmutatni.

Ugyanitt¹ közölhetem Eötvösnek egy ismeretlen levelét, melyből kivehető, hogy körülbelül 1832 végén vagy 1833 elején írhatta Széchényinek.

A levél így hangzik:

Grof Széchényi Istvánnak.

Kedves Grof Ur!

Hogy tizenkilencedik században, egy tizenkilencz évü ifju hitelt kér, az nem éppen olly nagy ritkaság, de hogy olly férfitól kér kinek legkissebb szolgálatott sem tehetett még, az a különös, és bámulásra volna méltó, ha nem a hitel irójától, s olly férfitől kérné, melly annyi szivességgel fogadá, mint Grof Ur engemet. Váratlan becsületben járó kiadás kényszeritett csak arra, hogy a Grof Urtól 50 aranyat kérjek, melly pénzt, 6 holnap mulva, köszönettel fizetem le a Grof Urnak. Azonban pedig, remélyvén, lesz nékem is majdan alkalmam a Grof Ur barátságát viszonzani. Maradok igaz barátja Eötvös.

¹ | Valószínű, hogy Eötvös Józsefekre vonatkozik Széchényinek 1831 junius 25-iki következő naplójegyzete is: «Die jungen Buben reiten Wett . . . Eötvös gewann 3-mal, das wird Leidenschaft geben».

Jos. Ha e kölesön legkevesebb alkalmatlanságot okozna, kéremtessék azt nekem egy pár sorban jelteni.

*

A legközelebbi feljegyzés 1837 ápr. 4-éről idézhető a *Naplók*-ból: «Der kleine Ötvös wünscht Mitglied von dem Casino werden. Hm, Hm! Habe recht kalt gehabt.» Ez is még azt mutatja, hogy Széchenyi idegenkedett tőle. Az 1838 márcz. 25-iki feljegyzés azonban már mutatja («Pepi Eötvös bei mir. Ich ihm Bruderschaft angetragen»), hogy Széchenyi jobban megismerhette és barátságába fogadta. 1838—40. közt többször vendége, az 1839/40-iki országgyűlésen sokszor együtt tárgyalnak; egy alkalommal pedig, a midőn Széchenyi és Batthyányi Lajos közt nézeteltérés támad (1839 márcz. 29.), Eötvös Széchenyi közvetítője.

A *Pesti Hirlap* megjelenése után kissé távolabb kezdenek állani egymástól. Ennek oka a politikában rejlett, mert Széchenyi ez időtől kezdve mind inkább távolodik az ellenzektől, Eötvös ellenben támogatja az ellenzék és különösen Kossuth Lajos törekvéseit.

A *Pesti Hirlap* megjelenése után Eötvös egyike azoknak, a kikkel Széchenyi közölte aggodalmait, sőt egyenesen felkérte a sályi birtokára és borsodmegyei körútjára induló Eötvöst, figyelje meg a hirlap hatását. Ezt Eötvös meg is tette s tapasztalatairól 1841 márcz. 1-én kelt levelében számolt be Széchenyinek, egyúttal le akarván őt beszélni a Kossuth ellen tervezett támadásról. Széchenyi azonban nem hallgatott szavára s midőn a *Kelet népe* cz. művében Kossuthot megtámadta, Eötvös kötelességének tartotta véleményét az ország előtt is kifejteni *Kelet népe és Pesti Hirlap* cz. művében, a melyről Széchenyi *Naplójában* 1841 szept. 2-án így nyilatkozik: «Meisterhaft advocatisch. Es ist unmöglich gegen mich gefährlicher aufzutreten».

Midőn azonban a *Kelet népe* hatása alatt az ellenzék egy része oly hírt terjesztgetett, hogy Széchenyi nyereszkeségből vett sok (160) hídrészvényt, Széchenyi meghallva a hírt, Eötvöst

keresi fel, hozzá intézi nyílt levelét, nála helyezi el a részvényeket azzal, hogy az esetleges jelentkezőknek szívesen átenged annyit, a mennyit kívánnak.

Széchenyinek 1842–1845. közti feljegyzései azt mutatják, hogy Eötvössel bizonyos fokig ellenfelek a politikában. A mikor 1842-ben (decz. 30.) Bezerédj arra kérte Széchenyit, ne legyen az ellenzéki vezérférfiak irányában oly keserű, nehogy, mint Franciaországban a politikai notabilitások, elkopjanak, Széchenyi ezt írja: «etwa Pulszky und Eötvös». 1844-ben (jan. 4.) Eötvös e szavait jegyzi fel: «Er sagt; wenn bei diesem Landtag die Städte kein Votum bekommen, ziehe ich mich von der ungarischen Politik auf immer zurück; schreibe nicht einmal mehr ungrisch, denn die Nation lebt nicht mehr». Erre Széchenyi ezt jegyzi meg: «Ganz à la Kossuth».

Ugyanezen évben (jan. 18.) feljegyzi, hogy Eötvös a telekdíj-tervezetről úgy nyilatkozott: «Széchenyi nékem annyit beszél a két garasról, hogy inkább 4 fizetek, csak ne untasson».

Feljegyzi azt is (1844 febr. 6.), hogy Wenckheim Béla és Teleki László szidták előtte Eötvöst; hogy (ápr. 17-én) a felsőházban Eötvös a börtönrendszerben a magánrendszer ellen van s ezért «Die Lust dazu vergangen, so kindisch»; hogy (május 9-én) a főrendiházban az évenkénti pesti országgyűlés tárgyában Messnilt megtámadva, Eötvös ellene volt, de «a fogadatlan prókátornak» «Erzherzog gibt ihm eins»; hogy nov. 17-én nála volt, de ő hideg volt irányában; most már isolálva érzi magát és szeretne beléfogózni; hogy (1845 márcz. 10.) a pesti megyei gyűlésen az administratori rendszer ellen «Teleki spricht am stärksten, Kossuth am schönsten, Besz: am wahrusten, Majláth am dummsten, Pepi Eötvös am: weiss selber nicht was!»

1845 nov. 24-iki feljegyzése a legjobban mutatja, hogy Széchenyi Eötvösnek ez időben politikai állásfoglalásával nem rokonszenvezett. E napon jegyzi fel, hogy elolvasta Eötvös *A falu jegyzője* cz. regényét, ezenfelül még egy sort írt, de ez ki van törölve, mi bizonyára nem azért történt, mivel kedvező volt a regényre vagy szerzőjére.

De Széchenyi ez időben kedvezően is ír róla, a mi objectív

felfogásra vall.¹ 1843 okt. 18-án megjegyzi, hogy Kőrösi Csoma Sándorról elmondott akadémiai emlékbeszéde mesteri volt; 1844 január 8-án, hogy Gervay államtanácsos dicsérte Eötvöst. 1843-ban beadott emlékiratáért.² Ezt az emlékiratot az ország-bíró jóvoltából Széchenyi is elolvashatta (1844 febr. 17) s a 23 ív vastag műről azon volt véleménye, hogy «hell und gut und redlich». Ez az az emlékirat, a melyre Eötvös alábbi (1848 febr. 28-iki) levelében hivatkozik s a mely, úgy látszik, ma is ismeretlen.

1846-ban Eötvös már kezdí az ellenzék és Kossuth követeléseit sokallni s ezt ki is fejezi Széchenyi előtt, mint ezt az 1846 jan. 8-iki feljegyzés mutatja, melyben Eötvös szavait így jegyzi fel: «Tíz évig vagyok az ellenzékbe, még most sem tudom, mit akarnak».

1847 végén és 1848 elején Eötvös már Széchenyi felfogásához nagyon közel van, sőt a közlekedési rendszer megvalósítása tekintetében Kossuth ellenében Széchenyit támogatja. Ezt bizonyítják épen most közlendő levelei ez időből. Eötvösnek 9,³ Széchenyinek 3, Kovács Lajosnak 4, Keménynek és Trefortnak 1—1 levele kerül bemutatásra a közlekedési javaslatról.

Midőn Széchenyi 1845-ben, mint a helytartótanács fennhatósága alatt szervezett közlekedési bizottságának elnöke, kormányszolgálatot vállalt, példát akart szolgáltatni arra, hogy a kormányra és az országra nehéz napokban, a mikor az ellenzék hatalomban folyton nő, nem szabad az együttműködéstől idegenkedni, ha ez az együttműködés nem szégyenteljes. Ezen hálátlan példaadáson felül még az a nehéz gond hárult reá, hogy az ország elhanyagolt közlekedési ügyét rendezze,

¹ 1842-ben f.(febr. [2. [és 6.]) [Eötvös résztvett abban a küldöttségben, mely Széchenyi kezdeményezésére a nádor közbenjárását kérte, hogy a Triestbe tervezett vasút Magyarországon át vezetessék.

² Eötvös 9-ik levelében megemlíti ezen emlékiratát, a mely szintén ismeretlen maradt.

³ Zichy Antal *Gróf Széchenyi Istvánhoz intézett levelekről* című 1892. évi akadémiai felolvasásában (Budapesti Szemle, 1892. év 186. sz.) Eötvösnek több levelét ismertefi, sőt idéz is belőlük, mind a mellett teljesen ismeretlenek maradtak a levelek.

azaz a mi ilyenféle addig volt, azt használhatóvá tegye, vagy szabályozza, a mi nem volt, azt megteremtse. Neki az erre szolgáló terveket, a szükséges költség-kimutatást kellett előkészítenie, hogy az 1847-iki országgyűlés elé lehessen terjeszteni.

Így készült és került ki a nyomda alól, miként azt Kovács Lajos, Széchenyinek e téren munkatársa, *Gr. Széchenyi István közéletének három utolsó éve* cz. művében (II. 17–21.) körülmenyesen megírja, Széchenyi szellemében és neve alatt, de Kovács tollából 1848 legelején a *Javaslat a magyar közlekedési ügyek rendezéséről* című munka, a melyre Eötvös és Kovács levelei vonatkoznak.

A *Javaslat* Pestet tervezte központnak, honnan a vasút hálószerűen vonult az ország különböző részei felé, ennek következtében ellentétben állott Kossuth Lajosnak¹ Vukovártól-Fiuméig tervezett vasútvonalával. Minthogy a vukovárfiumei vasút részére a megyék követeinek többsége az 1847. országgyűlés kezdetén utasításai szerint meg volt nyerve, a *Javaslat* Kossuth vasúttervét e tekintetben is veszélyeztette, a megyékben Széchenyi terve népszerűbbé vált.

E pontból indult meg tehát a harc Kossuth mindinkább erősödő hatalmának ellensúlyozására.

Kossuth és gr. Batthyányi Lajos vezetése alatt az ellenzék az országgyűlés kezdetén oly erővel lépett fel az adminisztratori rendszer (a helyettes főispánok erőszakoskodása) ellen, a gyűlölet a kormány ellen olyannyira szittatott, hogy az országgyűlés a munkában nem tudott előhaladni.

Az ellenzék mérsékeltbb része ezért, s ide tartozott Kossuth követő társa Szentkirályi Móríc is, tárgyalásba bocsátkozott a kormánnyal s résztvett abban, hogy olyan királyi leirat szövegeztessék meg az adminisztratori kérdésben, melyet az országgyűlés — a mérsékelt ellenzékiek támogatása mellett — megnyugvással² elfogad s így az országgyűlés a munkát megkezdheti.

Kossuth, részben Szentkirályitól is, tudomást szerzett követő társának a megyei utasításokkal ellenkező eljárásáról,

¹ Kossuth volt a részvénytársaság igazgatója.

² Ezt nevezi alábbi levelében Kovács declaratoriumnak.

társával összekeccezt, mire Szentkirályi Pestre utazott, hogy vagy ellenkező utasítást vagy Kossuth visszahívását eszközölje ki. Ez azonban nem sikerült, sőt Kossuth hatalma még növekedett is.

Az említett királyi leirat a febr. 5-iki kerületi ülésen tárgyalatott. Szentiványi gömörmegyei követ, mint első szónok, bár elismerte a kormány jóakarátát, nem volt megelégedve a leirattal, mert nem szünteti meg a fennálló sérelmet. Oly válaszfeliratot indítványozott, hogy a felség kéressék az adminisztratori rendszernek megszüntetésére és a régi törvényes állapot helyreállítására. Utána Lónyay Menyhért¹ beregi követ tett indítványt, mely szerint a leiratot tudomásul véve fejezzék ki a rendek hálájukat, hogy a felség őket a rendek aggodalmainak kifejezése előtt megnyugtatta. E két indítvány került szavazásra s a beregi fogadtatott el.²

Ezek után rátérhetünk Eötvös leveleire. Eötvös két levele 1847-ből való. Az egyik tiszai hírekről és a követválasztás eshetőségéről szól, a másik Széchenyinek és a kormánynak helyzetéről. Ez utóbbi megvilágítja Eötvös felfogását a városi kérdés tárgyában.

A két levél így szól:

Tisztelt barátom!

Azt, mit a Dobi gát ellen rendelt karhatalomról Károlyi Györgynek beszéltem, öcsémtől hallottam, ki néhány napok előtt jött vissza Borsodból. Csak kevés pillanatig találkoztam vele, s így semmi pozitívumot nem mondhatok az iránt, milly módon jutott ő e hírhez, s nem közöltetett-e az vele olly valaki által — ki — mi megyei életünkben nem ritkaság — kívánatait mint tett dolgokat beszéli el? — Holnap reggel indulván, egész nap annyira el vagyok foglalva, hogy fel sem kereshetlek, pedig igen óhajtanék veled találkozni. Ha Bécsből követválasztás után visszatérek, azon esetre, ha választásom sikerül, azonnal telkereslek, hogy veled több. az országgyűlést illető

¹ A mérsékelt ellenzékiek a döntés előtt visszahúzódtak. Szentkirályi nem is ment fel Pozsonyba az ülésre.

² Horvátország követeinek szavazata döntött, mert a gömöri és a beregi indítvány egyaránt 23—23 szavazatot nyert.

tárgyáról értekezhessek; ha keresztül buktam¹ — mi reám nézve a' legkedvezőbb lehetőség — távolról fogom nézni a dolgok kifejlődését, de mindég a legnagyobb érdekekkel, főkép kifejlődésünk azon részét, mellyet munkásságod terének te választál. Ég áldjon meg addig is.

Eötvös József.

(Kívül: Gróf Széchenyi István Ő Méltóságának megkülömböztetett tisztelettel Pesten.)

Kedves barátom!

Sokáig nem írtam, részint mert családi dolgaim által serefelett el valék foglalva, részint, mert az országgyűlési dolgok kifejlődését vártam, hogy rólok nézeteimet közöljem. Most levelem kezdetén őszintén kimondom, hogy én az országgyűlés eddigi menetével tökéletesen megelégszem, s azt nagy részint a helyes tapintatnak tulajdonítom, mellyel eddig felléptél. Választásodnál az ellenzék soraiban kevesen voltak, kik annak egész fontosságát átlátták, vagy ha átlátták, annak örültek. Én elméletileg tisztán meg voltam győződve lépésed jó következéseiről, s a tapasztalás, a mint látom, igazolta nézetemet. — Az, hogy kormányi állásodban mint követ léptél fel, még a kormányt nem teszi parlamentarissá, csak a dolognak egy kis színét adja helyzetünknek, s ámbár Apponyinak kormánya gyűlöltebb mint Pálffy² óta bár mellyik, s ámbár e kormány az én felfogásom (szerint) sem érdemel semmi sympathiát, akár keletkezése modját, akár azon egyedet tekintsük, kik cancellariánkat vezetik, mégis pusztá fellépésed menyire nem engesztelé a kedélyeket? Az hogy a kormányhoz tartozol, s mint kormány embere a követi táblánál ülsz, biztosítéknak látszik, hogy a kormány alkotmány ellenes úton haladni nem fog, s a dühös megtámadás, mellyhez készülénk, higgadt ellenzéssé szelidült. Bár a kormány — a biróalmi kormányt értem —

¹ Eötvös Békés-megyében akart országgyűlési követ lenni, de visszalépett, mert megválasztása előreláthatólag nem volt biztos.

² Gr. Pálffy Fidél Reviczky után 1835-től közvetlen az 1839-40. országgyűlés kezdetéig volt főkanzellár.

okulna e tapasztaláson s végre, meggyőződnék, hogy hatalmas óriási hazánkban, ha az alkotmányosság szükségéről meggyőződött, de csak ez egy feltétel alatt. —

Egy van, mi iránt az országgyűlés eddigi menetével megelégedve nem vagyok, s ez a mód, mellyen a városi kérdés tárgyalatott. — Azok után mik eddig történtek, én a városi kérdést továbbra halaszthatónak nem tartom. Miután a városi rendezés kétszer a királyi előadásokba befoglaltatott, s a rendek a mult s jelen országgyűlés alatt iránta úgy nyilatkoztak mint ez történt, szükség, hogy az országgyűlés a nélkül, hogy a városok szavazata meghatározatott, ne oszoljon el, már csak azért sem, mert a városok egyébként jelen helyzetekben maradván, mint eddig, úgy ezentúl 47 szavazatot követelnének, s mert én sem törvényhózó testünk szilárdságába, sem a kormány loyálisába nem bízom eléggé, hogy a követelés egykori realisatiojától ne féljek. A dolgok ezen állásában fel fogásom szerint kötelessége mindenikünknek úgy vezetni a kérdést, hogy az 1. még ezen országgyűlés alatt megfejtethessék s pedig olly módon, hogy 2. nemzetiségünk általa veszélybe ne jöjjön, 3. hogy a városi rendezésnél a megyéknek előre látható rendezéséhez használható precedentet nyerjünk.

Mind ezt azon téren mellyre a kérdés most állitatott, nem várhatjuk. — A kormány javaslatáról nem szólok. Az ellenszenvről mellyre az a polgárok között talált, nem lehet fogalmod. Itt Pesten, Budán, Fejervárot, hol magam megfordultam, más városokban honnan leveleket kaptam, a' polgárok mind egy véleményben vannak; németek s magyarok egyféle képen szólnak e javaslatról, melly csakugyan mesterséges complicatióban mindent felül mül, mit illy neműt eddig láttam. De amint mondám, nem szólok a kormány javaslatáról s csak azt veszem figyelembe, mi e részben a rendek által tétetett: A discussioban mindenek előtt a városi követek tisztán a történeti térre állnak, az az azt teszik, minél rosszabbat legnagyobb ellenségeiktől sem várhatnának. A megyei követek választmányi neveznek ki, melly minden valószínűség (szerint) az utolsó országgyűlésen készült tervet felelevenitendi s a kormányt rossz javaslatnak egy hasonlólag rossz liberális javaslatot állitand fel ellenében, szinte száz és száz paragraphusból

állót, mellyeknek mindegyike discussiora adhat alkalmat, s mellynek valamelyikén az ügy ép olly bizonyosan meg fog bukni, mint az az utolsó országgyűlés alatt megbukott, főkép miután nem csak a megyei, de a városi követeknek nagyobb része a rendezést nem akarja, s a városi követek többsége csak azért nyilatkozik például az inspectorok ellen. mert ez által az egésznek meghiusításait reményli.

A városi kérdésnek két része van. Az első a városok politicalai jogainak meghatározása, mellyhez szavazatjoknak száma, azoknak elosztása, s a követválasztást illető szabályok tartoznak, a 2-dik a városok belső elrendezésének kérdése, s én eredményt csak úgy várok, ha e két kérdés egymástól elválasztatik. Az administratív rendezés olly complicált kérdés, hogy azt a másikkal egyszerre elvégezni nem könnyen lehetne, — s ha lehetne, nem kellene, minthogy, ha e két tárgy egyszerre vétetik tárgyalás alá, legislationk könnyen eszme zavarba keveredik.

A városok politicalai jogainak rendezésénél én két fontos dolgot látok, az 1-ső, hogy a census eszméje léptessék ez alkalommal életbe, a 2-dik, hogy az országgyűlési követ — nem bánom bármi magas census mellett — direct választassék. Ha a városok politicalai jogait illy alapokon rendezzük, a haszon kiszámíthatatlan, miután az egykor békövetkezendő megyei rendezésre nézve két precedentet nyerünk, a censust t. i., és az utasítások megszüntetését, az utasítások e rendszer mellett lehetetlenek, s ha a városoknál egyszer practice eltörültetnek, a megyékben sem tarthatják fel magokat. Ezen kívül tagadhatatlan, hogyha városi követ utasítás nélkül jelenik meg országgyűlésünkön, az nemzetiségünkre nézve kevésbé veszélyes, mintha német polgáraink őt utasításokkal látják el. De ha a városok politicalai s administratív coordinatiojuk összeköttetik, mind ezen előnyök eltűnnek. Ha a polgárok census mellett directe választják követjüket, az utasítás képzelhetetlen, miután a választó testület nem tanácskozhatik s más, mint a ki választott, az utasítást nem készítheti; de organisáld a belső administratiót s majd rendeznek közgyűlést s utasításokat, s egy szóval egy egész új megyei rendszert, csak rosszabbat, mert organismusa sem a rend, sem a szabadság érdekében alkotva nem lesz.

Az országgyűlési többség, amint látszik jelenleg, másképp vélekedik s én főfontosságnak tartom, hogy őt bármi módon a tévutról mellyen halad célhoz vezetőbbre szorítsuk. Ennek eszközlésére azon dolgozom: hogy a nagyobb városok polgárai petitioval járuljanak a törvényhozáshoz, mellyben a városi politicalai és belrendezés kérdéseinek elkülönözéséért kérnek. Ide mellékelve küldöm a petitiot, melly több városban legalább főpontjaiban elfogadtatott, s kérlek, ird meg az egész dolog iránt véleményedet. — Miután majdnem minden város polgárai ugy is valami petitioval járultak volna az országgyűléshez, jobb ha ez, mint ha más fogadtatik el, éppen azért, mert sem a kormány, sem a rendek között keserűséget nem okozhat; de nem képzelheted, mennyi nehézségekkel kell éppen ezért küzdenem. Más városokban még hagyán, de itt Pesten alig érhetek célra, a polgárok anyira felbőszültek jelen tanácsok ellen, anyira elégedetlenek a kormány projectumával, hogy a kérdések elválasztásáról még hallani sem akarnak; azonban ha valamihez fogtam, nem könnyen hagyom abba, s talán még is keresztül viszem célomat. — Ha meggondolom, hogy 3 év előtt az összes ellenzék a sérelmi téren mozgott, s Én ki politicánknak a P. Hirlapban más irányt akartam adni, félig bolondnak s félig árulónak tartattam, s hogy most az adresse discussio csaknem egészen azon téren mozgott, mellyet kijeleltem, némi megelégedéssel tékintek multamra, s némi reménnyel a jövőbe.

Késő van, s elfáradtam anyira, hogy leveletem mielőtt lepecsételném, el sem is olvashatom. Ha zavart, bocsáss meg, s kérlek ird meg nézetedet, nem tartaná-de te is czélszerűnek ha a városi rendezésnél a politicalai s administrativ rendezés kérdései egymástól elválasztatnák? Ég áldjon meg

hived Eötvös.

A levélben említett kérvény így hangzik:

A' sz. kir. városok' törvényhozási szavazatának és benső elrendezésének kérdései, mellyeket utolsó országgyűlésünk megoldani szerencsés nem volt, a' kegyes királyi előadások 3-ik és 4-ik pontja nyomán is újra tanácskozás alá vétetnek az ország' rendei által. Midőn ekként közelgeni látjuk a' pillanatot.

mellyben ezen, az egész hazára, de főleg a' polgari rendre nézve legfontosabb ügy elhatározás alá kerül: alulirottak Pest városa polgárai 's lakosi felhivatva érzik magokat: hogy valamint egy részről teljes bizodalmutkat jelentik ki a' törvényhozás iránt, mellynek kezeiben látják jogaik' meghatározását: ugy másfelől őszintén kifejezzék aggodalmaikat is, mikkel a' multa emlékezve a' jövőbe tekintenek.

A' sz. kir. városok' ügye a' törvényhozás' figyelmét nem most vonja először magára. Ha az egyes városi követek' számos felszólalásait hallgatással mellőzzük is, magok a' kegy. kir. előadások' már az utóbbi országgyűlés alatt is felhítták e' kérdésre az ország rendeiinek figyelmét, 's ha a' polgári rend reményei eddig még sem teljesítettek, ez bizonyosan nem a' buzgóság 's rokonszenv hiányának tulajdonítható, mellyel a' sz. k. városok' ügye az utolsó törvényhozás által felkaroltatott. Hogy a' sz. k. városok' törvényeken alapuló jogai az utolsó országgyűlés alatt elismerést nem nyertek, hogy a' polgári rend' követelései, miknek igazságát a' törvényhozás kétségbe nem voná, 's a' kegy. kir. előadások' már akkor kifejezék, háttérbe szorítottak, 's ez egész rend előbbi jogtalan állapotába hagyatott; ennek okát az alulirottak főkép abban keresik, *mert a' sz. k. városok' országgyűlési szavazatának kérdése benső administratív elrendezésök kérdésével együtt tárgyaltatott*, 's ez által az előbbinek olly akadályok gördítették elébe, mellyek azzal természetesen összekötte nincsenek, 's bármennyi bizodalommal tekintsenek is a' törvényhozás' működéseinek elébe: alulirottak őszintén bevallják aggodalmokat, miként ha a' városok' országgyűlési szavazatának és belrendezésének kérdései a' jelen országgyűlésen ismét összeköttetésben tárgyaltatnának, ugyanazon ok ugyanazon következményeket idézhetné elő, 's a' sz. kir. városok, törvényhozási befolyásokat illetőleg, ismét a' jövőre utasítatnának, ámbár akár a' sz. k. városok jelen állását, akár azon elveket tekintsék, mellyeket a' törvényhozás minden egyéb kérdésekben követ, teljes meggyőződésöket fejezik ki: hogy jogaik' gyakorlatának újabb elhalasztása az ország rendeiinek nem lehet szándékában.

Ily viszonyok között alulirottak felhivatva érzik magokat' azon alázatos kéréssel járulni az ország rendei elébe, *hogy vala-*

mint a' kegy. kir. előadások a' sz. kir. városok' szavazatának és berendezésének kérdéseit egymástól elválaszták 's 3-ik pontjukban csak az előbbit említve, az utóbbiról a' 4-ik pontban külön szólanak: *ugy az ország rendei is a' két pontot egymástól elkülönözve, mindenek előtt a' polgári rend országgyűlési befolyását 's azon kérdéseket vegyék tanácskozás alá, mellyek — mint a' sz. k. városoknak adandó szavazatok' mikénti elosztása, és az országgyűlési követelek választásának módja a' városok' országgyűlési szavazatával szoros kapcsolatban állanak, hogy ekként a' polgári rend' törvényhozási befolyása királyilag szentesített törvény által szabályoztatván és biztosítatván, a' sz. kir. városok e' törvény' értelmében választandó új követeik által 's a' törvényben meghatározandó irány szerint törvényhozási jogaikat még a' jelen országgyűlés alatt gyakorolhassák. 's a' benső, administratív rendezésnek kérdése, már a' polgári rend' képviselőinek befolyásával tárgyalathassék. Kivánja ezt az igazság, melly szerint a' polgárokat azon kérdés eldöntésénél, melly leginkább őket érdekli, befolyásuktól megfosztani nem lehet; kivánja az ország' érdeke, melly azt igényli, hogy sz. kir. városok jól 's czélszerűen rendeztessenek el, mi csak a' polgári rend' közbenjárásával várható, 's az alulirottak azon reményben terjesztik e' kérést törvényhozóink elébe, hogy az, ámbár igénytelen egyes polgároktól származott, megfontolatlanul mellőztetni nem fog.*

A' haladás' korszakában élünk; 's az ország' rendei tudják, hogy e' nemzet a' művelődés' pályáján előre menni nem fog, ha a' művelődésnek főtényezői, az ipar és kereskedés, törvényhozásunk' körében minden befolyásból kizáratnak; az ország kiváltságos osztályai érzik, hogy jogaik' legerősebb biztosítéka az, ha minden, a' törvény által szentesített jog tiszteletben tartatik, 's a' sz. kir. városok' követelései illy jogokon alapulnak; az ország rendei azon meggyőződésre jutottak, hogy a' városi elem olyanná vált, mellynek természetes befolyását többé mellőzni nem lehet, 's bizonyosan el fognak kerülni mindent, mi igazságos szándékaiknak útjában állana. Ez az, mi alulirottakat a' fent kifejezett reményre jogosítja.

Az arány, mi szerint tisztán a' történeti alaphól kiindulva, a' polgári rend törvényhozási befolyása az egyes városok közt

most felosztatnék, a' városok' jelen állásának nem felel meg többé. Az országgyűlési követek választása, melyly a' dolgok' természete 's törvényeink szerint az összes polgárságot illetné, elzárt 's a' polgárok' összeségétől különváló testületek által gyakoroltatik, 's alulirottak természetesnek látják, ha illy módon választott és utasított követek a' törvényhozás által a' polgári rend' képviselőinek nem tekintetnek. Ha azonban mindezen jogaik' elismerésének útjában álló akadályok elhárítattak, az egyes város által gyakorlandó törvényhozási befolyás törvény által meghatározottat 's olly választási rendszer állapítatott meg, mellynél fogva a' városi követ csakugyan az összes polgárság' képviselőjének tekinthető, nem lesz többé ok, mellynél fogva a' polgári rend jogainak gyakorlatából továbbra is kizárathatnék: 's a' városok' belrendezésének hiányai törvényhozási jogok' gyakorlata ellen okul nem hozathatnak fel, ép olly kevéssé nem, mint a' megyék' törvényhozási befolyásuk igazolására nem belsejkeresőknek tökélye használ-tatik indokul.

A polgári rend' mellynék törvényhozási befolyását törvények biztosítják, e' legszebb jogától megfosztva, törvénykivüli állásban látja magát, de az alulirottak nem panasza emelik szavaikat; egyetlen kívánatuk az, hogy, miután végre ezen állás' törvénytelenége a' trón és nemzet által elismertett, mellőztessenek el az akadályok is, mellyek annak megváltoztatását gátolhatnák, 'mi legsikeresebben ugy történhetik, ha a' városok országgyűlési szavazatának és belrendezésének kérdései egymástól elkülönítetve tárgyalatnak. 's a' törvényhozó testület, melyly a' polgári rend' követeléseinek igazságát elismeri, e' kérdésben csak azon határtalan bizodalom' tanuságát láthatja, mellyel, mint e' haza' polgárai, hozzá föltekintünk.

*

A harmadik levél a kormány ösiségi javaslatáról, továbbá a kormány és az ország helyzetéről szól a következőképen:

Kedves barátom!

December 24-én írt soraidat¹ az év végső napjaiban kaptam meg nem hiszed menyire jól esett, midőn olvasám; hogy közdolgoink iránt nem remény nélkül nézesz a jövőbe. Ki politikával foglalatoskodik, annak ha bár pessimismusra semmi hajlandósága nem volna, mindég vannak pillanatjai hol a közdolgoiban setét színekben lát mindent s így valék én a napokban. Kívánatos szerént Gosztonyival az aviticitási javaslaton mentünk keresztül,² s midőn a munkát részletesebben taglaltuk s azon meggyőződéshez jutánk (nem csak mi, de főkép Gosztonyi) hogy abból de egy § nem maradhat ugy, mint az terveltetett; midőn láttuk, hogy az egész munkállaton veres fonálként azon eszme vonul körül: miként lehessen a fekvő birtokot lassanként a magyarnak kezéből kicsikarni, s hazánkat idegen tőzsérek tulajdonává tenni; milly rosz szándékuak, vagy legalább könyelmük és tudatlanok azok, kik hazánk viszonyait kormányozzák, akkor megvallom, engem elhagytak reményeim, éppen mert a jelen kormány elmozdíthatásának nehézségeit átlátom, s mert rendithetlen meggyőződésem, hogy illy kormány alatt a háza kifejlődése tellyes lehetetlen. Nem mert szándéka rosz, ehhez nekem semmi közöm, de mert benne teljes képesség hiányt látok s mert nyugott

¹ Ismeretlen.

² Eötvös tudósítását kiegészíti a *Javaslatot Pesten kidolgozó Kovács jan. 4-iki levele*, melyben azt írja: «Gosztonyival már bevégeztük az ösiségi törvényjavaslat átvizsgálását. Minden kísérlet annak kijavítására sikertelen. Egy vala mindnyájunk véleménye az iránt, hogy ez végső csapás volna a magyar faj életére, melly az országot Sina et C kezére juttatja menekülés nélkül. Ezeknek keze s munkája veres fonálként vonul keresztül az egész javaslaton s a kormány megfoghatlan vaksággal rászedette magát. A motivált vélemény kidolgozását b. Eötvös vállalta magára, e napokban ígerte hozzám küldeni, én pedig tüstént Excellentiád kezébe juttatom.

A közlekedési ügyek rendezéséről a munkálat jobbadán már készen van, csak simitgatni, rendezni kell a halmaz anyagot. Igyekeztem az ügyet minden részleteiben kifejteni s egy perczig sem felejtettem el, hogy Excellentiád számára dolgozom, adná az Ég, hogy igyekezetemnek megfelelné a siker, s Excellentiád meglegedését úgy nyerném meg, mint óhajtom.

kifejlődés csak a kormánnyal kezét fogva képzelhető, s olly kormánnyal, melly midőn indítványoz, indítványainak következéseit nem fogta fel, kezét fogni józanon nem lehet — Ha az aviticitási javaslatához tett megjegyzéseinket, mellyeket Kovács hozzád fel fog hozni, látod, meg fogsz győződni nézetem helyes ségéről. Kijavításról é munkánál szó nem lehet, s e részben tervet készíteni csak akkor lehetne, ha azon nézeteket ösmernők, mellyeket a kormány a successionalis rendszerre nézve elfogadna. Így amint a dolgok állnak — feltéve hogy a hasznosítási törvények iránt valami történik — sokkal jobb, ha az országgyűlés az aviticitásra nézve semmit sem határoz, mint hogy a már ugy is bő mértékben létező confusiokat ujjakkal neveljük, úgy is ha te az aviticitás megszüntetésének sine qua nonját a majoratusokban keresed (mire nézve én más véleményben vagyok, de szívesen engedek, mert a dolgot fő fontosságúnak nem tartom); semmi valószínűség nem létezik, hogy a majoratusok kérdése ez országgyűlésen többséget nyerjen; három esztendővel később ez lehetséges: minden esetre azonban a majoratusok kérdése olyan, mellyről az öszves örökösödési rendszer tárgyalása nélkül határozni nem lehet.

Én általján véve azt hiszem, hogy a jelen országgyűlésnek nagy eredményei nem lehetnek. Részint a kérdések természete, részint azon emberek, kik mind két részről dirigálnak, nem engedik, hogy vérmes reményekben éljünk, s áldhatjuk istenünket, s utánna téged, kinek azt köszönni fogjuk, ha az országos pénztárón s közlekedési eszközökön kívül, még a városi kérdés egyik része, az az a political coordinatio rendle jön. — Ám de mi történjék ez után, was soll man thun, und durch wem? így kérdezel igen helyesen.

A felelet hosszabb, mint hogy egy levélbe férne. Ha ismét le jöss Pestre, vagy ha télen privát dolgaiban Bécsbe megyek (mert Pozsonyba nem jövök) velem ott találkozónál, hoszasabban szolhatunk a tárgyról, most röviden csak annyit mondok:

hogy ott, hol egy rész minden constitutionalis mozgalomban ribelliot lát, a másik még a rendtől is fél, mert olyanokkal van dolga, kik három századon keresztül mindent csak az absolutismus eszközeként használtak, bizodalomról szó nem lehet, s hogy e szerint minden terv, mellynek kiviteléhez köl-

csönös bizodalom kívántatnék, a dolgok jelen állásában lehetetlen. Az általános bizodalmatlanság, mely kormány s nemzet között létezik, nem az ellenzék míve, s annak megszüntetése nem az ellenzékétől függ. Ha már valamenyien, kik most e párt élén állanak, lelépünk vagy a kormányhoz szegődünk, helyeinket ujak foglalandják el, s a bizodalmatlanság létezni fog mind a mellett, mert őszintén megvallva három század alatt minden történt, mi e bizodalmat előlheté. Ez éppen az, miáltal helyzetünk exceptionalissá válik, s mi azt olly végzetlen nehézzé teszi. -- A kormány nem bízik bennünk, mert érzi, hogy mindent elkövetett, hogy a separatisticus eszmék népszerűkké váljanak, mi nem bizunk a kormányban, mert érezzük; hogy helyzetében talán mi magunk is kellemetlen akadálynak tartanók a magyar alkotmányt, s azért sem a kormány, sem az ellenzék a haladás kormányrudját kiadni kezéből nem fogja, mi azon rossz következéshez vezet, hogy a haladás lehetővé csak úgy válhatik, ha vagy a kormány, vagy az ellenzék tökéletesen legyőzetett, az az vagy a birodalom, vagy nemzetiségünk a legnagyobb veszélyben forog.

Közönséges uton gonosz helyzetünkből szabadulni nem lehet, felfogásom szerint az csak úgy történhetnék, ha az, ki a kormányon ül, s azok, kik az ellenzéket vezetik, egyetértőleg munkálkodnának, s megtartva mindenik állásának színtét, egyetértve vinnék keresztül azt, mit a haza java megkíván. -- Egyes esetben a cancellár fogadná el azt, mit az ellenzék indítványoz, más esetekben ismét az ellenzék engedne, s így legalább a fődolgok rendbe hozhatnának, amyira legalább, hogy ismét a szokott kerékvágásba jutnánk. Úgy szólván conspirálni kellene min két résznek, a cancellárnak szintugy mint az ellenzék vezetőinek, hogy mindenik azon résznek, mellyen áll, javát saját pártja daczára vigye keresztül. -- Menyibe lehetséges ez, azt nem tudom. Sok abnegatio kívántatik hozzá és sok ügyesség, mert a siker csak úgy lehetséges, ha az egyik rész fent, a másik alatt megtartja a bizodalmat, hogy azonban máskép nem boldogulunk, azt a tapasztalás, fájdalom, meg fogja mutatni, az ég csak azt ne adja, hogy az akkor történjék, mikor a baj már orvosolhatatlan. -- 10 Januariusban gyűlésünk lesz, azon leszek, hogy a városok tárgyában adott utasítást meg-

változtassam s a political s administrativ kérdés elosztását adassam utasításba ; ha a kormány ellen kissé kikelek — mi alkalmasint történni fog — ne felejtsd, hogy Téged a jelen kormányhoz nem számitalak ; valamint becslésem thermometeruma alig állhatna aljasabb fokon mint azok irányában áll, kiket kormányunk alatt érteni szoktunk, ugy minden lehető emberek között senkinek kezében nem látnám a hatalmat, mint a tiédben, adja az ég, hogy e kívánat mentül elébb teljesüljön.

hived Eötvös.

A negyedik levélből kitünik, hogy az ősiségi törvényjavaslatra vonatkozó észrevételeket Eötvös maga írta.¹ E levélben kezdődik meg tárgyalása Széchenyi közlekedési javaslatáról.

Pest 16/1.

Kedves barátom!

Kovács által, ki holnap indul Pozsonyba, küldöm az ősiségi törvényjavaslat iránt tett észrevételeinket. Dolgozatom hiányainak mentségeül csak azt hozom fel, hogy az ősiségnél bonyolódottabb tárgy nem létezik s hogy a kormányi javaslat azt még bonyolódottabbá tevé s így e tárgyról kimerítőt írni csak holnapokig tartó munka után lehetne. — Észrevételeink végén előadjuk nézeteinket azokra nézve, miket a birtokviszonyok rendezése körül jelenleg teendőnek gondolunk. Talán jobban szeretted volna, ha az ősiség mikénti megszüntetése iránt tervet készítünk, minthogy e dolgok végképeni tisztába hozásának elhalasztását tanácsoljuk, azonban ugy voltunk meggyőződve, hogy olly kérdést, melly az öszves birtokosoztályt érdekli, és mellynek mikénti megfejtése nemzetiségünkkel válhatlan kapcsolatban áll, rögtön elhatározni nem lehet. Legislationk többet experimentálgatott már mostanig is, mint talán jó vala, az öszves földbirtokos osztálynak jövője azonban mindenesetre sokkal fontosabb dolog, mint hogy az kísérletek anyagául szolgálhatna. Ha azon intézkedések, mellyek

¹ Lásd Kovács jan. 4. levelét az előbbi jegyzetben.

a mult országgyűlés alatt a hitelintézet megalapítására nézve tétettek, elfogadtatnak, a földbirtokos jelenlegi szükségei — legalább nagyobb részben — pótolva lesznek, ha minden előkészület s további megfontolás nélkül ennél túl megyünk, a haszon s főképen azon némelyek által olly nagynak tartott dicsőség, hogy a legfontosabb kérdéseken a francia constituant olta senki sem tört át olly katonássan. nem fogja pótolni a veszteséget, mellynek magunkat minden privat viszonyok felforgatása által kitesszük. — Olly roppant változás, minő az ősiség rögtönzött eltörléséből következik. csak akkor igazolható. ha belőle roppant jó következik, s az aviticitás eltörlése magában még semmi jót nem eszközöl, ha vele együtt számos más rendelkezések nem köttetnek öszve, miknek keresztül vitelére jelen törvényhozásunknál talán sem akarat sem készütség nem találtatik, de ha találtatnék is, hibázik minden esetre az idő, melly ennyire kiterjedett kérdések czélszerű megoldásának egyik első kelléke. — Felfogásom szerint a jelen országgyűlésnek hivatása az országos közlekedési eszközök helyre állításában fekszik. — Ha ezen felül még valamit tehet, igen örülni fogok — a városi kérdés eldöntése például, mellyet jövő fejlődésünk emeltyűjekent tekintek, igen szívémen fekszik — azonban a földolog előttem a közlekedési eszközökben s azok igazgatásának törvényes megalapításában fekszik; ez utóbbi felfogásom szerint valóban alkotmányos életünk első jelensége s mint ollyan minden lehető sérelmek s postulatumnoknál fontosabb. — Ebből az következik, hogy minden erőnket s iparkodásunkat arra központosítsuk, hogy legalább ebben eredményt lássunk.

Kovács közlé velem e fontos tárgyban az országgyűlés. elébe terjesztendő véleményed főbb pontjait. Biztossá tehetlek, hogy azokat nem csak jóvá hagyom, de minden módon, melly tőlem s barátaimtól kitelik, elősegíteni kész vagyok, még azon esetben is, ha bár mi oknál fogva a leghatározottabb küzdelemre volna szükség; azonban engeddd meg, hogy e részben egész őszinteséggel kimondjam, miként terveid eredménye egészen tőled az az attól függ, mikor fogsz azokkal fellépni s adsz e, jókor nyilatkozván, időt s alkalmat, hogy e tárgyban egy erős párt alakuljon körülötted. Ha késnél, minden, mit mi többiek

tehetnénk, hasztalan volna. — Mi a lap útján elékészíthetjük a véleményeket — fogjuk is tenni, s minden egyes kérdés iránt fogunk írni, s mikor akarod, de ha véleményed az országgyűlésnek beadva nincs, pártot nem alakíthatunk, mert hibázik a központ, melly körül az csoportozhatnék s elmúlik az idő, s addig az országgyűlésnél olly egyes határozatok keletkezhetnek, mellyek tervednek lényegét megrontják.

Egenyesen véleményedet úgy hiszem nem fogja senki megtámadni. — De három dolog van, mi azt mellékesen megronthatná, s mihez némelyek már igen közel járnak.

Az első, ha az országos pénztár a házi adóval összeköttetik.

A 2-ik, ha az országos pénztár alapjául indirect s pedig olly indirect források jeleltetnek ki, mellyeknek használata nem törvényesen, de tetteleg controvers kérdés.

A 3-ik, ha egyes vállalatok iránt, minő például a Vukovár Fiumei vasút, sympathiák támadnak s reájok nézve teszem a kamatbiztosítás elve kimondatik.

Mind e három veszély csak úgy kerültethetik ki, ha felépve terveddel az országban — mi éppen nem nehéz — olly sympathiákat gerjesztesz mellette, hogy az egész kiterjedésben fogadtassék el s mint egy confidens votum szavaztassék számodra. De fel kell lépned hidd el nekem, s minden nap, mellyel késnél talán roppant veszteség. A kivitelre nézve ne aggodj egy napig sem. Tudod, nem vagyok barátja az utasításoknak, de ez alkalomnál éppen az utasításokban fekszik a dolog kivihetőségének garantiája; ha a világ minden aranyszáju Sz. Jánosai a Vukovár Fiumei vasutat a Buda Fiumei ellen pártolnák, ne félj, parasztos szónoklatunkkal úgy leverjük, hogy felelni sem tudnak; s így a többi kérdéseknél is. — Te vagy kormányunk első felelős tisztviselője; a példa meg fogja mutatni theoriám helyességét, az az a hatalmat, mellyel hazánkban a kormány bírhat, ha az alkotmányosság elveit elfogadva, e nemzetet ön javára akarja vezetni.

De mint mondám, fel kell lépned terveddel. Nem veszed talán indiscretionak, hogy mi a P. Hirlapban erre felszólítunk. Ég áldjon meg s tartson egészségben.

hived Eötvös.

Az 5-dik levélből kikünik, hogy politikai összeköttetésük mily benső volt. Közbenjár, hogy Szalay a közlekedési javaslatot törvényjavaslattá alakítsa, egyúttal a *Pesti Hirlap* szerkesztésére és Kossuthra nézve érdekes körülményeket tár fel, a melyek mutatják, mily becsületes ellenfél volt Eötvös József.

2/2.

Kedves barátom!

Egészen osztom nézetedet, hogy miután minden eszme a közéletben csak úgy teremheti meg gyümölcseit, ha az jól formulázva mondatott ki, teendő indítványod formulázása anyira fontos, hogy aba mentül elébb hozzá fogunk, annál jobb; az iránt is egy véleményben vagyok veled, hogy e munkára Szalaynál jobb egyedet nem találhatsz, s ezért bizodalmasan közlém vele kívánságodat. Válasza az volt, hogy mindenben, mire nézve őt e tekintetben használni kívánod, örömmel ajánlja szolgálatát. — Tudosits tehát kérlek kívánataidról; felfogásom szerint legjobb lenne, ha alkotandó törvények formulázása Kovács barátunk és Szalay által együtt dolgoztatnék, ha az elébbi nem sokára jön vissza Pozsonybol, biztos lehetsz, hogy a formulatioval elkészni nem fogsz, — egyébiránt a mint mondám, ird meg nézetedet azon mód iránt, mellyen Szalay közremunkállását használni kívánod.

És most még egy kérést kell hozzád, intéznem; őszinte tanácsra van szükségem, s minthogy a tért, mellyen dolgaink végkép elintéztetnek, senki nálad nem ismeri jobban, hozzád fordulok, biztosan remélve hogy tőlem tapasztalásaid közlését megtagadni nem fogod, anyival inkább nem, mert előre tudodra adom: miként én e dologban egészen tanácsod szerint fogok eljárni.

A dolog a P. Hirlapot illeti. — Hogy a *journalistica* mezéjén tett működéseim egészen eredménytelenek nem valának, azt úgy hiszem a jelen országgyűlés, mellyen egy kérdés sem állitatott fel többé Kossuth oskolájának tanjai szerint, eléggé bizonyítja; bizonyítja még talán inkább azon ellenszenv, melly bizonyos helyeken ellenem nyilatkozik. Hogy az eredmények nem olly fényesek mint azt, ha hiúbb lennék, kívánnom kellene, hogy főkép köztetszés s úgynevezett népszerűség tekintetében amint a

német mondja ein schlechtes Geschäftet csináltam, midőn barátaimmal együtt a létező előítéletekkel szembe szálltam, ez nem szenved kétséget; úgy mint az sem tagadható, hogy azok is, kik elveimet hirdetni kezdik, azokat nem sokszor fogják fel egész tisztaságokban, és hogy bizonyos emberek tekintelye még magasabban áll, mint annak állnia kellene. — De mind ez a dolgok természetéből következik — Vannak emberek, kik elveiket személyességek által népszerűkké tudják tenni, én nem tartozom e szerencsések közé s csak capacitatio útján tudok pártot alakítani magam körül, e capacitatio pedig nem lehetett tökéletes, minthogy Kossuthnak lapja nem lévén, eszméink helyessége discussio útján csak a kormány irányában bizonyulhatott be, s K. s pártja ellen — kinek organunja nem volt — menagemental tartoztunk, ne hogy avval vádoltassunk, hogy fegyvertelen elleneket támadtunk meg.

Én azt, hogy Kossuthnak lapja nem volt, mindég bajnak tartám, s úgy hiszem most is, hogy ez által csak Landerer erszénye nyert, s nem eszméink, melyek ellenkező esetben lassabban, de sokkal tisztábban terjedtek volna. De ha ezen nézetem a multa nézve hibás lenne is, legalább a jövőre nézve kétségen felül áll: hogy ha Kossuth vagy pártja jelenleg lapért folyamodik, azt tőle megtagadni sem nem illő, sem nem tanácsos s főkép reánk p. Hírlap embereire nézve olly valami, mi által helyzetünk csak nem feltarthatatlanná válik. — Kossuth nem ország ember, de bizonyos tekintetekben szép capacitás, s minden esetre olly egyéniség, kit megsérteni a kormány részéről nem józan politica, megtagadni tőle s pártjától a lapot, olly tett, melly által ő s pártja akarátja ellen is az izgatás terére szorittatik, s valjon tanácsos e' ezt tenni? — Kossuth vagy valaki pártjából — amint bizonyosan tudom — lapért fognak folyamodni s én részemről e kérésnek megtagadását a kormány részéről a lehetőleg legnagyobb hibának tartanám, valamint más részről a jelen pesti Hírlapot semmi által nem nullificálhatják inkább, mintha annak monopoliuma feltartatik. Mert ha az ellenzék azon részének, mellyet K képvisel. organuma nincs, kénytelenek vagyunk neki megnyitni hasábjainkat, kénytelenek vagyunk — bár mennyire különbözzenek néze-

teink — külsőleg velek öszvetartani, kénytelenek vagyunk sok kérdésben engedni, vagy legalább elhallgatni eltérő nézeteinket, mi a kérdések tisztába hozására vezetni nem fog.

Kívánom tehát, hogy Knak lapja legyen. s reményem, hogy ez történni fog, de azon esetben szükség, hogy olly helyzetbe állíttassunk mi is, hogy véle versenyezhesünk, mi jelen környülállásaink között telyes lehetetlen; minthogy Landerer a lapot tiszta speculationnak tekintve nem csak a szerkesztésre szükséges költségekben, hanem még a helyben is annyira megszorít, hogy sokszor — mit Kovács is tudhat — ha valamely tárgyra nézve cikkelyre lenne szükségünk, azt megírhatjuk, de kiadni nem tudjuk, minthogy a lap háziura a hasábokat jövedelmezőbb jelentésekkel akarja betölteni.

Ha Kossuthnak lapja van, pártolva sokaktól, talán subventionálva, minden esetre segítve a népszerűség minden fegyvereivel s mi jelen helyzetünkben maradunk, bukásunk biztos s én részemről s barátjain is elhatároztuk magunk között, hogy inkább mintsem magunkat a biztos legyőzetés szégyenének kitegyük, a Hirlappal felhagyunk. Máskép áll a dolog, ha valaki közülünk szabadalmat nyervén, olly organumhoz jutnánk, mellynek jövedelmeivel s kezelésével szabadon rendelkezhetünk; ez esetben jelen öszveköttetéseink mellett, s főkép mert inkább hatást mint pénzbeli nyereséget kívánunk, öszvegyűjtve magunk körül minden jobb irónkat, olly lapot reménylünk kiállíthatni, melly Kossuthal becsülettel kiállja a versenyt, sőt azt isten segedelmével meg is verheti.

Ez a dolgok állása; a tárgyak, mellyekre nézve tehát tanácsodat kikérem, ezek:

1. Van e kilátás, hogy ha Hirlapi szabadalomért recurrálunk, azt megkapjuk?

2. Ki kaphatná e szabadalmat legkönnyebben, Szalay, Csengery, Kemény vagy én? reánk nézve mindegy, ki nyeri e kedvezést; magam nevére legkevésbé szeretném kiadatni, azonban, ha ezt jobbnak tartod, magam is szívesen recurrálnék.

3. Milly módon s hol folyamodjunk? ha ennek megírására időd nincs, mond el szóval Kovácsnak, ki engem vagy szóval, vagy levélben tudositani szíves lesz.

A bécsi könyvtárban dolgom lévén, e hó 16-án felmegyek,

annélkül azonban, hogy Posonyon keresztül utaznám, ha véletlenül úgy hoznák magával dolgaid, hogy márczius elejéig magad is felutaznál, add tudtomra, hogy felkeresselek, sok dolgom van, miről szívesen szólnék veled. — Ég áldjon meg, tartsd szíves emlékedben

tisztelő barátodat
Eötvös.

Kovács Lajost tisztelem. Kemény is feljön velem Bécsbe, ő azonban meg fog fordulni Posonyban is.

Eötvös levelére Széchenyi a következőképen válaszolt :

Pozsony febr. 5-kén 1848.

Tisztelt Barátom,

vettem leveledet folyó hó 2-káról. Szalay készsége igen örvendeztet, ezt az ő ügyszeretetének s a Te baráti közbenjárásodnak köszönhetem s igen megnyugtató, mert tudom, hogy az ő kezeiből e nemből a lehető 'legjobb' kerül ki.

E részben mit kellenék tennem tovább, nem tudom. Mert könyvem már kezében és Szalay kezében van, a feladat csak az, hogy a mi ott *ige* a fejtegetésben, abból egy kikerekített törvényjavaslatban *test*' váljék s ez, mit Szalay tehet legjobban. De ezt az ő bölcsességére kell bíznom, minél előbb kezemből lesz, annál bizonyosabban vehetem hasznát. Ha úgy látjátok, hogy Szalaynak Kovács Lajosra szüksége lehet, ő mindenben, mi hasonló célokra tőle kívántatik, készen áll, s én igyekezni fogok, hogy tisztai dolgait minél előbb bevégezze s haza mehessen.

Mi leveled másik részét illeti, én rég azon meggyőződésben voltam, mit Te ott kifejtesz, sőt állástokat is azon szempontból bírálok, mint Ti eléadjátok. Azonban ez ügy valamilyen bensőségében nem lehet levelezés tárgya, úgy nem hiszem, hogy éppen e perczen rátok nézve megoldható volna. A verseny egyébiránt, mi benneteket aggaszthat, most még nem fenyeget ; e perczen kevésbé mint eddig, — mi lesz ezentúl, azt biztosan tudni nem lehet. Azonban szóval többet.

Ma nagy napja volt a diaetának. Ez volt a legélesebb gyűlés. Mire visz mind ez, nem tudhatni ; — adná az Ég, hogy jóra !

Isten áldjon, szeretetreméltó nődet, Keményt, Trefort, Szalayt tisztelem.

*

A Széchenyi-múzeum iratai között megmaradt Széchenyinek Szalayhoz intézett levele másolatban, a mely így hangzik :

Pozsony, febr. 5-kén 1848.

Tisztelt barátom,

B. Eötvös József által azon biztatást vettem, miszerint Ön nem vonakodik, a magyar közlekedési ügy rendezését egy kimerítő törvényjavaslatban formulázni.

Nincs szükségem épen Önnek irányában, kit e tekintetben legcompetensebbnek tartok, állítani, mennyire minden e formulázás helyességétől függ. Innen képzelheti Ön, mennyire aggodtam ezen, s mennyire megnyugtattott b. Eötvös baráti biztatása, — Önnek ügyszeretete. —

A megküldött röpiratban, melly reménylem már Ön kezeihez jutott, kimondottam elveimet egész részletességben; ezt szeretném egy törvényjavaslatba kimerítve foglaltatni s nem szeretném, ha más kezekre szorulna, vagy épen a véletlennek átengedve, a formulázás által elveszesse ama rendszer erejét. Ha az egészre vagy csak részleteire is észrevételei leendnének, minden felvilágosítást örömmel és köszönettel fogadok.

Engedje azért, hogy a b. Eötvös által nyert felbiztatást elfogadjam, és kérjem, legyen szíves e nehéz munkát minél előbb megkezdeni; addig is míg Kovács Lajos lemehet és segítségére lehet; mi tán csak 10, 14 nap után történhet; mi engem illet, mihelyt veendem, annak sikeréért mindent elkövetni hazafiai kötelességemnek tartom.

Isten áldása Önnel! Őszinte tisztelője.

*

A 6-dik levélben Eötvös ismerteti a módot, hogyan fogja Széchenyi *Javaslatát* és Kossuth vukovári tervét a *Pesti Hírlap*-ban tárgyalni. Kiténik e levélből az is, hogy Széchenyi több levelet intézett Eötvöshöz e tárgyban. Sajnos, e levelei eddig még ismeretlenek.

9/12 48.

Kedves barátom!

Igen rosszszul érzem magamat, s azért több rendbeli leveleldre, melyek közül az elsőik ágyban találtak, csak ma s valószínűleg röviden és zavartan is válaszolhatok.

Köszönetet mondok mindenek előtt velem közlött tervedért, melyet figyelemmel újra elolvastam. A tactica, melyet a Hirlap ezen terv irányában követni fog, a következő.

Mindenek előtt három vagy négy czikkelyben munkád kivonatja fog közöltetni. Biztos lehetsz, hogy ez alkalommal el fog kerülni részünkről minden, mi munkád ellen bár mi oldalról ellenszenvet gerjeszthetne. Egyedüli czélünk e tekintetben, hogy terved elfogadtassék, s tudjuk, hogy az csak úgy reménylhető, ha az nem political pártállás, hanem az anyagi érdekek szempontjából tekintetik. — Csak miután tervedet a közönségnek ekként megmagyaráztuk, akkor fogunk annak a Vukovárival való összehasonlításába ereszkedni, s ez az ok, melyért a velem közlött czikk jelenleg nem közölhető. — Polemiát s pedig kemény polemiát látunk előre s azért részünkről a legnagyobb vigyázat kívántatik, főképen most, hol egy idő óta bizonyos emberek mindent elkövetnek, hogy minket még inkább gyanúsítsanak s hol Lónyay Menyhért ügyetlen magaviselete által állásunk tetemesen nehezedett. Személyes barátságunknál fogva, melyben Lónyayhoz állunk, sokan lehetnek, kik fellépését helybenhagyásunkkal történnék fogják hirdetni, ámbár én azt csak meggondolatlan és semmi esetre sem igazolható lépésnek tartom, nem mintha indítványának valami fontosságot tulajdonítanék, de éppen mert azt hiszem, hogy ki pártjától illy dolgokért szakad el, jövőjét semmiségeknek áldozza fel, s ön maga lép le azok sorába, kiket politicali canonenfutternek nevezhetnénk.

Ha miután tervedet analysáltuk, csak azután szólunk a Vukovári terv ellen; a kérdés nem személyes, nem Széchenyi s Kossuth individualitása körül forog, hanem forog két terv körül, melynek egyike jozan s czélszerű, másika ostoba s talán még valami más, s akkor szabadon elvárunk minden gyanúsítást. — Előre látom, a mint a dolgok állanak, bizonyos emberek

el fognak követni mindent, hogy a kérdést személyessé tegyék. K most nálad népszerűbb, azon elemek közül, melyek országgyűlésünkre befolyással bírnak, K többeknek pártolására számolhat. Ha arra, hogy valaki Napoleon szerepét játszhassa csak mamlukokra volna szükség, Kossuth imperatorságra, számolhatna s a Vukovári vasut részéről igen jó manoeuvre lenne, úgy állítani a dolgot, hogy a két terv közötti vita mint egy közted s Kossuth közötti személyes kérdés állíthatnák fel. így barátom: a mint a dolgok állnak, megengedem, vesztenél. Mig minden cancellistának a törvényhozásnál több befolyása lesz mint Pest vagy Buda követjének, rád s hozzád hasonló emberekre nézve rossz idők járnak: de éppen azért feladásunk, hogy e fontos kérdést a személyességek terére jönni ne engedjük. s ez az, mihez mi szorosán ragaszkodni fogunk. -- Meg fogjuk mutatni terved felsőbbbségét, polemizálni, agitálni mellette, de kerülve mindent, mi a kérdést a személyesség terére vezetné, s ha, mint reményem, őszinte véleményem kimondását rossz néven nem veszed, kövess el kérlek mindent, hogy Te is méltán támadó ingerültségedet legyőzd s minden subjectiv expectoratiokat mellőzzél. Légy valóságos Goethe e kérdésre nézve, tisztán az objectivitás embere, csak ez biztosíthatja győzedelmedet. Holnap megjelenik első cikkelyünk, azután folytatva legalább még négy vagy öt, sőt szükség esetében még egy pár röpirat meglátod, nem fogunk henyélni.

Szóltam Szkirályival s több levelet kaptam Posonyból, melyek az 5-iki kerületi ülésről¹ szólnak. - Ámbár nem lepettem meg, elszomorodtam, s még inkább el fogok szomorodni, ha meggyőződném, hogy enyi új s új tapasztalás azokat, kiktől dolgaink elintézése függ, még sem győzött meg, hogy országgyűlésünk jelen szerkezete mellett minden haladás lehetetlen s hogy városi s pedig utasítás nélküli követek nélkül senki e machinát nyugott mozgásba hozni s tartani nem fogja. Ég áldjon meg, emlékezz meg számos bajaid között

hívedre Eötvösre.

¹ Ezen az ülésen tárgyalatott az administratori rendszer ügyében leküldött kir. leíratra adandó válaszfelirat.

Éppen mikor levelemet postára akarám adni, akkor levém 7-én irt leveledet s válaszolok egy uttal erre is; ugyis álmatlanságba szenvedek én is, nem tölthetem e hosszú órákat jobban, mintha őszinte soraidra őszintén felelek. — Mi először a hirlap viszonyait illeti. Azon esetben, ha Knak engedmény nyereséghez semmi reménye nincs, én magam sem fogok semmi esetre illy engedményért folyamodni, s pedig azért nem, mert ezen esetben magamat Hirlap szerkesztéshez kötelezni nem akarom, sőt valószínűleg azon állástól is szabadulni fogok, mellyben jelenleg a Hirlaphoz állok. — Nézeteim e tekintetben hibásak lehetnek, azonban bizonyosan nem annyira, mint Te gondolod.

Ha egy részről K maga állna, a másiktól én magam, s ha Knak organumja nem lenne, de az *oppositionak* volnának organumjai s így ha K. lapunkban megtámadtatik, volna hely mellyben magát védheti, — akkor teljesen helyes okoskodásod. Akkor az, hogy Knak, saját, neki jövedelmező lapja nincs arra, hogy ne bántassék, okul nem szolgálhatna s bizonyosan vagy nevetséges vagy éppen gyáva volna annak viselete, ki magát illy viszonyok alatt hallgatásra kényszerítve érzéné. De a helyzet nem az. K. kezeiből részint saját ügyetlensége — részint — mit most magam is hiszek — mesterséges fondorokodások által a hirlap kicsavartatik. A lap kezeinkbe kerül, az ellenzéknek — nem Knak hanem az ellenzéknek, mert hisz Lukács, Teleky, Pulszky is tettek e részben lépéseket — egy új lap megszerzése nem csak nehezítetik, sőt lehetetlenné tetetik, s milly állásba jutunk az által mi. Az ellenzék császári királyi szabadalmazott képviselőivé tétetünk, egyedáruságra kényszerítetünk, mellyet nem kerestünk soha, s mellynek természetes következtése, hogy saját pártunknál bizodalomra jozanul nem is számolhatunk. Kérdem én, van e nevetségesebb állás? s felfogásom szerint minden állás feltartható, csak a nevetséges nem; kétes helyzetben minden ember, legyen bár a leghátrabb, kötve érzi kezeit, s mert tudja, hogy vigyázatra van szüksége, többnyire még kevesebbet tesz, mint talán tehetne. — Hogy a poltroneria vádjából minket semmi nem illet, azt, hivatkozva minden eddigi működéseinkre, bátran elmondhatjuk. Bébizonyítottuk a centralisatio elvei mellett tett vitáink által, bébizo-

nyitottuk a városi kérdésnél, bé fogjuk bizonyítani terved irányában: hogy hol a közügy kívánja, nyíltan fellépünk elveink mellett, annélkül hogy az ugynevezett közvélemény által magunkat visszajesztetnők, ennél tovább mennünk nem lehet, ha csak kormány embereknek tartatni nem akarunk; mit én részemről semmi esetre nem kívánok, őszintén megvallván, hogy Apponyhoz s a most létező kormány rendszerhez egy batkával nem érzek több sympathiát, mint Khoz s tanaihoz vagy jobban mondva frasisseihez; a kettő bár mi távol álljon egymástól, reám nézve csak nem egyenlő alakban tűnik fel; az egyik éjszaki, a másik a déli pol, a magyar municipium s az austriai absolutismusnak emberei egyiránt terméketlen vidékeken ütötték tanyájokat; és én részemről helyesen meg vagyok győződve, hogy hazánk felvirágzására, az, ha e két factor közül egy nullificáltatik még nem elégséges: míg egy rész kis fortélyocskákkal küzd s minden nagyobb szerű gondlattól viszaborzad, addig a másiknak nagy frasisait elnémitani nem nagy nyereség. — Kétségen kívül K nem statusférfiu, nem mondom nagy, de még kicsi sem, de A, szinte nem ez s míg a dolgok úgy állnak hogy az első ellen nem léphetek fel annélkül, hogy a másik pártolójának tartassam, inkább hallgatok s kétségen kívül úgy teendének barátaim is. A két rossz között én inkább eltűröm azt: hogy felöllem elmondassék, hogy K ellen nem mertem szólni, mint ha felöllem az mondatnék, hogy A pártolójának szegődtem. — És ugyan mit tehetünk mi itt? — Ha az országgyűlésen volnék, ha választásom akadályokra nem talál, oly pillanatokban minő a jelen, talán hasznos szolgálatokat tehettem volna a közügynek, legalább rajtam nem mult volna. 34 esztendőös korában az ember, ki egész életén át bizonyos eszmék realisatioja után fáradozott, ha alkalmat lát, melly által czélját megközelitheti, mindenre kész, ha ugy kell, egy kártyára teszi jövőjét s eljátsza becsületesen — hisz nyerni nem lehet segély nélkül — és a hazának jövőjét biztosítani oly nyereség, mellyért jövőt s jelent szivesen kockáztathatunk. Ha Posonyba vagyok s a Rescriptum elfogadása — mint hallom — bizonyos reánk nézve kedvező feltételekhez köttetett; ha tudom, hogy például a városi kérdésben vagy az évenkénti országgyűlés iránt kedvező resolutiora számol-

hatunk, ha az administratori sérelem tárgyalásával felhagyok, kétségen kívül felhagyok e meddő vitatkozással, köszönetet szavazok, ha úgy kell, a rescriptumért, magamra veszem még az indítványozás odiumát is, verekszem, ha kell, egy szóval teszek akár mit. De most midőn itt Pesten lévén, a coullissák megett történeteket csak mendemondából tudom, midőn előttem csak a rescriptum s a gömöri indítvány fekszik, ugyan mit mondhatok ez utóbbi ellen mást, mint hogy az nem eléggé kimerítő, hogy az indítványnak még többre kellett volna terjesztetni? mert hogy a rescriptum *magából vére* nem kielégítő, hogy az ellenzék, ha már az administratori rendszerben olly roppant sérelmet látott, annak további tárgyalásával fel nem hagyhat: az nézetem szerént világos. A nyilvánosságra nem jött tractatusok a dolognak egész természetét megváltoztathatják, s ezek által az, hogy a rescriptum discussio nélkül nem fogadtatott el, balgatagsággá válhatik, mi azonban, kik a dolgok ezen oldalába beavatva nem vagyunk, erről nem szólhatunk, s ha közdolgaink ez által rosz fordulatot vesznek, ezt az ellenzéknek nem tulajdoníthatjuk. — Mi Szkirályi: illeti Kivel ma csak rövid időre, többek jelen-létében találkoztam, nem tudom, mit teend; állása azonban kétségen kívül a legnehezebbek egyike. Ha Kval nem volt egy véleményben, vagy meg kellett volna birkoznia vele, vagy, ha ezt nem akarta, nem kellett volna elmennie. Most az egész világ azt beszéli, hogy Kval öszveveszett, s azért ment el s én nem igen látom által, hogy hozhatja rendbe állását, miután Pest vgye K ellen azért, mert a gömöri indítványt pártolta, bizodalmatlanságot szavazni csakugyan nem fog, sőt ezt eddigi eljárása után nem is teheti, s ha Szkirályi például nem menne többé vissza Posonyba, az által K ellen odium támadna kétségen kívül, de annélkül hogy visszahívásához vezethetne. Nincs kérdés, mellynél az öszveveszés Sz-ra alkalmatlanabbul üthetett volna ki. — Nincs senki, kit az egész dolognál Lónyay M-nél inkább sajnálnék, a szegény fiu eredmény nélkül áldozta fel magát s azoknak, kik őt arra birták, hogy ő tegye az indítványt, nem nagy köszönettel tartozik. Ha indítványozás helyett egyszerűen szavaz, az eredmény ugyan az, s reá nézve a baj igen csekély; így, megvallom, magam sem helyeselhetem eljárását. —

De szemem megfájult, nagyon elkéstem s talán többet irtani, mint kellett volna. — Első cikkelyünket e sorokkal együtt kapod, pénteken a második, s így egyik a másik után fog megjelenni. Később a hetilappal való polemizálás következik. — Posonyba nem megyek. Okaimat könnyen beláthatod. — Ha a törvényhozásnak kezdeténél nem vehettem részt, nem akarok benne általján véve semmi részt venni, s igen félek az eredmények nem fogják velem megsajnálhatni, hogy magamat távol tartottam.

hived Eötvös.

Eötvös megtartotta ígérését, mert a *Pesti Hirlap* febr. 10., 11., 13. és 15. számában ismertette a *Javaslatot*, a 22., 24., 25-iki számban áttért a vukovári tervre, a *Fiumei vasút* czímen.

Kiegészíti Eötvös levelét Kovács Lajosnak két alábbi levele:

1.

Pesten febr. 14. 1848. Kegyelmes uram! Véletlen megérkezésem itteni barátaimat meglepte és elkomorította, mert — mint Excellentiád emlékezik a Décesy¹ leveléből — Kemény Zs. írt nekem Pozsonyba az itteni dolgok állásáról, de én e levelet nem vettem, következőleg sem azt nem tudtam, mi történik itt, sem azt, mit kívánnak ők tőlem. Én velek csak tegnap este találkoztam, mert déltájban érkezve, későn tudták meg, mivel szerte voltak a városban. Este Eötvös, Trefort, két Kemény ide jöttek s már most tudom nagyjára, mi történt itt s azért sietek Excellentiádat is tudositani, hogy parancsait vehessem. Nekem itt bajos mozogni, mert minden lépésemet combinatioba hozzák Exc-dal s miután a dolog napról napra komolyabb s aggasztóbb színt ölt magára, nem akarok semmit tenni, mi iránt a felelőség rám nehezüljön később. Nyilván még semmi sem történt s ezért erről a közönség mit sem tud.

Szentkirályi ide azon erős szándékkal jött le, hogy egvesen társát² visszahivassa. E czélból összehívta néhány meg-

¹ Nyilván D. László, az 1847-48. országgyűlésen Közép-Szolnok megye követe.

² Kossuth Lajos volt a követtársa.

bizott barátait s eléadta állását, mit tett a declaratorium dolgában s mit szándékozik tenni. Eötvös — kit Excd eléggé ismer arról, hogy ő keveset számít az egyéni sajátságokra s annak következményeire — igen élesen megtámadja őt megszökéséért, kimagyarázta neki e cselekvése hibáit sőt egyáltalában ellenzte, hogy ő fellépjen e kérdésben társa ellen, mert bukása bizonyos. Az egyedüli tér számára, hol a siker kilátása mellett megvívhat Kossuthal, a közlekedési ügy, hol a Vukovári-fiumei vasutat meg kell itt buktatni s vele Pestben a hatalmát megtörni. A declaratorium ügyében, miután itt is a pozsonyi dolgok viszhangja erősödött meg s a kör¹ teljes activitásban mozog, bizonyosan Szentkirályi buknék meg. — Annyit beszéltek erről neki, hogy ő végre reménységet veszve falura ment s elvonult, fel sem akar többé menni.

A P. Hírlap emberei, miután itt a dolgok napról napra határozottabb színt kezdenek öltetni magukra, elhatározták végre nyílt esatába bocsátkozni, de ők ezt — mint én is mondtam s Eötvös írta Excdnak — a közlekedési rendszer terén akarták megkezdeni. Ugyanis megindítani a Hírlapban az agitatio-t s e célra kezdték meg csendes kifejtésben a rendszer taglálását. Azután következnek az egyenes támadások a Vukovári-fiumei vonal s accessoriumaira. Evvel egy időben mozogni kezdenek itt, s a gyűlésen — melly márt. 2-ikán lesz, compact erővel megtámadni a Vukovári tervet s lerontani itt, ha lehet az egész országban: ugyan egy időben ohajtották volna, hogy Excd gyűjtse össze minden jobb erőt a diaetán s kezdjen el munkálni egy veszélyes tekintély leszállításán. Így hitték ők, hogy ennyi oldalról ostromolva végre felibe kerekedhetnek s a más véleménynek az országban erőt szerezhetnek, s Pestben is a dolgoknak más, mérsékeltabb irányt vívhatnak ki.

A dolog Szentkirályi megjelenése és bizodalmas közlései által igen fontossá vált előttök. Társa ugyan is, kivel a követség folyamata alatt sokat conferentiazott, kimondotta neki, hogy miután a monarchia viszonyai napról napra bonyolultabbak, most van a legkedvezőbb perc, miből a perplexitások s zavarok növekedésével felbomlás bekövetkezhetik. Szentkirályi s vele

¹ Az ellenzéki kör.

minden józan ember, ki e gondolattól irtózik, mindent elkövetett a dolgok kiegyenlítésére s ezért munkált őszintén a declaratoriumon. E téren azonban társával magánosan összeszólalkozván, ez ellene az utasítást hozta fel, melly világosan ellene szól. Miután így a conferentiákban Kossuth különösen Szemere erélyes munkássága s agitatioi által naponkint több tért nyert, s Szentkirályi előre látta bukását, azt hitte, hogy miután ott csakugyan botránynál egyebet nem tehet. Pestben népszerűsége nyomatékát veti a mérlegbe s miután köztök a végcélban kiegyenlíthetlen elágzás van, egyenesen visszahívja, s vagy ő marad itthon, vagy társát hívják vissza.

Itt azonban az alatt a kör megtette a hat vágást. A Vay Dani¹ kitöröltetése a kör listájáról, alkalmul szolgált indítványba hozni, hogy Lónyay Menyus, ama gyalázatos indítványtevője is töröltessék ki; alig sikerült néhány józanabb körtagnak a nagygyűlésre haladékat eszközölni, hol jövő vasárnap e kérdés tárgyalatni fog. Nehezen viszik keresztül, s ha igen, sokan kilépnek; azonban sikerült e demonstratio által lármát ütni, a közönséget fellármázni miből Szentkirályi barátai láthatták, mi sorsra várhatnak, ha e téren a gyűlésben föllépnek. Adja hozzá még Exed azt is, hogy Nyáry Palira² ezek nem számíthatnak, mert mint mondatik, Kossuthal titkos egyességek van az alispánságra jövő tisztujtáson, hol együtt akarnak föllépni erejöknek Pestben minél inkább consolidatiojára.

Igy állnak tehát itt a dolgok. Szentkirályi egészen leverve falun van; határozatlan, mit tegyen; barátai sem tudják e ballépése után tanácsolni.

Délután 2 óra. Épen most jövök Pataytól. Nála többen voltak reggel s itt már az előkelők mind szövetségben vagynak a Vukovár-flumei vasút tárgyában föllépni s azt itt elbuktatni s vele Szentkirályinak erőt szerezni; azt látják hogy a két ember közt nyílt csatára kerül a dolog előbb utóbb, de ez esetre nem féltik Szentkirályit.

¹ Valószínűleg gr. Vay Dániel:| Lásd Szinnyi M. Irók XIV., 1007. lap.|

² Szentkirályi mellett másodalispán volt. Szentkirályi után ő lett tényleg az első alispán.

Itt a P. Hirlap emberei — én is — teljesen meg vagyunk győződve, hogy Szentkirályit minden módon erősíteni kell, hogy ő contraponidiumot képezhessen magában a pártban. E czélra szükség:

a) Excdnak feledni az ő ballépését s venni mint Excd tanít — az embereket mint vannak s utilisalni, mint lehet.

b) Oly módon őt Pozsonyba vissza vezetni, hogy ez rá nézve minél kevesebb balkövetkezést vonjon maga után.

c) Erőt szerezni neki journal által is, de különösen itt a megyében őt határozottan s folyvást támogatni társa ellen, s compact ligát kötni minden zavargási törekvés ellen.

Abban, ugy hiszem, Excd is egyetért velem, hogy bizonyos ember s irányok ellenében Szentkirályi most a leghaszonvehetőbb ember. kivált, ha több erélyt fogna lehetni bele lehetni az által, hogy erősen támogattatnék itthon, s számíthatna itteni szövetségesekre. Most ő igen el van keseredve, de meg is van zavarodva. Ma bejött a falurol s ide ben van. Én azt hiszem, a minapi kiegyenlítés csak fegyvernyugvás, az ellenséges törekvések minden pillanatban rést keresnek s telnek és ha a birodalom viszonyai ismét bonyolodnának, nem is hiszem, hogy ők nem vágynának szaporítani a bajt és pedig odafen ugy mint itthon. Sőt illy állásában a dolgoknak a legnagyobb csapás volna az országgyűlést bármikép szétbocsátani, mert a méreg, mi most egy ponton van, s összetartással s eréllyel kiirtható, az organizált clubbok utján láttatlanul szétterjed az országban s csak szerencsétlen percz kell hozzá, hogy felkavarodjék minden.

Az isten legyen irgalmas illy szerencsétlen embereknek, kik ennyire vakok s önzők s egy nemzet jövődjét vetnek kockára vad dühökben. Ezen dolgok miként függnek össze, ki itt különben a valódi diabolus rotae, kinek nagyszerű hiúsága játszik bele, ki itt eszköz s mozzató, ezt Excd jobban fogja tudni elhatározni, mint én.

Minden esetre ugy hiszem — Es ist die höchste Zeit — hogy valami erélyes lépés történjék minden illyféle irányok radicalis kiirtására, s legalább annyi, hogy kik hazájokat s vele a rendet őszintén szeretik, végre egyesüljenek s működjenek határozott irányban.

Patay épen most üzeni nekem, szóljak részletesen Eötvössel s miben megállapodandunk, ő azon irányban fog hatni társaival együtt. Én 4 $\frac{1}{2}$ órakor Havas consiliarius úrhoz¹ vagyok jelentve, vele az Excd megbízásáru! szólni. azontul Eötvös-jő ide Keménynyel, ezen dologban elpróbálni valamit s ezen körülményeket utilizálni.

Tudassa velem Excd nézeteit, itt Eötvösék mindent készek tenni, azonban ha az ő lépéseik combinatióban nem áll az Excd nézeteivel, így a dissolut erőt desolutiora igen, de hatásra nem számíthatnak.

A további eredményekről tudositandom Excdat, azonban ezt egy barátom keze által veszi Excd, ki szerencsémre gyors postán megy fel s holnap délután ott lesz. Tiszteletet fogja tenni Excdnak, Kővár követe volt s most is némileg az, mert a partium petitioját ő vitte egyik fel a Rendekhez, neve Katona Miklós.

Fogadja Excd mély hódolatomat!

L.

2.

Pesten febr. 19-kén 848. Kegyelmes úram, Ma vettük Excdnak Tasnerhez írt levelét. Mielőtt b. Eötvös látta volna, már észrevették az írott tudósításból a K. gyalázatos eselvetését a Szerém és Verőcze iránti indítványban. Ezt mi annyira alávaló eljárásnak tartjuk, hogy részünkről nem kételkednénk mint választmányi tagok egyenesen a választmányban ezt megtámadni s nem engedni.

A választmány határozott számban: 16 megye, 1 kerület, 1 káptalan, 4 város s így határozott arányban és titkos szavazattal megválasztva küldetett ki. Midőn tehát K. Szerémet és Verőczét így behozta, semmivé tette a formákat, felforgatta az eddigi alapokat s ha ezt privát czélokra neki mint Yukovári igazgatónak szabad tenni, ha követi állásával, társai gyávaságával a kerületi ülésben ennyire szabad visszaélni s ez még is elnézetik, — ez a választmányt valóban nem kedvező színben

¹ Havas József helytartósági tanácsos, a tanulmányi osztály vezetője.

állítná a józanabb közönség elibe. A választmányt, melyről itt szó van, titkos szavazással országos ülés választotta, mit keres tehát ott két tag, mely kerületi ülésből felkiáltással oda bedobatik azért, hogy a vukovári társaság alkudozásaiban az országgyűléssel szembe a vukovári igazgatónak *főbbsége* legyen!

Mi úgy látjuk a dolgot, hogy az egyetemi magyar politicára s annak további fejlődésére kikerülhetlen, miszerint a K. veszélyes súlya megsemmisítessék. Ebben ő az, ki legtöbb fegyvert nyújt, s a tér, mely legkedvezőbb, bizonyosan a közlekedési rendszer, mely daczára azon bálványozásnak, mellyel iránta a kör publicuma viseltetik, még ott is lábra kezd kapni, s mint már most a dolog mutatkozik, ha Pestben lehetséges volna a rendszer megbukása a vukovári vonal ellenében, a pestmegyei birtokosok okvetlen fellázadnak a kör és Pilvax, Kossuth & Co ellen. Az emberek itt önérdek szempontjából kezdik a dolgot vitatni s ez szenvedéllyel fordul ellene. A pestmegyei gazdák végveszélyöket látják a vukováriban; a mint a kérdés inkább vitattatik, úgy több több terrenumot nyer.

Azonban hogy e rendszer másnemű hivatását is betöltse, szükség, hogy a botránnyok el ne simittassanak mesterségesen, de nyiljon fel a magyar szemre. Ezért a Szerém és Verőcze kiküldetése — mit a journalok is ki fognak emelni s fejtegetni — olly lépés, mi sokat ér; ha a választmány erélye fel tudja használni s discussio tárgyává tenni, hogy a botránny országossá váljék. Legyen bár eredménye a szőnyegen levő kérdésre, bár ne — más tekintetbeni eredménye bizonyos; mert hogy hol mindjájunk zsebéül van szó, ott a vukovári igazgató és fő részvényes és pesti követ mit csinál. jó az országnak látni és tudni.

Ezért én, ha választmányi tag volnék, minden esetre a megsértett formaságok sánczai megől discussio terére vinném a kérdést: el lehet-e fogadni így alakított választmányba Szerémet és Verőczét, s ha a sértett formák s Kossuth eljárása a discussioban felderitetik, ez okvetlen hatni fog az országban; de hatni az ő további viseletére, azon élet-halál harezra, melly az ő political befolyásának megássa a sirját s valahára felszabadítja e nyomoru nemzetet infascinatíójibul!

Mit b. Eötvös a rendszer tárgyalása körül az objectivitásról

szól, az mind igen szép dolog s elismerem helyességét Excdra s állására nézve. mint közlekedési elnök, követ, választmányi tag s elnök s ellenfél. De tagadom annak practicusságát ránk, különösen a journalokra nézve; ez kicsi félenkség és gyávaság volna részünkről. Ettől el is álltak, sőt Csengeri egy lajstromot készített K—L (de nem Kovács Lajos) valamennyi terveiből s doctrinaiból, s ki tudja mutatni, hogy egytül egyig vagy ő buktatta meg vagy megbukott: ezt data occasione ki fogja adni a P. Hirlapban. Trefort és Kemény csak azt várják hogy a Hetilap első támadó cikkét megírja, azonnal belefognak erélyesen a harezba.

A kör választmánya ma tart este gyűlést. visszavonni Lónyay iránt az indítványt. Már most némellyek indítványt akarnak tenni a választmány kicsapására, miután a társulatot így compromítálta. Meglátjuk. Ott is vannak néhány bátor szájas embereink; Bánffay e clubb-ban sok befolyással bír.

Szalay már derekasan dolgozik. Hála isten Excd ismét visszanyerte hitét, egy erős lélek iránt. Sok embere van Excdnak. bár mind ismerné őket!

Még egy kérésem van Excdhoz.

Mi, kik nem kérve, nem bizva meg senkitől még is mindig a magyar politicával bibelődünk — vesztünkre, csak azért, hogy kedélyünket szünetleni háborodásban tartassuk. úgy látjuk, hogy e körülmények közt, de általában is a magyar dolgok fejlődésére három dolog bír eldöntő fontossággal: u. m.:

1. évi országgyűlés — az alkotmányos élet fejlődésére nézve.

2. közlekedési rendszer — anyagi tekintetben.

3. városi ügy — mert ennek alapján fog jus publicumunk kifejlteni. Ha már országunk jövődjét egy felforgató democratia dulongásainak odadobni nem akarjuk, hanem nemzetiségünket s alkotmányos fejlődésünket biztosítani akarjuk, minden figyelemmel kell lennünk azon rendszerre, melly a városi kérdésbe a *censualitás*ra nézve felállítatik. Ez a jövődjé kulcsa. S már most, mint mi látjuk a dolgot, miután a kormány maga — elég megfoghatatlan vaksággal — censusban 300 frt értékig sőt alább is leszállott, nem lehet a veszélyt elhárítani másképp, mint ha azon különbség a *municipalis* és *országos* választói

qualificatio közt minden áron elfogadtatik s a municipalis qualificatio legyen bár mennyire tág, az országos qualificatio legalább megmenti a törvényhozást a mezitlábosok s bocskorosok egyenes befolyásátul.

Eziránt igen kifőzött s jól átgondolt indítvány tételén a tegnapelőtti gyűlésben — Szemere Bertalan által : ennek még szavai is innen kerültek, ő csak eléadta ; az tehát kérésem a többiek nevében is, vegye azt Excd figyelmébe s miután annak részleteit is átvizsgálta, bizonnyal látni fogja annak a rend tekintetébeni fontosságát ; szigorúbb, mint a kormányé, mert biztosítani kell a befolyást az intelligentiának s ép ezért is kérjük Excdat, ne vonja meg attol pártfogását, sőt — ha nézeteinkben osztozik — ne engedje, hogy a dolog más fordulatot nyerjen, különben ki van szabadítva a demagogia ördöge s mi fog fejlődni belőle, jó isten tudja, annyi bizonyos, hogy normalis fejlődést kiszámítani vérmes ábránd volna.

Excd leveleit vettem.

A törvényhatóságokhoz a könyv már expediálva van jobbadán. — bepakolva mind ; sok megyébe leveleket is irtunk s irunk még.

Ide csatolok egy nyugtatványt is, a tiszai m/100 frtot illetőt, azon alázatos kéréssel, méltoztassék Excd aláírni s nekem visszaküldeni.

2-or Bérczy írja, hogy Excd a gr. Erdődy né féle folyamodványt felküldeni parancsolja, azt is küldöm ezen csomóban.

Igen sürgetnek sokan — b. Eötvös, Patay, a kör s. a t. — egy egy példány közlekedési mappát, nemzetiségek szerint illuminálva. Nálam látták többen. Ezt a pesti gyűlésen circuláltatni akarja Eötvös és Patay. Csányi most' készíthetne néhányat s leküldhetné nekem szétesztás végett, mert úgy látszik, ez emberekre igen nagy hatással van s Excd rendszerét egészen kiemeli.

Gosztonyi egy levelet küldött hozzám, azt is ide mellékelve küldöm.

Mi magamat illeti, mihelyt a legsürgetőbb tiszai administrationalis dolgokat befejezem, mi, ugy hiszem, 7—8 nap alatt megtörténik, azonnal Excd parancsolatjára leszek Pozsonyban.

Bár a grófné ő Excája minapi változásának további következése ne lenne, igen aggódtunk mindjában. Fogadja Excd mély hódolatunkat!

I.

*

Eötvös 7-dik levele válasz Széchenyinek Tasnerhez febr. 17-én intézett levelére (Széchenyi levelei III. 580.) s a 8.-kal együtt azt mutatja, mily izgalmas munka folyt mindkét részről. Kiegészítik a képet Széchenyinek Szemeréhez, továbbá Trefortnak és Kovács Lajosnak Széchenyihez irt levelei.

Széchenyi levele Szemere Bertalanhoz.

Február 17 1848 Posony.

Tisztelt Követ Társam

Azt mondják, a közlekedés dolgában Ön is tervem ellen, a Vukovári terv mellett van. Én nem hihetem, míg saját magától nem hallom, mert hogy Ön „őszintén” oly terv mellett lehetne, melly leg főkép a Bánsági Svábok, serb sörtés gazdák és oláh sószállítók számára építve, egyetlen egy magyar falun sem menne keresztül — azt én nem hihetem. Kell tehát megint valami mélyebb politikának fenforogni — tán az, hogy a Vukovári eszme popularisabb — melly Önt vezérli.

Én igen elértem, miszerint egy darabig még a legnagyobb absurdumokkal is kell transigálni, ha az ember hatását veszteni nem akarja. *Amde: sunt certi denique fines etc.* és ha ekkor saját lábaira nem áll a hazafi . . . , bizony fog aztán separtetni és separtetni végiglen.

Meggyőződéseim az: hogy itt van pillanata, mikor a ‘számolóknak’ kezet fogniok kell, miszerint hazai ügyeink, az Enthusiasmus és phantasia köréből elvégre kiemelve a gyakorlati tere állitassanak.

Ha Ön velem szövetségre akar lépni, most volna legjobb ideje — — — és Istenért ne csinyáljunk Vasutak és csatornákból is párt kérdést. Reméllem, hogy ezen őszinte kebelből fakadó sorok rokon érzésre találандnak.

Valódi tisztelettel Önnek hű hazafi társa Széchenyi István.

*

Eötvös két levele Széchenyihez :

19/2.

Kedves barátom!

Éppen most közlé velem Tasner leveledet, melyre — mert Szalpek éppen Posonyba indul — azonnal válaszolok. Ez utóbbi némi befolyással bir Aradban és Csanádba — hol Dedinszkit kivéve mást nem esmerek, ki által hathatnánk, kérlek tehát, erősítsd meg küldöttemet feltételeiben, lelkesítsd őt terveid mellett ; legjobb uton van s bizonyosan ha még a Te capacitatiód is hozzá járul, hasznunkra lehet — s most leveledhez.

Mindent, a mit K a választmányban követett tacticájáról irt, előre láttam. — Az egyet kivéve, hogy a választmányhoz két slavonita tagot neveztetett ki, ebben megvallom, felülmulta várakozásomat — ugy egészen egy véleményben vagyok veled a teendőkre nézve is ; egy kivételt azonban szükségesnek tartok megjegyezni ; s ez az, hogy teljességgel nem fér fejembe : mért szavazzon Pest Knak a Fiumei vasut körül tett érdemeiért Dankadresset¹ ; 1-ször, inkább Szabó, mint ő érdemlené, 2-szor vigyázóbbaknak kell lenni a bókokkal, ugy tartom, K elég nagy piedestalt csinált magának, nem szükség, hogy ahhoz mi is köveket hordjunk.

Csernát nem ismerem, ha valaki eszembe jut, ki reá hathat, iratok neki s minden esetre, ha nem reád szavazna, egy kis égi-háborut arangirozok Fejérbe. Szemerének még ma irni fogok, ugy valószínűleg Szkirályinak is. A feladás csak az, hogy nyilatkozásod által a dolgok állása egészen megváltozván, mig a megyékből utasítások jönnek, elhatározó lépés ne történjék, s ha Szkirályi ezt nem tudja megakadályoztatni, én részemről leszek az első, ki kimondom, hogy Pestnek csak egy követje van s benne nem csak a szív, de még a máj és zuza is hibázik. — Ha az utasítások megváratnak, a csata meg van nyerve, s ha a világ minden rhetorai öszveesküdnének is ellenem.

A Pesti Gyűlés, mint tudod, csak vásárkor tartatik, azonban szólni fogok Patayval s többekkel, nem tarthatnánk-e külön

¹ Széchenyi Tasnerhez febr. 17-én intézett levelében azt ajánlja, hogy Pesten Kossuthnak köszönetet (Dankadresse) kellene szavazni, mert neki köszönhető, hogy az eszme ennyire kifejlődött.

e tárgyra nézve gyűlést, ezt azonban csak azon esetre, ha elkerülhetetlenül szükséges volna, mi iránt véleményedet elvárom, minthogy terved elfogadásán semmi kétségem nincs, és sokkal jobbnak tartanám, ha az szokott módon s éppen vásárkor, midőn Pesten annyian öszvegyűlnek, történik.

Tegnap Csekonicst capacitáltam, ma rendezvoursra van Kárácsenyi Guidoval; fordítsd te is fő figyelmedet a bánáti emberekre, ha őket terved hasznairól meggyőzted, mi a Mohácsi vonal által nem nehéz, a Vukovári vaspálya pártolónak gardját vetted el. — A Soprony Légrádi linea szinte jó argumentumokra ad anyagot, főkép azoknál, kik Fiumét nagy tengervárossá akarnák emelni. —

A Karsti nehézségek — az hogy a Fiumei vonal a triestinél talán elébb készülhet el ect.

Mi a Hirlapba pár nap után folytatjuk az attaque-ot¹ nem eszközölhetnéd-e, hogy terved a Nemzeti Ujságban vagy más lapban megtámadtassék, én azt igen czélszerűnek tartanám.

Treffort cikkelyei kiküldettek az Allgemeinenak és Mittermayer ujságába — látod, hogy eleget mozgunk. De isten áldjon meg, engedelmet e zavaros firkálásért, bizony nem tudom, hova forduljak, annyi dolgom van. — Martius 8-án a Tolnai gyűlésen leszek. Arra, hogy tervednek majoritás szerzettessék, talán felesleges, de jó azért, mert így az oppositio legalább szinte mellette nyilatkozik. minek nálunk mindég bizonyos morális hatása van.

hived Főtös.

20/2.

Kedves barátom!

E hó 18-án irt leveled következésében, mellyet Tassner épen e pillanatban velem közleni szives volt, rövid észrevételem ez.

A kérdésben forgó tárgynak két része van. Az 1-ső: A vasut vonaloknak meghatározása, a 2-ik: Az egész dolognak financialis oldala.

¹ A Pesti Hirlap febr. 22., 24. és 25. száma erősen ostromolja Kossuth tervét.

Hogy K az elsőnél le fog győzteni, azon egy perczig sem kétkedtem s csakugyan néki magának is egész elhitségére vala szüksége, ha ezt előre nem látá; sokkal több nehézségekkel jár az egésznek financialis oldala: nem csak mert ezt nállunk még kevesebben értik, hanem mert a politicalai dolgok ezen legfontosabb részében Europa szerte nálla felületesebb pártvezér nem létezik -- s mesterségét értené, itt csak ugyan tetemes nehézségeket gördíthetne elénkbe. -- Ne tarts azonban itt is semmitől.

K mint positiv tudositva vagyok, két paripán lovagol.

Az első, hogy direct adót három évnél tovább kivetni nem lehet.

A második: hogy alkotmányunkat veszélyeztetjük, ha három évnél továbbra terhet vállalunk magunkra.

Az első azon eszmezavaron alapszik, mintha a direct s indirect adó kivetésében a nemzet különböző jogokat gyakorolna, mi minden alkotmányos fogalommal ellentétben áll.

A másodiknak kutfeje ismét eszmezavar, mellyet minden oskolás gyermek beláthat s pedig egyszerűen az, hogy K a kormánynak folytatására szükséges adó, s egy a nemzet által garantirozott kölcsön kamatja között különbséget tenni nem tud, s elfelejti, hogy ha az adó megtagadási jog nem csak a kormányzási költség, hanem a kölcsönök kamatjaira is kiterjedne, constitutionalis országnak már a dolgok természeteszerént hitele nem lehetne, mi való képtelenség.

Megköszönnék Anglia s Franciaország hitelezői, ha kamatjaik attól függnének, megelepszik-e a törvényhozás ministereivel. A kölcsönnek kamatait a nemzet, midőn adóságot csinál, ép ugy előre biztosítja, mint minden egyes hitelező s az adó megtagadás mint alkotmányos garantia, csak a kormányzási költségekre terjedhet; ha csak K a banqueroutot szinte nem számítja az alkotmányos garantiák közé.

A dolgok ezen állásában, midőn K minden valószínűség szerint e rossz terrenumon fog állani, a fődolog az, hogy őt annak gyengeségére figyelmessé ne tegyük. Hadd rukkoljon ki bölcsességével valamely gyűlésben, hol szavait vissza nem veheti, mig ezt nem tette, tétessétek ugy magatokat, mintha nehézségei által nagy zavarba jönnétek, máskép magához tér.

s jobb okokat keres, jobbakat pedig azoknál, melyeket most emleget, könnyen találhatna.

Karácsonyi Gidó megígérte, hogy egészen terved mellett lesz. Ajánlom neked is a bánati embereket.

Holnapután és esütörtökön ismét két cikkely jelenik meg a Hirlapban — ez már élesebb — azonban ha szükség, még más caliberü löszerek is vannak fegyvertárainkban, und auch das grobe Geschütz wird nicht geschont werden, wenn die Bataille nicht ohne dasselbe zu gewinnen wäre. — Ajánlom egyszersmind a városi kérdést — főképen eldöntő fontosságú, hogy a Szemeré által bejelentett indítvány, ha módosítva is, elfogadtassék. Ha az országgyűlési követek választására külön census állapítatott meg, a censualitás eszméjének tellyes győzelme bizonyos, s csak ez által hozhatnak be rendet alkotmányos életünkbe. S most áldjon isten s tartsd emlékedben

hivedet Eötvös.

Trefort levele Széchenyihez.

Pest, febr. 20-án 1884.

Nagyméltóságu Gróf!

Miután nem rég apa lettem, aggodalmaim s gondjaim első tárgya nőm s gyermekem; de mindjárt utánok jön a közlekedési ügy. Nem tudom ugyan: fogunk-e győzni, mert a fascinatio s a gyávaság kezét fogva hihetetlen dolgokat mivelhet; mind a mellett a csatát meg kell küzdeni férfiasan — fel kell használni a nagy s a kicsi eszközöket. Illy kicsi eszközök egyikével jövök jelenleg Excellentiádhoz. — Hirlapi cikkemet a közlekedési ügyről egy cikkbe huztam össze az Augsburgi Allgemeine számára, mert látom, hogy e lapnak a magyar publicumnak egy jelentékeny töredékére hatása van.

Nem állok az Allgemeine szerkesztőségével semmi viszonyba; ha magam küldöm e cikket, meglehet, hogy a szerkesztői tárczában fog maradni. — Bátorokodom tehát Excellentiádat kérni, méltóztassék azt talán Wirkner által¹ vagy más bécsi uton rendeltetésének helyére jutatni.

¹ Széchenyi *Naplójának* febr. 28-iki feljegyzése szerint a kéziratot tényleg átadta Wirknernek, hogy az *Allgemeine Zeitung* szerkesztőjének elküldje.

A vukovári társaság emlékiratát igen gyengének találom, a *discessio* mezején nem állja meg a próbát; miből azonban mit sem következtek, mert az adminisztratori ügy vittatása oltá a magyar legislatiot minden képtelenségre képesnek tartom. Az énekes- s tánczosnők korát éljük, a rhetorica is e művészetek köréhez tartozik.

Excellentiád kegyeibe magam ajánlva a legnagyobb tisztelettel maradok alázatos szolgája. Trefort Ágoston.

Kovács két levele Széchenyihez: .

Pesten febr. 23-kán 848. Kegyelmes uram! Valahára vágásba kezdünk jöni a véleményekkel. Tisztulni kezd a lát-határ s az emberek szeme nyilni, agya világosodni indul. Nem gondolná Excd, a rendszernek a kör tagjai közt is mennyi apostola van. Tegnap előtt már oda ment a dolog, hogy csak mentegették a vukovári tervet K—h néhány legszájasabb emberei, de midőn hallották, hogy a vukovári társaság emlékiratában a társulat nem fogja *egész Fiuméig* a vasutat elkészíteni, ellenben Steinbruchnál a triesti vonalhoz szabadalmat kíván, K—tot egyenesen gazembernek nyilatkoztatták. ha ez bebizonyul. Így vannak ők, ma istenök, holnap sárba tapossák. Minden nap e felett foly a vita a körben a rendszer növekedő diadalával.

Eötvös b. rendkívüli tevékenységet fejt ki a rendszer körüli agitációban. Sorban járja, capacitálja az embereket, ír töméntelen leveleket s irat másokkal mindenfelé. Trefort a hirlapban csatázik Vukovár ellen. Közelebb a Jelenkor is megkezdí vezérczikkekben a csatát; a Pesti Hirlap egyességünk szerint egészen objective, a Jelenkor több subjectivitással. Itt a vélemények forradalomnak indultak, most kell a kiábrándulásra hatni. Szalay derekasan halad munkájában. Én egy hét alatt Pozsonyba készülök Excd szolgálatára.

Lónyay Menyus kizáratása iránt a választmány azon lépésre határozta magát, hogy a nagygyűlés kihirdetését visszavegye; és ez nagy kár. Így a nagy gyűlés elmaradt. Igen sok tagja a körnek — bizonyosan többsége — csak leste az alkalmat, hogy néhány szájas zavargót, ki a kört olly színben állítja

a közönség elibe, megzaklasson. Ezeknek feje Fényes Elek.¹ A Hetilap cikket is irt a Lónyay kizárása iránt, de a censura elnyomta. A mi legszebb, Lónyay — mint már most kisült — nem is tag. Ha e dolog discussio alá kerül, ugy fel voltak sokan készülve, hogy bizonyosan fényes elégtételt nyer Lónyay.

Ötövésék ugy gondolkoznak, hogy a clubb, így organisálva, nagy calamitas; de ennek, ha megvan, más orvossága nem lehet, mint clubb ellen clubb, melly azoknak jobb erejét magához vonja, s azokat feloszlassa. S most azon vitatkoznak.

Bennem pedig a. hirlapi eszméket költötte fel Kemény Zsigó megint. Igaza van. Ha a Pesti Hirlap mint a doctrinák organuma nem tapadhat mindig a nap szükségeihez; másfelől azon alkalmatlan vegyes házasságban a K—h fractioval, kénytelen több kérdésekben vagy hallgatni, vagy befolyást elfogadni a párttól; e mellett tehát kell lap, melly tisztán practicus legyen, melly vele szövetségben, egymást értve, de egymástól külön körben hasson a véleményekre. Szerinte mindkettő együtt hathat legsikeresebben. Mi még fontosabb, napról napra, ha az összeköttetés élénkül, fontosabbá válik Pest szelleme a provinciára nézve. E két lap körül tehát össze kellene szedni a magyar intelligentiát s állanának együtt, egy erős phalanx a pesti gyűléseken is. Nekik hiányzik hatalmas támasz. Ezt ők Excdban keresik. Nekünk olly lap támogatása kell, mellynek 5300 előfizetője van. Ők jól irnak, de kevés szónokuk van, a Jelenkor jól organizálva ezt adhatna a közös célnak. Illy szövetségben gondolnák ők, hogy Pestben tulnyomóságot vivhatnak ki. Errül többet szóval!

A Hetilap¹ tegnapi számában ugyan kitett magáért. Én nem tudtam, bosszankodjak-e vagy nevessek. Higgadtan véve a dolgot, még is azt hiszem ez a rendszer legfényesebb diadala. Mert annyi ellenszenv. Excd elleni ingerültség s harag közepett — mi mindenütt ki ki tör — bevallani azt, a mit kényszerülve

¹ Fényes Elek, az Akadémia tagja, mint az iparegylet aligazgatója és a *Hetilap* szerkesztője, a Nemzeti Kör egyik főtámasza, közeli összeköttetésben volt Kossuthal.

² A *Hetilapban* Széchenyi Javaslatáról 4 számban jelent meg (febr. 22., 25., 29. és márcz. 3.) Tóth M. cikke, Javaslat a nagy közlekedési rendszerről czímen.

kimond, nagyobb győzelem, mint mennyit tőlök várni lehetett. Én úgy hiszem, Tóth Móricz Fényes Eleket csalta meg. Néhány Excd elleni phrasissal fényes modorban őt altatta el, s az alatt megásta a kamatbiztosítás sirját, s vele tönkre tette a vukovári vonalt, bárha később az ellen fog írni, hogy ne Pestrül, hanem Vukovárrul vitessék a fiumei vonal. Az egész czikk szövege őszinte nem lehet, vagy T. Móricz igen nagy számár.

Mindegy. Az összes journalistica, eggyé olvadt a rendszer körül. Ez egyesíteni fogja a vélekedéseket a provinciában. A Hetilap föllépésére — úgy mondják — a köri vélemények befolyással voltak. A pesti gyűlés utasítására napról napra több több jó kilátás van. Patay irt Szentkirályinak, mellyben őt felszólítja, tartsák magokat társával együtt a vukovári kérdésben passive, mert ő úgy hiszi, itt a megyéből ellene fog utasítás adatni.

Igy állnak itt a dolgok. Bár Pozsonyban is jól állnának.

Szemere B. újra áruást követett barátain. Megtette ugyan kívánságukra a városi kérdésben az országos és municipalis census különválasztására az indítványt; de mellette bele kevert annyi phrasist az universale suffragium felé kaczerkodva, hogy beláttatta újra, miszerint mindig két nyeret szeretne ülni. A kérdés Kossuth által ostromolva, megbukott. Szalay boszankodásában egy igen igen jó humoristicus czikket irt K—th s az auditorium befolyása ellen. A censura kihuzta. Hidje meg Excd, azok szövetségesek a censurával. Máskép legalább e törlést megérteni nem lehet.

Röpiratomat¹ a vukovár—fiumei vasutról már csak lapba adom; sokba kerülne, s dolgozni is, költeni is, egynek sok áldozat együtt. Nincs azonban tárgy, miről több érdekes dolgot el lehetne mondani. Már jó részét megirtam. Fogadja Excd mely hodolatomat!

I.

¹ Megjelent a *Jelenkorban* 4. czikkben: 1. *Közlekedések ügye* címmel febr. 24., 27., 29. és márcz. 5. számban. 2. czikk: *Egyenvonal a vukovári vasúttársaság ajánlata közt 1844—1848-ban*. Ez majdnem szó szerint azonos a következő levelében közölt tartalommal. 3. *Sajátságos manocverek a két követ ajánlásáról*. 4. *Jaj Pestnek és a dunántúli megyéknek*.

Pesten febr. 25-kén 1848. Kegyelmes Úram! Tegnap este vettem Excd levelét. Sietek — parancsolatja szerint — válaszolni.

A tiszai 100 ezer frul nem szoktunk Excdnek nyugtatványt adni, mert azt Reich társ. pénztárnok contraquietantia mellett szokja felvenni, s a társulat számára a Bankba letenni. A pénz felvételérüli rendelést én szoktam hivatalosan kiadni s miután a fizetés napja hivatalosan tudtomra adatik, Excd nyugtatványát kiadom s a bankba letételről a váltó nekem mutattatik be, az összeg a társulat főkönyvébe iratik be. Így volt a mult években is. Ez a harmadik m/100 forint, mit már felveszünk.

A „Javaslat” lefordítását németre igen szükségesnek tartom én is, de mint Excd is véli, én is *legfontosb* dolognak tartom azt, hogy Excd tudta, *megbírálása* nélkül senki le ne fordítsa s ki ne adja, mert kicsi ügyetlenséggel, optime fide, ugy elijesztheti a németeket, hogy épen ellenkező hatása leend, mint Excd ohajtaná! Az én nézetem az volna: Excd egyezzék a fordításra nézve, különben tudtán kívül is lefordítják, s az még rosszabb lenne, mert befolyásán kívül történnék.

Excd nézetei, a rendszer diaetalis sorsáról, elkomorítottak. Szerencsénkre, nekünk a dolog itt máskép tűnik fel. A kör és Pilvax a rendszer ellen nem fog szerepelni, mert annyira osztva vannak a vélemények ott, hogy a rendszernek valószínű többsége van, s a mibe a pártnak compact véleménye nincs, ők lépni nem mernek. Az utasítások nagy majoritásáról kétkedni alig lehet. Pestben is szinte bizonyos a rendszer elfogadása. Vukovics¹ itt van. Ő némi szomorúsággal beszél, hogy a rendszernek a követek közt is már mintegy 32 megyéje van. K — I. — elbizakodó beszéde jellemébül és nem a dolgok állásának ismeretébül foly. Ő mindig ilyen volt. Ez nem nyom semmit is. Hitünk itt rendületlen, hogy e Javaslat betölti hivatását rá nézve is.

Midőn a vukovári igazgató a választmány eljárását — noha későn — azon oldalrul támadta meg, miszerint megbízása az volt, hogy a vukovári társulattal egyezkedjék, ebben

¹ Temes megye alispánja.

nem ügyetlen terrenumra lépett. De ha a választmány többsége e részben állását fölleli, épen ezen terrenumon teheti Kossuthot semmivé az ország előtt. S itt kár volna habozni. Minden a tolltul függ, melly a dolgot — subjectivitas nélkül ugyan — még is subjective kifejtí. Mutatványul jegyzeteimbül idecsatolok Excd számára egy Párhuzamot XIII pontban, mellyek a társulattali alku pontjai.

Ebből világos, hogy a társulat

1° az alku basisait, mellyeket a mult országgyűlésen ajánlott, egytől egyig megváltoztatja.

2° Mindenben többet követel az országtul.

3° Mindenben kevesebbet igér az országnak.

4° Az egész vonal más, csak a kiindulási pont maradott meg, de ez most már valóságos Vukovár-triesti vonal. Ez nem Vukovár—fiumei társulat. Ez nem igaz.

A Vukovár-Fiumét pártoló utasítások egyáltalában ezen vállalatra nem alkalmazhatók, itt az alku basisa szűnt meg. — Ezt kellene jól kifejtteni a választmánynak, s ha ebben nincs lélek, egy *rotum separatumban*, s a mystificatiot országos tudomásra hozni.

Ezen idecsatolt Párhuzam kivonat röpirati dolgozatombul, közelebbről a Jelenkorban jó ki s a publicum előtt lesz. Én nem bánom, legyen bármi belőle, mi mindent elkövetünk, hogy álarczát levonjuk; ha ő dictator leend s számunkra nem marad itt tér, haza megyünk s onnan is folytatjuk a csatát, míg erőnk tart. Meglehet, én röpiratomat még is kinyomatom s a Pesti Hirlap mellett 5300 példányban szétküldöm. Itt a könyv ugy kel a könyvárusoknál, hogy Bánffay második kiadásrul gondolkozik. Ha az ember körbe, cassinokba megy, csak arrul beszélnek.

Si Deus pro nobis, quis contra nos!

Kibontakozunk még e bonyodalmakbul is. — Indulásom napját még biztosan nem tudom, jövő hét első felében szeretném Excdat tisztelni Pozsnyban.

Eötvös b. épen most lép be hozzám; fogadja Excd mély hódoló tiszteletemet.

L.

M. Iléklet: *Párhuzam* a vukovár-fiumei társulat 1844-ki és 1848-ki ajánlatai közt.

Összehasonlítása az 1844-ki s a mostani országgyűlésre benyújtott szerződvényi javaslatoknak.

A Vukovár-fiumei társaság:

1844-ben kötelezte magát vasutat építeni Vukovártól Kulpa Broodig.

I. 1848-ban csak Károlyvárosig kötelezi magát, mi $20\frac{1}{4}$ mérfölddel innen marad Fiumetul.

1844-ben a sokkal hosszabb s terhesebb vonalon, melly Fiumét $20\frac{1}{4}$ mérfölddel inkább megközelíti, csak 28 millióra kívánt kamatbiztosítást.

II. 1848-ban a rövidebb, szerinte sokkal kedvezőbb, csak 14 millióra számított vonalra 20 millió frtig kíván kamatbiztosítást.

1844-ben kötelezte magát a vasut vonalt 8 év alatt fölépíteni.

III. 1848-ban a társulat felépítési éveket kötelezni nem ajánlkozik.

1844-ben kötelezi magát a társulat, hogy minden évben a pálya $\frac{1}{8}$ részét elkészíti s részenként megnyitja.

IV. 1848-ban semmit erről, hanem azt nyilatkoztatja, miszerint arról, mennyi időre köteles a munkát a törvény sanctioja után megkezdeni, alkudni fog.

1844-ben a személyszállításra nézve olcsobb tarifát ajánl.

V. 1848-ban a központi vasut drágább tarifáját követeli.

1844-ben a társaság biztosítást kíván 20 évre, hogy az Alduna Dráva és Száva közti bármely pontjátul vasutvonal Triest és a triesti vonal felé engedményezettetni nem fog.

VI. 1848-ban a társaság e tilalmat a Duna felső részére egész Pestig kiterjesztetni kívánja.

1844-ben a triesti vonallal összeköttetés elleni tilalmat a társaság magára nézve is elfogadja kötelezőleg.

VII. 1848-ban nemcsak be nem foglalja magát e tilalomba, sőt egyenesen szabadalmat kíván, hogy Zágrábrul Steinbruchnál magát a triesti vonallal összeköthesse.

1844-ben a társaság csak a 3-ik, 4-ik és 5-ik percent biztosítását s így legföllebb 3% biztosítást kívánt.

VIII. 1848-ban mind az 5, azaz teljes 5% kamatbiztosítást kíván.

1844-ben a társaság kamat biztosítást csak 30 évig követel.

IX. 1848-ban 30 évig tartó biztosítást nem fogad el, hanem az évek számáruul, a meddig a biztosítás tartson, később kíván alkudni, ha a többi feltételekre meglesz az állapotás.

1844-ben kötelezi magát a társulat, hogy 30 év után a vaspályát bármikor az országnak kármentés mellett átadja.

X. 1848-ban e feltételtől eláll s követeli, hogy a vaspálya 70 évig a társulatnak kisajátítatlan tulajdona legyen.

1844-ben megelégedett a társulat, ha neki engedély adatik hasonló feltételek mellett a vasutat Fiuméig vinni Kulpa Broodtól.

XI. 1848-ban már most biztosítást kíván mások ellen, de a föltételekrül a jövő országgyűlésen akar alkudni.

1844-ben beelégedett a társulat a Vukovártól Fiuméig tartó szabadalommal.

XII. 1848-ban a központi vasuttali összeköttetésre s alvidéki vonalakra elsőséget kíván — a központi vasutat kivéve — minden mások felett.

1844-ben beelégedett a társaság 8%-al mint a jövedelem maximumával, mellyen túl a tariffa leszállítható.

XIII. 1848-ban a jövedelem maximumot maga számára 10%-ra emeli fel.¹

*

Kétségtelenül a legjelentősebb Eötvösnek 9-dik levele, a melyben őszintén feltárja szívét barátja előtt, hűen jellemzi az ország állapotát és találóan rámutat az orvoslás egyedüli módjára.

28/2.

Kedves barátom!

Mint hogy K(övács) Pozsonyba indul s nálunk, hol a posta úgy látszik nem csak arra rendeltetett hogy a leveleket elvigye,

¹ Van Kovácsnak még egy keltezetlen levele ez időből, de ez újat nem mond, mellőzhető.

illy biztos alkalmatosságok ritkák, valószínűleg igen hosszasan fogok irni — előre tehát bocsánatot ha idődet elrablom.

Mi először közlekedési tervedet illeti.

Erre nézve légy egészen nyugottan. Ha a Posonyiak lejönnének is, biztosan ígérhetem, hogy Pest vgye a Vukovári Vasut mellett adott utasítását meg fogja változtatni.

Hogy fel fogja állítani azon elvet, hogy ne egy vagy más vonal, hanem az öszves hálózat felett hozassék törvény még a jelen országgyűlés alatt.

Hogy a vasutak ne magánytársulatok által, hanem az ország költségein s országos felügyelés alatt készüljenek.

Hogy a költségek fedezésére ne csak a folyó jövedelem, hanem egy külön e célra teendő kölcsön forditassék.

Végre hogy a javaslatodban kijelet vonalok Pest vgye kivánatjainak megfelelnek, s tervednek részletes megvizsgálása egy országos választmányra bizassék.

Ennyibe Pest vgye határozata kimondott nézeteiddel egészen megegyezik, egy pont van, mellyben éppen az ügynek s céljaidnak érdekében attol eltérni fogunk — legalább látszólag eltérni, minthogy az, a mit akarunk, tulajdonkép csak saját nézeteid alkalmazásának tekinthető.

Te tervedhez aproxímativus költségvetést csatoltál, melly szerént a proponált közlekedési eszközök létesítésére szükséges kiadás 200 millióra tétetik, felosztva kissebb, 10 esztendő alatt felveendő költsönökre. — Ez részedről egészen helyesen történt, minthogy illy nemű általjános terv általjános költségvetés nélkül nem képzelhető, s ha bár a tapasztalás ugy mutatja: hogy illy nemű költségvetésekben a valóság mindég felülmulja várakozásainkat: ha munkádban ezen általjános — s pedig igen józan számításokra alapított költségvetés hibáznék; bizonyára ez fogna leginkább ellenokul használtatni egész terved ellen. — — Azonban bizonyos: hogy ámbár neked meg kelle tenni az egész praeliminarist, ebből nem következik, hogy az országgyűlés az egész 200 m költsönnek felvételét egyszerre határozza el s így constitutionalis elvek szerénti hatáskörén túllépjen; főkép olly időben, mint a mostani, melly költsönök felvételére nem kedvező, és sokkal czélszerűbb ha:

Elfogadván *hálózatodat*,

Elhatározván, hogy az az ország költségein és kölcsön által fog létesíteni, a kölcsön felvételére szükséges helybenhagyását azon summára szorítja, melly terved szerént, a jövő törvényhozásig teendő építésekre szükséges, mi által minden nehézségek, mellyek alkotmányos tekintetekből terved ellen felhozattathatnának, elmellőztetnek, s egyszersmint a practicus kivitelnek legnagyobb nehézsége elkerültetik.

Financiális tervednek alapja az: hogy az ország közlekedési rendszerének létesítésére évenként 3.000,000 ft fizessen. Ez magába véve nem sok, azonban körülményeink között még is kivihetetlen.

Még nagy kérdés először: leszünk-e képesek 3.000,000 évenkénti jövedelmet országos pénztárunk számára kivinni? — s ha azt bírjuk is — mi kétségen kívül reményeink maximuma — bizonyos, hogy az országos pénztár egész jövedelme a közlekedési rendszer kivitelére fordítani nem fog — s hogy országház, museum, sat. sat. e 3.000,000 évi jövedelem egy nagy részét fogják igénybe venni; miből szorosan ragaszkodva tervedhez, az következnék, hogy az a szükséges pénzforrások hiánya miatt vagy egészen elmellőztetnék, vagy az előállítható pénzforrások arányában reducáltatnék, minek én sem egyikét sem másikat nem akarom, — sokan egyébiránt az utóbbit — később előadandó okoknál fogva — valószínűleg igen kívánatosnak találják. — Ha ellenben az országgyűlés elfogadva javaslatod minden egyéb elveit, a kölcsön felvételére nézve csak azon summára szorítja engedelmét, melly a jövő törvényhozás határáig szükséges — bár mi csekélyek legyenek jelen forrásaink, nagyszerű terveidet azért még sem kell devalválunk.

Ha a summát, mellynek beépítését a jövő országgyűlésig lehetségesnek gondolod, 25 mra vesszük is — ámbár az elkészült utdarabok jövedelme a három első évben, melly nagyrészt a készítésre fordítatott, fel nem vehető — e kölcsön kamatja három évre 3 milliónál többre nem mehet, minthogy 25 mnak ugyan 250,000 frtal többet tenne kamatja, de a kölcsön nem egészen vétetik fel az 1-ső évben s így e 250,000 frt plus az első évek megtakarított jövedelmei által bőven potoltatik. — Miből világos, hogy országgyűlésünk egész tervedet elfogadva, a most következő három évre a közlekedési rendszer létesítésére

évenként csak 1.000,000-val járulni kéntelen. miáltal terved elfogadása — teljes meggyőződésem szerint — tetemesen könnyítetik már anyagi tekintetben is — ha nem is emlitem azon előnyöket, mellyeket a terv illy modoru változtatása által elleneid felett alkotmányos tekintetekben nyersz.

A való europaeus értelemben vett alkotmányosságnak nálunk sok ellenségei vannak. Azokon kívül, kik Bécsbe laknak vagy az ugynevezett kormánypárthoz tartoznak, vannak igen sokan az ellenzék között is, kik belészeretve jelen állapotjainkba, azokat rendezett alkotmányos formákért felelserélni nem akarnák, s személyes szempontból talán igen józanul cselekszenek, mint-hogy bármi szabad, de rendezett alkotmány mellett a mostanihoz hasonló fontosságú szerepet nem folytathatnának. — Mind ezek tudják, hogy minden lépés, mellyet constitutionalis formák felé teszünk, szükségkép másokat von maga után, s minthogy nagyobb lépés ez irányban nem történhetik, mint ha kormányi hivataljaink egyike (a közlekedési igazgatói) alkotmányos alapokon rendeztetik, mind ezek el fognak követni mindent, hogy ezt megakadályoztassák. — Valamint a kormány — bár menyire ellenezze belsőkép a Soprony Kanisái vonalt — nyiltan ellened fellépni nem fog, vagy az ellenzéknek ezen része, melly hatáskörödnek megállapításában tulajdonkép csak az alkotmányos formák megkezdésétől fél nem állhat elé való aggodalmaival — hisz alkotmányos elvek pártolójának mondá magát mindég, miként állitson most ellenkezőt? — a sáncz, melly megé bujni fog, az lesz : hogy az alkotmányos garantiák, miket terved ajánl, illusoriusok, — hogy legyen csak megállapitva a 100 m. kölcsön, a kormány másfelé fordítja a pénzt, s ha Sznyi mint becsületes ember ezt nem engedi, jogánál fogva elcsapja őt s más nevez ki helyébe, — hogy az évenkénti három millió kamat felfüggesztése ez ellen garantiákat nem nyujt, mert hát tékozló kormányunk magára veszi a kamat fizetését s Magyarország creditjét a legnagyobb szükség esetében felhasználva, kinevet minket Széchenyivel együtt — s mit csináljunk, ha ez történik, ha a pénz egyszer nevünkre vétetett kölcsön, az, hogy az más felé fordítatott, minket a fizetés kötelessége alól fel nem ment sat. sat. — mind olly dolgok, mellyek terved ellen már most is tátott torokkal hirdettetnek, s mellyeknek

erőtlejtésére — mint azt tapasztalásból mondhatom — jobb mód nincs, mint ha mondatik, hogy az országgyűlés nem az öszves 100, hanem csak azon summa felvételére fog engedelmet adni, melly a jövő országgyűlésig szükséges. Ezen ígélet — mint számtalan probatét után mondhatom — eddig mindenkit capacitált, mert ámbár kormányunk olly hirrel bir általjánosan, hogy ügyetlenség vagy gonoszság alig van, mellyet rólla a nagyobb rész fel nem tenne, azt még is igen kevesen hiszik, hogy 25.000,000 valóságos rablást s olly valamit tegyen, mi által Széchenyit revolutionáriussá tehetné 100.000,000-ért, sokan mind ezt nem tartják valószínűnek.

Ezek az okok, miknél fogva én tervedet ennyiben módosítani szükségesnek tartám, s a Hirlapban holnap megjelenő cikket irattam. Hogy terved ezen módosítással Pest vgye által elfogadtatni fog, azért kezeskedem, hogy az az országban többséget nyer, azt szinte erősen hiszem, legalább én részemről nem fogok elmulatni semmit, mi e czélhoz vezethet s Istennek hála: ha kevesebb van is, ki nekem éljent bögg, mint másnak, minden befolyás nélkül, főkép olly tárgyaknál, mellyek discussio-tól függnék, én sem állok.

Még egy kérdés marad:

Jobb-e, ha ezen módosításunkat azonnal elfogadod; vagy ha ellene lépsz fel s azt csak később, mint concessiót engeded el tervedből? — ez tactica kérdése. — Ha állásod gyenge, ha azt hiszed, hogy czéled könnyebben kivihető azon esetben, ha bizonyos embereknek azon öröm hagyatott meg, elmondhatni: *Széchenyi sem vihette ki tervét egészen*, az utóbbi eljárás tanácsossabb — azonban ez egészen a környülményektől függ s Kovács, kívül eziránt is szóltam, ott a helyszinén sokkal czélszerűbb tanácsokat adhat mint én, a mennyiben t. i. tactica tekintetében neked tanácsra szükséged volna, mit én, megvallom, nem hiszek.

S most átmegyek a másik tárgyhoz — Istenem, be roppant hosszuvá s valószínűleg unalmassá nő ezen epistola!!! — Néze-teid iránt, mellyeket K irányában követendő eljárásunkról közlesz, meggyőződéseim ez:

Hogy K-t megtámadni nem kell, hogy irányában a legkiengesztelőbb politica a legjobb, hogy minden személyes

sértést kerülni szükség — — ebben tökéletesen egy véleménybe vagyok veled, s pedig annyival inkább, minthogy kormányunk nyomorult magaviseletét tekintve éppen nem érzem az iránt biztosnak magamat, nem leszek-e kéntelen ezen emberrel együtt járni. Amint a dolgok állnak, én bizonyosan nem fogok tenni semmit, mi köztem s K között definitivus szakadást idézhetne elé. — Elveimmel fel nem fogok hagyni soha ; de még nagy kérdés, nem találhatok-e azoknak keresztül viteléhez jobb eszközt K-ban, mint másokban, s én ez esetben örömmel el fogom fogadni segédkezését. Bizonyos lehetsz tehát, én K s köztem szakadást eléidézni nem fogok, s bizonyosan nem fogom elkeseríteni a vitatkozásokat, mint azt neked is már több ízben megírtam. De valyon ebből az következik-e, hogy mert őt megtámadni tanácsosnak nem tartom, mint panegnistája lépjek fel ; hogy mert őt nullificálni — még ha tudnám is — nem akarnám ; azon leszek, hogy állását még inkább emeljem ; hogy neki Dankadresseket szavazzak s szép szavakban kimondjam, miként őt az ország első emberének, az egész nemzet hálájára méltónak tartom — mi a fiunei vasutra nézve még nem is igaz? — — Én azt hiszem, hogy nem ; sőt hogy nagyobb hibát egy könnyen nem is követ-hetnénk el, mint ha ezt teszszük.

K kitűnő ember — soha erről inkább, mint a jelen pillanatban, meggyőződve nem voltam — K a jelen országgyűlés alatt felsőbbségének tagadhatatlan bizonyítványait adta, s ha nem is statusférfit — mert e nevet csak az érdemli, ki személyes haszna s hiusága érdekeit a közjónak feláldozni kész — legalább mindenesetre olly ember, ki céljainak kiviteléhez jól meg tudja választani eszközeit, s illy ember sokszor megbecsülhetetlen. De ha K-t mind ezen tulajdonai mellett a közdolgok vezetésére alkalmasnak nem tartjuk, ha tulnyomóságának hasznait nem tapasztaltuk s azért azt nevelni nem akarjuk, ezelszerű e, ha azt mi magunk hirdetjük, s a nagy férfiaságnak ugy szólván patentját adjuk ki neki? Mi lehet ennek következése? vagy őszintéknek tartatunk s akkor nagy örömmel felzajog pártja : «Im Sz. Eöt. K-nak minden ellenei végre magok is meggyőződtek a nagy férfiu érdemeiről, szép tőlök, hogy azt illy őszintén bevallják ; de végre nem tettek mást,

mi tagadás benne, a Fiumei vasutat egyáltalában minden vasutat s haladást K-nak köszönhetünk, hisz ben áll a Dank-adresseben világosan, s Eötvös, ki azt indítványozta, csak ugyan nem barátja K-nak» — vagy, a mi valószínűbb, az egész Dankadresse nem tartatik őszintének — s ha ugy teszszük fel, mint te leveledbe írod, erről nincs kétség, mert én projectumodnál kevés jobb satyrát olvastam életemben — s akkor mit nyertünk ön megalázásunknál egyebet, egyebet annál, hogy mindenki elmondja «mi roppant hatalom lehet annak a K-nak kezébe, ha még ellenségeit is arra kényszeritheté, hogy magokat előtte megalázzák, mert tudták magok is, hogy terveik kivihetése — bár menyire üdvösek voltak azok az egész hazára nézve — csak K kegyelmétől függött.

Ez az, a mit a Dankadressel nyerhetünk, más haszna, azért jótállok, nem lesz, s hidd el, e tekintetben bizonyosan nem csalódom. — A közvélemény semmi más, mint véleménye néhányaknak, mellynek féltékenységből senki ellentmondani nem mer, ha azok, kik e véleményt nem osztják, nem csak hallgatnak, hanem azt még terjeszteni segítik, csak nevelik a hatalmat, mellyet ildomosságból kikerülni akartak. Olvasd a franczia forradalom történetét s igazolva fogod találni állításomat. — A tömeg előtt, melly az ironiát nem érti, minden olly lépés, minőt tanácsolsz, csak K tekintélyét nevelheti, K magát pedig, arról biztos lehetsz, nem fogja kielégíteni.

Nincs bizodalmad K észéhez, én e tekintetben az országgyűlés kezdete óta megváltoztatám nézetemet s őt sokkal nagyobb capacitásnak tartom, mint annak előtte; de megengedve, hogy csalódtam s K nagy észbeli tehetségekkel nem bír, valyon olly ostobának tartod-e őt, hogy illy viszonyok alatt, minők a mostaniak, egy Dankadresse által kiengesztelve érezhetné? Ő, ki mint egy 20 milliónyi tőkével bíró társaság igazgatójának látta magát, ha most száz pécsetű oklevélben tudtára adod az egész világnak, hogy magának Fiume körül nagy érdemeket szerzett, bizony nem igen fogja dicsérni bőkezűségedet s legfeljebb arra használja az illy documentum által nyert nagyobb befolyást, hogy azt egészen ellened fordítsa, vagy olly valamit vijjon ki, mi illy Dankadresseknél jobbizüen esnék.

Mert van egy mód, mi által Kt kielégitheted, s igen csalod-

nám, ha ez később valaki által nem proponáltatnék. Elmondóm — hogy a dolgot előre meggondolhasd s ha szükségesnek látod, Ktal ez alapon egyezkedjél — ámbár ez esetben részünkről a legelhatározottabb ellenzésre számolhatsz.

A terv ez volna.

Az ország többsége Gr. Sz. javaslata mellett nyilatkozik.

Én K. nem ellenzem a javaslatot, sőt nem óhajtanék semmit forróbban, mint hogy annak mentül elébbi kivitele hatalmunkban állna.

Ám de az nincsen úgy. Az ország szegény és a szükséges költségeket csak lassan állíthatja elé, mi által Gr. Sz. annyira üdvös terve továbbra halasztatik, mint azt az ország érdeke kívánja.

Segítsünk a bajon az által, hogy Grf Széchenyinek javaslata szerént, az országos építés elvét elfogadjuk, de sükségtül kényszerítve, a privat vállalkozás segedelmét sem zárjuk ki.

Építtessék a Pest—Fiumei vonal — melyet Széchenyi is a legfontossabbnak tart — országos költségen s adjuk át a Mohács—Légrádi és Kanizsa—Sopronyi vonalt kamatbiztosítás mellett privat társulatnak. A Vukovár—Fiumei társaság még fenáll, s minthogy e két vonal körülbelül olly hosszú, mint az, melyet elébb tervezett, e társaság hazafiságánál fogva fel fogja cserélni elébbi tervét ez ujjal, sőt talán nem is az egész 5% követeli, melyet ott kért, hanem megalégszik a 3, 4, 5-ikkel ; és az ország, melly egész erővel a Fiume—Pesti fővonalon dolgozik, ezt minden mellékvonalokkal együtt sokkal elébb fogja bírni, mint ha ezek is országos erővel építtetnének.

Tedd K-nak ezen propositiot s jót állok, elfogadja, sőt megtartva igazgatóságát, el fog követni mindent pártolá-sodra ; ha ezt tenni nem akarod — mint én, bízva szilárdságodban, reménylem — minden éngesztelési politicád haszontalan, s elég, ha sértési politicától őrzöd magadat, s kéméletlenül porozva a ruhát, úgy téteted magadat, mintha nem tudnád, hogy a ruha alatt valakinek háta van.

Ennyit a közlekedési ügyre nézve, most Kovácshoz hasonló biztosságú alkalmat nem könnyen kapok s ebédig még egy kis időm maradt, egy pár szót írok közdolgaink állásáról, miként én azokat felfogom. Helytelen észrevételeknek is néha

azon haszna van, hogy másnál helyeseket idéznek elé, talán azt eszközlik szavaim nálad is.

Il y a plaisir d'êre dans un vaisseau battu de l'orage, lorsqu'on est assuré qu'il ne perira point. — Így szól egy helyen Pascal, mindeddig azt hittem, hogy igaza van, most látom, hogy a jó ember csalódott. Olly hajón ülünk, melyet a vész eléggé hány körül, s nem lehet meggyőződve senki inkább valamiről, mint én arról, hogy e hajó, az az hazánk, elveszni nem fog (bár a birodalomról, melyhez tartozunk, hasonlót mondhatnék) s mégis én nem nagy gyönyörüséget érzek e helyzetben. A jó Pascal elfeledkezett a tengeri betegségről, melyet a vészhányt hajóban alig kerülhetni ki, s ha viszonyainkat nézem, én csaknem hasonló symptomákat érzek. Tudom, hogy nem veszünk el, de az émelygés, melyet helyzetünk okoz, nem engedi, hogy e biztató meggyőződést élvezhessem s elég prosaicus vagyok: azt ohajtani, bár mentül elébb túl lennénk e vészes időn, — melly az egészre bizonyosan nem veszélyes, de reánk egyesekre bizonyosan az, főkép, ha az utat folytatjuk, mellyen eddig haladtunk.

Ha a monarchia szétbomlik is, Magyarország olly test, mellynek szétdarabolását a többi hatalmasságok engedni soha nem fogják, én legalább e részben, főkép határaink természetét tekintve, egészen megnyugtattva érzem magamat, s azt hiszem, hogy ezen esetben is végképeni kifejlődésünk, nehezebb vajadások után, de szint olly bizonyosan bekövetkeznék, mintha jelen viszonyainkban maradunk; s éppen ezen meggyőződés az ok, mellyért sokan e hazában a birodalom fenállását reánk nézve indifferens kérdésnek tekintik.

En részemről más véleményben vagyok.

Oroszországnak szomszédsága egy részről, másiktól saját helyzetünk s a szétfoslási hajlam, melly külön nemzetiségeinkben rejlik, engem meggyőztek, hogy a monarchiának fenállása nem létünk feltétele ugyan, de olly valami, mit nyugott kifejlődésünk érdeke igényel, hogy tehát minden magyának kötelessége elkövetni mindent, hogy az egész, mellynek egyrészét tesszük, épségben tartassék. — Valószínű e, hogy a jelen körülmények között törvényhozásunk e nézetek szerént jár el?

Bizonyosan nem az, sőt ellenkezőleg, azon állásban, melyet a kormány 3 századon át elfoglalt, a magyar törvényhozás, nem csak nem fogja a birodalmi kormányt ellenei ellen segíteni, sőt legnagyobb sympathiáját fogja nyilvánítani a jelen helyzet megtámadóival. És ez nem fictio, vagy egyesek rossz akaratának, hanem egyenýessen a dolgok természetének következése.

Miután a tapasztalás ugy mutatta, hogy alkotmányos jogaink tisztelete csak akkor vétetett észre, midőn a kormány bajban volt.

Miután legigazságosabb követeléseink csak szükség esetében ismertettek el.

Miután legnagyobb bajunk — mit magad is kimondál — abban vala mindég kereshető, hogy a monarchiának nagyobb része absolut elvek szerént kormányoztatott, s az absolut Austriai császár a magyar alkotmányos királyt egész hatalmával segíté — — miként ne örüljön a magyar legislatio a birodalom nehézségeinek, miként ne érezzen sympathiát a constitutionalis mozgalmakkal, miként ne nyilvánítsa azokat, holott a kormány eddig mindent elkövetett, hogy a más tartományokban létező absolutismust magunkra nézve is veszélyesnek tartsuk?

A monarchia valószínűleg olly helyzetbe jutand, hol népeinek, főkép a magyarnak lelkesedésére leend szüksége, hogy magát feltarthassa, s miként számoljon erre. — Politica s pénz, nem lelkesedés szerezte az uralkodó háznak Magyarországot, 3 századig nem történt semmi, hogy a népszerűség, melly a korona elnyerésénél hibázott, később megszereztessek, az uralkodó ház factum, mellynek valóságát könyv nélkül tanultuk, de mellyet ha elfelejtenénk, senkinek szive nem juttatná eszébe, s bámulhatjuk-e, ha a birodalom bajai hazánkban legjobb esetben csak közönyösségre találnak, míg a nagyobb rész talán örül; mert hisz a monarchia borult napjaiban teremnek a magyar vetései. — — Az országgyűlés tehát a dolgok természete szerént el fog követni mindent, hogy a birodalmi kormány helyzetét nehezítse, mire ha ujonczok kéretnének, az adó kérdésénél sat. számtalan alkalom nyílik, s mind az olasz viszonyok, mind pénz-crisisünk kétségen kívül azon módon fog

discutialtatni, melly a kormánynak legkárosabb. És pedig nem csak a jelen országgyűlés alatt, hanem ha az szétbocsáttatnék, a jövőnél és mindég, valahányszor a kormány nehéz helyzetekbe jut; miután a dolgok úgy állnak, hogy a kormánynak más, mint fizetett majoritása, ez országban nem lehet.

S miért?

Mert a kormány nem nemzeti s nem alkotmányos s éppen azért a nemzet legrespectabilisebb classisai által nem pártolható.

Lehet-e e viszonyokon segíteni? az egészen attól függ, követni akarja-e az uralkodó ház eddigi irányját?

Ha igen! akkor hozzám hasonló emberek legfeljebb visszavonulhatnak, s a dolgok vezetése K s társai kezében marad.

Ha nem! s ha a Herczegek Bécsbe a magyar alkotmányt nem akarnák többé absolutismus mascarájának használni; hanem magok kezét fognának arra, hogy alkotmányunk európai szellemben módosíttassék — akkor csapják le fejemet, ha 1 esztendő alatt úgy nem hozom rendbe a dolgokat, hogy K néhány lármázonak chefje, a király alkotmányos, de igen kiterjedt jogokkal bíró s a monarchia Magyarország egész hatalmára számolhat. Mig erre nézve semmit nem tudunk, legfeljebb egyes kérdésekre — minő például terved, szori hatjuk munkáságunkat, ha azt hiszik, hogy a birodalmat szokott dicasterialis slendrianjokkal tarthatják fel — próbálják, én s barátaim őket bizonyosan nem fogjuk segíteni e működésben.

1843-ba egy memoirt adtam be Metternichnek, ha nem csalódom, azt mondád, hogy nálad van; ebben körülbelül ki fogod fejezve találni nézeteimet, ámbár igen sok a jelen környülmények között nem rendeztethetik el többé a kormány irányában olly kedvezőleg — nézd át, ha időd van, talán Bécsbe némelyeknek hasznát veheted.

Röviden nézetem ez.

Ha az uralkodóház Magyarország alkotmányos királyságával megelégszik, semmi könnyebb, mint hogy ezen országban állását olly szilárddá s hatalmassá tegyük, mint más alkotmányos királyé nem volt.

Ha folytatni akarják eddigi u'jokat, én csak szomorú jövőt látok magam előtt, mellyben a monarchiára a legnagyobb veszélyek, reánk mondhatlan szenvedések várnak.

Engedd meg, hogy e talán hasztalan elmélkedésekkel idődet elraboltam. Ha nem segíthet az ember, legalább panasz-kodik, s távol a törvényhozástól illy helyzetbe jutottam — — Kval sokat beszéltem e tárgyakról, ő bővebben elmondja nézeteimet.

Ég áldjon

hived Eötvös.

E kérdésre vonatkozik Kemény Zsigmondnak Széchenyihez intézett következő levele is :

Nagyméltóságú gróf!

Eötvös leveléből és Kovács Lajostól meg fogja tudni excellentiád azon okokat, melyek minket rábirtak, hogy a Pesti Hirlap mai számában a «Javaslat» egyik pontjára nézve némi modositást indítványozzunk. Talán e modositás könnyítendi a terv keresztülvitelét, annélkül, hogy annak lényegét változtatná. Nyáryt legalább igen megnyugtatta, — s ő határozottan nyilatkozott már a vukovári vonal ellen.

Pest és Pestmegye naponként javul. Eötvös a legtekintélyesebb embereket s az egész magistratust Vukovár s általában a kamatbiztosítás ellen fölizgatta.

En tudom: mennyire gyarlók nálunk a szónok urak. — ösmerem a fascinatit, melyet néhány nyugtalan ember gyakorol azok fölött is, kik különben a rend barátai, — jól látom, hogy K... hatalommá emelkedett: s mind e mellett merem hinni, hogy ha a közgyűlésre K... és követői lejönnének, még sem buktathatnák meg nagyméltóságod «Javaslatát».

Ezt egyéb okokon kívül még azért is gyanítom: mert az «Ellenzéki Kört» tartom a legházsártosabb gyülekezetnek, melly úgy hiszem, csak azért alakult, hogy Lajos gróf minden független véleményt elnyomhasson általa; s mégis magában e Körben *aránylag* kevés rokonszenv van a Vukovár-Fiumei vonal iránt S pedig hol a K... nyers tömege, ha nem itt?

Nagyon kellene csalódnunk, ha Pestmegyében még kétség alá jöhetne a többség és épen ennél fogva én már nem azon aggódom, hogy K... nem mond le a Vukovári-vonal sürgetéséről; hanem igaziban fognék aggódni, ha a «Javaslat» pártolását magára venné.

Ily szövetség csak káros lehetne. Mert azon zsarnok-hatalommal, mellyet a követi kar fölött gyakorol, legkönnyebb szerep volna számára, a «Javaslatot», miután az nagy népszerűséggel bír, fölkarolni és az ő légkörébe vonva fojtani meg. Különben is egy terv a részletek által válik practicussá és a részletek vetkeztethetik ki természetéből.

K... többségben nem leend a «Javaslat» ellen harczolva, -- de ha melléje nyilatkozik, s ha egy nagy küzdésben nimbusa nem oszlik szét, akkor bizony többsége leend a *módosításokban*.

Aztán. Kegyelmes uram! én igen ohajtánám, ha ezen országgyűlésnek valami eredménye lenne. De, úgy hiszem, miként -- három dolog iránt tisztában vagyok. Egyik, hogy K... korlátlan hatalmát a közlekedési javaslaton kívül semmi kérdés nem ingathatja meg; másik, hogy K... a mostani kormány ellen mindig határozottabban fog föllépni; a harmadik meggyőződéseim pedig, hogy a kormány szünetlen fog azon megyékből, mellyek jelenleg pártolják, egyet egyet veszíteni.

Most még ideje volna egy független pártot teremteni a diétán. A «Javaslat» jelszó lehet erre. És ne méltóztassék excellentiád himni, hogy többségben nem leend, mihelyt a conservativok őszintén pártolják, s mihelyt kiábrándulnak azon óriás csalódásból, hogy ők elégséges ellensúlyai K...nak.

Ha a horvát-sérelem előkerülend, már e független párt alakulása nehezülni fog.

Ha katonát kér a kormány, mielőtt illy párt consolidálná magát, ha negyvenkilenc megye fog arról szónokolni: adjon-e katonát az ország, vagy előbb az igazgatás adjon alkotmányt az olaszoknak? -- már ekkor, meg vagyok győződve, hogy transactionról szó többé nem lehet. Mi -- értem a Pesti Hirlap embereit -- elnémitatni fogunk, a többi reformerek szintén hallgatni vagy sodortatni fognak és a conservativok... ne higgye excellentiád, hogy azok többé föltartóztathassák a megyéket.

Méltóztassék tehát excellentiád megnyugodva lenni az iránt, hogy mi csekély erőnket egészen följánljuk a «Javaslat» mellett: de nem csak azért, mert a «Javaslat» jó; hanem azért is, mert reméljük, hogy a K... tellyességgel nem fogja pártolni, s így alkalom nyilhatik olly irány tulsúlyára, melly zavar helyett sikert hozzon az országgyűlésről az országra.

Sz(alay) a rábizottakat a jövő hó 7-kére elkészíti. Talán én is egy pár hét múlva Pozsonba mehetek. Addig is magamat excellentiad kegyébe ajánlva, mély tisztelettel maradok

Nagyméltóságodnak Pesten. Febr. 29. 1848 aláztos szolgálja

Kemény Zsigmond sk.

*

Kossuthnak minden erőlködése, hogy a vukovár-fiumei vasutat keresztülvigye, nem kecsegtetett sikerrel. Már a vukovár-fiumei vonal ügyében kiküldött bizottság (elnöke Széchenyi volt) többsége is ellene volt, a megyék követői közül pedig egyre többen kaptak pótló utasítást Széchenyi *Javaslatának* támogatására. E helyzetben kétségtelen volt, hogy Kossuth nem képes tervét keresztülvinni s Széchenyinek sikerül oly pártot tömöríteni, a mely Kossuth hatalmát megtöri.

Ekkor jött Kossuth segítségére a februári párisi forradalom. Ennek hatása alatt minden tárgy félretételével beadta márczius elején indítványát «az országgyűlés teendőiről», a melyben független felelős miniszteriumot követelt. Ezt az országgyűlés elfogadta s ezzel új korszak kezdődött.

Kossuth minden ellenfelét leküzdve haladt a diktátorság felé.

VISZOTA GYULA.

SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A MAGYAR NYELV.

Az angol nemzetnek két hatalmas Pantheonja van; az egyik a középkor ódon zománczával bevont Westminster-apátság, a másik az újkor alkotása, Szent Pál székesegyháza. Mind a kettőben márvány- és érczmlékek százai hirdetik a kiváló emberek nagyságát s a nemzet háláját; a feliratoknak szavakban dúskáló hymnusai éégig emelik az ott pihenő nagyok tetteit és érdemeit. Megkapó ellentéte e külső és belső pompának a Szent Pál székesegyház építőjének, Sir Christopher Wrennek sírja: a sírbolt kápolnájának padlójába eresztett síma kőlap, s a székesegyház északi kapuja fölé tett tábla, evvel a rövid és sokatmondó fölirattal: «Si monumentum requiris, circumspice», «Ha emléket keresel, tekints körül». Valóban, nem volt szükség a művésznak külön emléket állítani. Az óriási arányú templom maga, hatalmas pillérei, merész ívei és boltozatai, a levegőben lebegő kupola, az egésznek és részeinek összhangja és arányossága mindez — külön emlék, mint kő- és érczszobor, ékesen szóló feliratnak aranyban ragyogó betűje. A hatalmas alkotásnak óriás tömege a maga egészében és legkisebb faragott kövecskéje egyaránt hirdeti megteremtőjének lángelméjét.

Felsőbüki Nagy Pál, a szabadelvűség, haladás és nagyság egyik első bajnoka a XIX. század elején, hajlott korában, 1846 májusában Pesten időzvéen, mély meghatottsággal jártatta körül szemét a mindenütt csirázó életen, az egybeolvadni készülő két parti városon és lelkesedve fölkiáltott: «Merre a szem tekint, mindenütt Széchenyi műveivel találkozik!»¹

¹ Sz. naplója, Zichy A. kiadása 492. l.

Midőn én a Szent Pál székesegyháza építőjének emléktáblája előtt megálltam, önkéntelenül eszembe jutottak F. Nagy Pál szavai s fölmerült előttem az új Magyarország nagy építőmesterének, Széchenyinek alakja.

Ma is, valamire tekintetünket vetjük, akár a világvárossá nőtt fővárosra, akár az országot fenntartó és eltető nagy intézményekre, mindenütt ott látjuk Széchenyi munkásságának titáni nyomait. A kisedd makk, melyet ő elültetett, nem is egy, hanem száz helyen, terebélyes fává, lombos erdővé nőtt. Nagyságának igazi mértékét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy alkotásai nem csupán a maga korának pillanatnyi szükségét elégítették ki, hanem eltetőleg és fejlesztőleg belenőttek a jövőbe is. Jelentőségük nem pusztán önmagukban van, hanem a nemzet átalakulásának mélységes jelképei is. A lánchíd, nemesak az új Pestnek s az agg Budának összekötése, az Alföldnek s a Dunántúlnak átjárója, hanem adógarasával híd a régi, rendi szabadalmas Magyarországból, az új, közterhet és közszabadságot egyenlően viselő polgárcok Magyarországa. A gőzhajó nemesak az új, olcsóbb közlekedést jelenti, hanem az őstermelő Magyarország átalakulását ipari és kereskedő országgá, mely a maga és mások termékeit Közép-Európából a Fekete-tengerig, s onnan a távol Keletig szállítja. A lóverseny első sorban a lótenyésztés nemesedését, s vele a tenyésztők gazdagodását jelenti; de azontúl alkalom az érintkezésre, a kaszinóval és a gazdasági egyesületekkel megszüntetője a régi Magyarországnak, melyben külön életet élt a főúr, ki a bécsi udvar finom életétől elkényesedett és idegenkedve tekintett le a köznemesre, kivel legfeljebb tisztújítások alkalmával érintkezett kénytelen-kelletlen; a köznemes, ki birtokán parlagi életet élt és azontúl nem törődött sem az ország, sem a világ dolgival; legfeljebb egy-egy insurrectio alkalmával leakasztotta a szögről ősei fringiját, egy «*vitam et sanguinem*» kiáltással nekirontott a burkusnak vagy franknak, már a hogyan az alkalom adta; aztán megtévén a hatvágást, elégedetten hazakocogott nádfedeles vagy zindelyes kúriájába, a hol lelke újra begyöpösödött; a városok polgára, ki lélekben és nyelvben idegenül, féltékenyen őrködött privilegiumain, élire verte a pénzt, épített házat és büszkén emlegette atyafiságát a Lajtán

túl, vagy a Rajna mellékén. Mind ezeket a külön eredetű és külön nemű elemeket összehozni, egybegyűrni, belőlük idővel egységes, egynemű nemzetet teremteni: ez volt Széchenyi messzelátó terve azokkal az intézményekkel, a melyek által és a melyekben az idegenül vagy ellenségesen egymással szembenálló elemeket egyesíteni akarta. S hogy valamennyit az élet külső kapcsain kívül egységes lélek is egybeforrassza, arra való a kiművelt, európai testvéreihez méltó nyelv, melyet az irodalom fölcentjei a fejlődés tetőpontjára emelnek, az Akadémia tudósai óvnak és magyaráznak, a színház és a hírlapok terjesztenek és közkeletűvé tesznek.

Itt tűnik ki igazán Széchenyi államfértői nagysága és nemzeti jelentősége. Hiszen voltak nagy embereink s különösen a XIX. század első felében annyi lángelmével áldotta meg a Gondviselés nemzetünket, mintha kárpótolni akarta volna a régibb századok létfenntartó harczaiban kiömlött sok drága vérért s a XVIII. század meddőségéért.¹ S e nagy elmék mind a nemzet javát szolgálták, de inkább csak egy-egy irányban, aránylag szűk körben, világos tudata és érzéke nélkül annak, hogy munkássága társáéval egybekapcsolódik s így a nagy egészet szolgálja. Széchenyi jelentősége abban van, hogy felismeri és értékeli külön-külön valamennyinek a fontosságát, de azt is tudja, hogy csak összefogva és együttesen szolgálhatják azt a nagy célt, melyet ő több ízben így fogalmaz meg: «Fajunk biztosítása, némesítése, boldogítása.» Széchenyi fölemelkedik a mindent áttekintő nemzeti egyetemesség magaslatára. Érti és tudja, hogy a nemzeti élet valamennyi tényezőjének összemunkálása szükséges nagy céljának megvalósítására; egyet sem szabad elhanyagolni, a legcsekélyebbnek látszót sem, mert a nemzet élete számtalan, kis és nagy működő erőnek összetétele. Ezért ő minden tényezőt nem külön, hanem egy szempontból, a nemzet egészének érdekéből tekint és értékeli, egyiknek sincs külön-külön célja, csak az egyetemes, a közcél. Ezért kedves fogalma és szava az egyesítés, a concentratio, melynek a Hitelben külön fejezetet is szentel (171. l.) s a melyet minden munkájában újra meg újra hirdet: «a mi egyesnek

¹ Ferenczi Zoltán, *Budapesti Szemle* 170. k. 375. l.

lehetetlen, az sokaknak könnyű» (*Napló* 136). Ő magában egyesíti mind azt a nemes törekvést, a mi előtte egyesekben külön élt; főműködése és törekvése központosítani és szervezni az eladdig külön jelentkező, életre ébredő nemzeti erőket. Addig nyelv, irodalom, tudomány, politika, művészet, gazdaság külön-külön kísérelt meg előretörni, ő összefogja valamennyit az együttes haladásra. Ez sikerének titka, s a sikernek visszahatása még erősebb egyesülés, a mint ő maga is megjegyezte: «nincs nagyobb egyesítő, mint a siker, 's hatalmasabb szétbontó, mint sikeretlenség». (*Játékszín* 6.) Íme az a nagy vezérelv, mellyel Géza fejedelem és Szent István a szerté hulló törzsekből erős nemzetet kovácsol; íme az a prófétai intés, melyet Szent István és Széchenyi közt a legnagyobb magyar: Zrínyi Miklós hiába intéz nemzetéhez. El kellett jönnie az idők teljességének, hogy a nemzet megértse a megváltó, a teremtő igét. Önkéntelen felvetődik a «nagy idők, nagy emberek» örök kérdése: vajon a nagy ember teremti-e a nagy időket, mint Carlyle véli, vagy a nagy idők termik-e a nagy embereket, a hogy Buckle vallja? Azt hiszem, a felelet megvan az Újtestámentom példázatában, hogy a termő mag nem kél ki a pusztá sziklán, de a legjobb termőföld sem hoz gyümölcsöt, ha magot nem vetnek belé. Mindenesetre úgy történt, hogy Széchenyi nagy egyénisége nagy történeti időkben, lett a nemzet sorsának intézője.

De korántsem szabad hinnünk, mintha Széchenyi hirtelen, minden előzmény nélkül bukkant volna fel. Minden megváltónak megvannak a maga Jánosai, a kik a pusztában prédikálnak. Széchenyi felléptét is megelőzték azoknak munkái, a kik a talajt alkalmassá tették a termő mag befogadására és kicsíráztatására; egyéneken kívül az események gazdag sorát is ide kell számítanunk. Mária Terézia testőrei, II. József jóhiszemű, de balul alkalmazott javító tervei, az 1790–92-es és a következő országgyűléseknek sokszor meddőnek ítélt, voltaképen pedig nagyon hasznos munkálatai, a francia forradalom lángolása, Martinovichék vérpadja, a napoleoni háborúk... mind előkészítői voltak nemzeti létünk új életének.

Valamennyi közül pedig a nyelv s vele az irodalmi élet volt az, mely a tespedés hosszú évtizedei után először ébredt ön-

tudatra s ébredésével a többit is mind életre serkentette. A Márvány-tenger partján még írja a száműzött fejedelem íródiákja, mint egy rombedült világ utolsó maradéka, édes-bús leveleit ; írja avval a tudattal, hogy vele húny el a Rákóczi harczaiban utoljára nagyra lobbant nemzeti életnek végső szikrája — s már akkor a Vatikánnak egyik szobácskájában, egy fakó szerzetes, Faludi Ferencz buzgón szántja sorait, hogy : «bujdosásban ki ne kopjék élő nyelvünkől és példát adjon sok heverő pennának». Ráday Gedeon — az alföldi betyárvilág aczélkező megfélemezőjének őse, — a német egyetemeken tanulva, nyugati mértékre szabja a magyar verset és Árpádról tervez hősköteményt még Anonymus felfedezése előtt. Orczy Lőcincz — a Tisza-szabályozásban Széchenyi őse — Rousseau gondolatait tolmácsolja a föld népének boldog egyszerűségéről s a bugaczi csárda vályogfalait elébe teszi a nagyvárosi fogadó kényelmének. Bessenyei György, Szaboles szilaj köznemese, a bécsi Burg síma padlóján ráeszmél a maga rettenetes parlagi voltára és magában az egész nemzetnek képviselőjét látva, példátlan erővel és állhatatossággal nekilát elméje pallérozásának ; s bár az ő lelkét, «a sok tanulás szomorúvá tette» és meghasonolva magával és a világgal mint remete végzi napjait, példája magával ragadja testőrtársait.

Eközben néhány szerzetes-tanár római igába kényszeríti a magyar verset, s mint a magyar nyelvnek valamennyi európai nyelv fölött álló dicsőségét hirdeti. Ám az új mértékben nem bírnak megegyezni és parázs vita keletkezik, mely már tágabb körben is érdeklődést kelt. A Skandináviában járt Sajnovics felfedezi a magyarság északi rokonait, kiket Dugonics diadalmasan visz regényébe, hogy Béla király névtelen jegyzőjének és Leo bizánczi császárnak tanuságával együtt a honfoglaló magyarságról fényes képet rajzoljon, czáfolatul a kalapos király jogot tipró és kegyeletet sértő rendeleteire. Vérmes reményű hazafiak szerte hirdetik az új kor hajnalát, a magyar lélek ébredését : magyar nyelv, ruha és szabás lesz a kor jeligéje, mely Gvadányi nótáriusában a paszkvillus mérgezett nyilait röpíti minden ellen, a mi idegen. A József halála után összehívott országgyűlés törvénybe iktatja a magyar nyelv jogait, s evvel néhány magános rajongónak ábrándjait országos ügyyé

teszi. A Pozsonyban és Bécsben megjelenő zsenge magyar ujság-levelek szerteküldik az országban a hozzájuk beküldött ódákat és himnuszokat, s az ország a dagályos versekből mámorosan issza a lelkesedés italát. Hiába emeli fel intő szövegét egy fiatal prókátor. Kármán József, a ki félszázaddal megelőzi korát élelslátásban és ítéletben: ő maga is, míg a jelen fölött kegyetlenül lesújtó bírálatot mond, hatalmas tervét adja egy nagy, fényes jövődőnek. A diákság Magyar Társaságokban tanul, ír, olvas, szaval, mivel a magyar nyelv nincs meg tantervében; nemes úrfiak és úri lányok színtársulatot szerveznek és lelkesedéssel szállnak szembe a kiközösítő balítélettel. Hiába csap le a francia forradalomtól megrémült hatalom Martinovichokra, kik a vértanuk szent helyévé avatják a Vérmezőt és Kufstein, Spielberg, Munkács tömlöczeit. A rabság nyomora nem töri meg, sőt még inkább megaczélozza Kazinczy törhetetlen lelkét és kiszabadulva a börtönből, a szentek rajongásával hirdeti az ígét: «Higgyj és élsz!» Felidézi a nyelv, ízlés vitáit, melyek egyre szélesebb körben keltenek érdeklődést, a mint az irodalom is már nem marad többé néhány finom lélek nemes szórakozása, hanem egyre hódítóbban hatol bele a nemzet tudatába. Himfy szerelmeinek édes verseit szerteszavalgatják, idézik (Sokoni mélabús *Reményét* érzékeny dallamokkal énekelgetik a gitár és spinet hangjai mellé; *Dorottyájának* pajzán sorait jóízű kacagással kísérik. Berzsenyi ódái kéziratban bejárták az országot; a *Romlásnak indult* hatalmas harsonaszóval veri föl a szunnyadó lelkeket, az *Él még nemzetem Istene* fölesattanó diadalmámora visszhangra talál a bízó lelkekben.

Ily előzmények után s ily körülmények közt kezd Széchenyi a magyar lélekkel foglalkozni, melylyel gyermekségében és katonáskodása idején aránylag gyéren érintkezett. Atyjával, a reménytelenül sírjába szálló magyainak (*Kelet Népe* 9.) képe komoran ábrázolta Herdernek nemrégiben elhangzott jóslatát, mely mint halálítélet hangzott a magyar nemzet fülébe: «A magyarok most szlávok, németek és oláhok közt kisebb része az ország lakosának és századok múlva talán nyelvüket is alig lehet már megtalálni.»¹ Herder alkalmasint nem magától

¹ Herder: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit XVI. Buch. II. Teil. 1791. — Stadium 11.

jutott erre a végkövetkeztetésre s véleményét magyai történelmi munkából meríthette. Jóval előtte mondotta már Kollár Ádám: «Magyarország legkisebb része az, melyet magyarok, azaz csupán magyarul beszélők laknak; és valóban féltő, hogy a nyelv maga is kihal, ép oly módon, mint a hogy a kúnoké elenyészett.»¹ De mivel sötét jóslata egy tudományos munka jegyzetébe rejtve jelent meg, személyisége sem volt olyan súlyú, s az idő, melyben szavait leírta, még az öntudatlanság ideje volt, senki sem vett róla tudomást. Valószínű, hogy Herder, talán Schlözer útján, ismerte Kollárnak latinnyelvű kiadványát s ennek alapján mondhatta ki olyan határozottan haljós tételét. Mivel a XVIII. század végén már nálunk is nagy tekintélye volt sokágú tudományos működésénél fogva, nem csoda, hogy nemzetünkre vonatkozó sorai nagy megdöbbenést keltettek a honfiak lelkében. Egy részük, mint Széchenyi Ferencz, a kérlelhetetlen végzet beteljesedését látták; a költők is, egy-egy sötét órában az ősök bűneinek elkerülhetetlen következményének tekintették s mint világtörvény előtt hajlanak meg az enyészet előtt, hiszen:

Felfogat a nagy századok érezkeze
Mindent: ledült már a nemes Ilion,
A büszke Karthago hatalma,
Róma s erős Babylon leomlott.

Más részük azonban nem bírt a dísztelen enyészetbe bele-törődni. Hangos szóval fölverték a lelkeket, s ki karral, ki értéssel, ki tollal küzd a romlás ellen. Maga Széchenyi Ferencz is a Nemzeti Múzeum megalapításával szó helyett tettel czáfolja meg a nemzeti érzés haldoklását: Kisfaludy Sándor előszava *Himfyje* második kiadásához, hangos tiltakozás az ítélet ellen: a sötét képekkel vajudó, bús hangokat hallató lantok is mind életről tanuskodtak, hisz a fájdalom az élet érzése, csak az élet fájhat, a halál már nem.

S a mint Kazinczy egész pályájának erkölcsi éltetője a bizalom volt, úgy lett a szellemi élet ébredésének jelensége Széchenyi bizalmának főforrásává. «Bízom a magyarok Istené-

¹ Oláh Miklós: Hungária et Ailm. Bécs, 1763, kiadta és jegyzetekkel kísérte Kollár Ádám: 91. l. jegyzetében.

ben, hogy . . . a magyar nyelvnek s nemzetiségnek egy szebb reggel hajnala virrad fel!» — e szavakkal végzi egyik nagyhatású beszédét, melyet a magyar nyelv ügyében mondott (1833. febr. 20; v. ö. *Világ*, 280.). Azt a munkálkodást, azt a nyüzgést nyelv és irodalom terén, a nemzet élete biztos jelének vette. Nem halt meg a nemzet, bár politikai élete meg volt bénítva, a nemzeti élet, mint máskor, előbb is, utóbb is, a nyelvbe, az irodalomba menekült, hogy kedvező alkalommal megint kilépjen a cselekvő életbe. 1842-ben Széchenyi borús sejtelemmel sürgeti az Akadémia minél nagyobb megerősítését, mert «jöhet idő — a mint el is következett — mikor csak az fogja ereklégyánánt, vagy inkább bágyadtan pislogó lámpásként őrizni a nyelvet, melynél drágább kincse a nemzetnek nincsen, a nyelvet, mely nemzeti és függetlenségi alapja». (1842, nov. 27.) Nagyon jól érzi, ki is mondja számtalanszor, hogy a nyelv és az irodalom mindenkor előkészítője, kísérője és menedéke a nemzeti életnek.¹

Ezért nagy megújító tervében fontos szerepe van a nyelvnek. A nyelvet megvédeni az idegennel, főképen a holt latinnal szemben, megtartani épségét, fejleszteni képességeit és szépségeit, ezek mind, a többivel egyrangú pontok egyetemes nemzetfejlesztő munkásságában.

A mi ma olyan magától értetődő, útszéli igazság, hogy a magyar érzés és a magyar nyelv együttjárnak, az az ő idejében még sokat vitatott, sokszor megtámadott tétel volt. Sőt, szinte érthetetlen, igen sokan feltették a magyar alkotmányt, a magyar nemzet létét, a magyar nyelvnek ősi jogaiba való beiktatásától s a törvények latin szövegében látták nemzeti voltunk védőbástyáját.² Fél századig kellett küzdeniök a «merész újítóknak», Felsőbüki Nagy Pálnak, Wesselényinek, Kölcseynek, s a többi nagy magyarnak, míg nyelvünk 1844-ben végre teljesen kiküzdötte jogait. S ebben a küzdelemben Széchenyinek oroszlánrésze volt. Külföldi útjain tapasztalta, hogy Francia- és Angolországban az egynyelvűség milyen hatalmas fegyvere a nemzet egységének s ezért ellensége az akkor oly

¹ Gyulai Pál: Széchenyi mint író.

² *Világ*. 99. l.

divatos világpolgárságnak: «a' világpolgár... mindenütt, még a legnagyobb sokaság közt is mindig csak idegen!» mondja a *Hitelben* (165. l.). Mily homlokegyenest ellentéte ez Szent István tanításának, hogy «az egynyelvű nemzet gyenge és törékeny!» Igen ám, csakhogy akkor, 1000-ben a műveltség és az idegen nyelv egyrészt, másrészt a műveletlenség és a nemzeti nyelv azonos fogalmak voltak, míg most, a XIX. század elején ez a viszony teljesen ellenkezővé vált. «Anyagyilkosok vagyunk» kiált fel egy beszédében, ha minden erőnket nem nyelvünk védelmére fordítjuk (1833, jan. 21.).

Hogy a nemzet és a nyelv élete milyen szorosan egybenőtt egymással, arról lépten-nyomon nyilatkozik irataiban, beszédeiben. Az «egészes nemzetiségnek... főkísérője a' nemzeti nyelv, mert míg az fenmarad, a' nemzet is él» (*Hitel*, 171.); («nemzetnek) nyelvén kívül, úgy szólván semmi sajátja» (*Világ*, 84.); «ki honi nyelvünk mellett van, nemzetünk életet hordja szívében; az pedig, ki ellene szegül, sejdítlen — mert nem akarom hinni, sejtve valaki hazagyilkos lehetne — annak halálát reggeti keblében.» (*Világ*, 254.). «... ereje nyelvünknek tartá fen eddig lételünket» (*Világ*, 253.). Százra vihetném ez idézetek számát, melyeknek gondolata voltaképen nem új; benne éltek jobbaink lelkében mindig. A testőrök föllépése óta alig van nyomtatványunk, hol ne olvasnók valamely alakban azt a gondolatot, mely később — még máig is ösmeretlen szerzőjű — szállóigévé kristályosodott: «Nyelvében él a nemzet!» De alig van írónk, szónokunk, államférfiunk, a ki ezt az igazságot olyan mélyen érzette és értette volna; a ki erősebben meg lett volna győződve arról, hogy ez nem csak pusztán szépen csengő jelszó, hanem nemzetmentő elv; a ki annyszor és annyi alakban ismételtelte és váltogatta, mint Széchenyi. Ezért figyel ő felémelve a nyelvünket fenyegető veszedelmekre, melyek nemcsak kívül, hanem belül, saját tétlenségünkben, nemtörődésünkben leselkednek rá, azért emeli fel óvó és int őszózatát: «Ha eltöröltetésre szántuk magunkat el... hagyjuk el mi is nemzeti nyelvünket, kisdedinket s kivált leányinkat arra ne tanítsuk, úgy hogy ők is, mint a' maiak, kerüljék a' honi hangot, 's annak természetes ellenségei legyenek, mit nem értenek; latin bilincsekbe szorítsuk mi is hazai érzésünket, úgy hogy azok soha ne

engedjék lelkünk egész felemelkedését, Magyarországunk tökéletes kifejtését.» (*Stadium*, 6. l.) Innen van, hogy első föllépése a nyilvánosság előtt: az Akadémia megalapítása, a nyelvért történt, melyet nem tartott öncélnak, hanem a nemzetet legerősebben összefogó kapocsnak, egyesítőnek s így nagy tervei eszközének. «Magyarosítani 'egyesíteni'!» ez volt szeme előtt (*Stadium*, 99.).

A nyelvben magyarrá levést azonban Széchenyinek magamagán kellett megkezdenie.¹ Mint főuraink többi családjában, úgy a Széchenyieknél is a magyar nyelvnek igen alárendelt szerepe volt. Nem volt a meghitt, a bizalmas beszélgetés, a család nyelve; erre a német, még a francia szolgált. A mindennapi társalgás, a levelezés e két nyelven folyt: hozzájárult még az angol is, mely ez időben kezd mindinkább hódítani, különösen a lóverseny terjedésével. A magyar nemzet abban a furcsa helyzetben volt, hogy volt irodalmi és volt népnyelve, de hiányzott a társalgó, a köznyelv. «Magyar nyelvünk bizonyos lépésőig ki van fejtve költésre, drámára, évrájzra 's a' t., hanem most még szép társaságu, természetes, nem mesterkélts 's úgy szólván mindennapi haszonvételre. Őszintén kimondván saját vélekedésemet, általányosan elégtelen» mondja a *Világ*-ban (258); s még inkább a következő helyen: «Legnagyobb palotáinkban a' magyar nyelv idegen, ritkán fogadjuk szívesen, 's ha megjelen is néha különös alkalmaknál, 's úgy szólván, kivétel gyanánt, csak úgy lövell a' számos külföldi szózatot keresztül, mint villám a' borult ég hasadékain. A' szegény számkivetett csak előszobákban 's istállóknban eselések közt tartózkodik inkább, 's a' ház ékessége, az asszony, ki mindent elevenít, 's a' legszárazb dolgokra is bájht hint, nem érti, 's ha érti is, hátat fordít neki!» (*Világ*, 65.). Ő maga vas szorgalommal nekilát a nyelvtanulásnak, hogy első sorban önmaga előtt elhárítsa ezt az akadályt. Naplóját azonban mindvégig németül írja, tarkítva francia és angol mondatokkal: magyar szó csak elvétve találkozik benne. De már 1821-ben, mikor Bécsben a magyar főuratkat a lóverseny ügyében összehívja, a tanácskozás nyelve ma-

¹ v. ö. Gaal Jenő: *Sz. I. nemzeti politikája*. 1903., Kül. I. K. 33. fejezet.

gyar volt. (*Világ*, 97.). Szűzbeszédjét a főrendek 1825. október 12-iki ülésén magyarul mondja (*Napló*, 168.), s bár még nem mindenki érti, az 1830-i országgyűlésen ő és Wesselényi csak magyarul beszél, mire példájukat tizenöt főnemes követi (*Napló*, 342.). Annyira szakít minden latin hagyománnyal, hogy e tanácskozó beszédek nem követik a körmondatos, méltóságos és mindig ünnepies római szónoklatot, sem a XVIII. század czikornyás, szóvirágoktól rogyadozó latinságát, hanem inkább a társalgás könnyed hangján járó angol parlamenti szabást, mely formáiban kötetlen, megenged mindennemű kitérést, közbeszúrást, és közvetlenségével meghittebbé válik. Kossuth, ki még rögtönzéseiben is, annál inkább nagy beszédekben, művészi hatásra törekszik, ezt külön megjegyzi Széchenyi beszédeiről. (*Országgyűlési Tudósítások*, 1833, jan. 21.). Széchenyi pedig még jóval Kossuth fellépése előtt szinte elhárítja magától a nyelvi előadás megvesztegető eszközeit, midőn ezeket mondja: »A' tett . . . első, a' szó második: 's éppen úgy: az ember, a' hazafi elől áll, 's csak aztán jó az író. Már a' szó tökéletessége megint korántsem áll abban, legfőkép hogy hangja kellemes zengésű legyen a' fülnek, hanem hogy vele mind azt a' lehető legnagyobb tökéletességgel ki lehessen fejezni, mit a' legnemesb, tanultabb 's legnagyobb erényű férfiú, vagy asszony ép fejében, romlattlan szívében az idő, tér, képzelet 's gerjedelmek határtalanságában, lelki tehetsége szerint, gondolhat, érezhet, sejdíthet!« (*Világ*, 244.). Nem akarja azt sem, hogy nyelvünk a föld népének fejletlen, kifejező képességében nehézkes gondolatközlő eszköze maradjon, azt sem, hogy csupán ünnepi alkalmak pompázó díszruhája legyen, melynek örülünk, ha levethetjük, hanem azt szeretné, hogy legyen mindennapi viselőruhánk, melyben kényelmesen, jól érezzük magunkat, mely észrevétlenül hozzá simul testünkhöz, anélkül, hogy gyűrődései törnék tagjainkat, vagy szűk voltával akadályozná mozgásunkat.

Tehát minden irányban, egyetemesen fejleszteni kell nyelvünket, minden eszközzel, minden igyekezettel. Hogy irodalmi nyelvünk már eleddig is annyira fejlődött és Kazinczy tollán a Nyugat minden finomságát ki tudta fejezni, Berzsenyi ódáiban hatalmasan fölharsant, Vörösmarthy lantján majd méltósággal

ömlött, majd utólráhetetlen bájjal zengett, ez, mint már említém, határtalan bizalommal tölti el. «Nyelvünk óriási fejlődésre képes» kiált fel (*Világ*, 257.) s vele együtt a nemzet is; «A' nemzet jövődősége szoros kapocsban áll nyelvének fiatal 's kifejthető, vagy fejthetlen 's holt létével» (*Világ*, 248); «... a' mint az emberek... tehetségei... fejledeznek; úgy kell a nyelvnek is tisztulni, tágulni, simulni, nagyobb határozottságot nyerni. Nem különben mint a nemzet növése s' haladása által a' nyelv is nő 's halad: úgy rejt a' nyelv fiatalága, kifejthetése 's tágulhatása egy mágusi viszonyhatást magában, melly megint a' nemzetet emeli 'és dicsőíti. 'S ha van a' nemzeteknél egy bizonyos aggság, egy halál jele, az semmi egyéb, mint ha nyelvük holt, vagy többé nem haladhat.» (*Világ*, 246.); «... a' magyar nyelvnek, melly értelmi 's nemzetiségi kifejlésünk leghatalmasabb rugója, minden esetre haladni kell.» (*Világ*, 249.).

Széchenyi nemcsak a nyelvtanulásban, hanem a nyelvfejlesztésben is önmaga jár elől jó példával. 1828-ban szókincese és kifejezésbeli készsége már erősen növekszik; ő maga ellenőrzi saját magát legjobban. Készülőben levő műveit odaadja a magyar íróknak, nézzék át, jelöljék meg a hibákat, ajánljanak javításokat, az idegen szavak helyébe javasoljanak magyar szavakat, a nehézkeseke, kifejezéstelenek helyébe könnyebbeket, kifejezőbbeket, a rosszak helyébe jókat, újakat. Kisfaludy Károly, Döbrentey Gábor, Helmecki Mihály, Orosz József, Tasner Antal rendes nyelvi tanácsadói. Ezer apró kérdést intéz hozzájuk; nem elégszik meg pusztá javaslattal, alapos megokolást is kíván. Kéziratai, melyeket a M. T. Akadémia Széchenyi-múzeumában szemlélhetünk, érdekes tanulságú szolgálhatnak, hogy ez az emberóriás országos nagy tervei és munkái közt mennyi szerető gondot fordított e «potomságokra»-ra, igen, mert érezte, hogy nem semmiségek, hanem a magyar nemzet nagy épületének kövei.¹

Csak egy-két példát ennek bemutatására.

Nagyon bántotta őt, hogy nyelvünknek nincsen olyan

¹ Viszota Gyula: *Széchenyi műveinek nyelvről. Magyar nyelv.* 1916. *Szily Emlékkönyv* 1918.

kényelmes, mindenkire alkalmazható megszólítása, mint a német Sie, a francia Vous, az angol You, az olasz Sei, mely koldusra és királyra egyaránt ráillik, míg nekünk a te, kend, maga, ténsasszony, nagysás asszony, nagysád, kegyed s egyéb tengernyi czímezés tömkelegében kell botorkálnunk (*Világ*, 260.). Először a dunántuli Ő-t próbálja, 1828-ban már Ön-t használ leveleiben, nyomtatásban először a *Stadium*-ban írja (105. l.) s itt magyarázó jegyzetet tesz hozzá, azontúl pedig mindenkit egyaránt Ön-nek szólít. Az írók nagy tetszéssel fogadják s az irodalmi nyelvben polgárjogot kap.¹ Ez a kicsi szó is eszköze volt Széchenyinek, hogy vele a társadalmi osztályok egy korlátját lerontsa, a közlekedést könnyebbé tegye, társadalmunkat az egységesítés felé vigye. Kár, hogy Széchenyi nagyságának egyik kis emléke, ez az Ön szócska, nem bírta legyőzni czímezgetéseink tarkaságát, s különösen az utóbbi évtizedek alatt bizonyos tekintetben hideg csengésűvé lett.

Egy más alkalommal a német Klugheitra keres megfelelő szót. A régi okosság, eszesség, az új eszély szavakban más árnyalatot érezett. Mennyire megörült, mikor egyik tudósunk említi neki, hogy egy régi codexünkben az olvasható: «És legyetek ildomosok, mint kégyók.» «Pompás — kiáltott fel Széchenyi — a magyar ember ne csak okos legyen, hanem ildomos is», azaz, ne csak természetes józan esze vezesse, hanem a dolgok igazi megértése, belátása, mely számot vet mindennel.² A szót rögtön magáévé tette s mint új fegyvert forgatva írásai-ban valóságos jelszóvá avatta. Ezért fűzi bele Arany János Széchenyi emlékezetére írt ódájába: «Vezérszó: ildom, a zászlón: előre!» A szót az újabb idő hangzása miatt az illedelmessé váti össze s a társadalmi símaság és kifogástalanság jelentésében használja.

Hogy mily villámszerű gyorsasággal tett magáévé egy-egy szót, mutatja a következő eset. Az 1843—44-i országgyűlésnek egy napján, álmatlan és nyugtalan éjtszaka után, szokása szerint le s fel járkálva a teremben, hirtelen megállt gr. Desseffy Emil előtt s ezt kérdezte tőle: «Ugyan kérlek, hogy mondják

¹ *Magyar Nyelv* 1: 79, 4: 82, 10: 455; *Napló* 209.

² v. ö. Széchenyi: *A magyar Academia körül*. 1842. 53 s köv. l. → Szily: *Nyelvúj. Szótár*.

jól magyarul ezt a német szót: matt?» «Bágyadt», felelte Dessewffy. Széchenyi megköszönte, visszament helyére s tüstént e szóval kezdte czáfoló beszédét, bágyadtnak mondvá Dessewffyt és társait.¹

Végtelen öröme telik benne; hogy a magyar múlt régi nevei egyre divatosabbakká válnak, az addig szokásos bibliai, görög és római nevek helyett. Ennek a szép divatnak megindítója még a XVIII. századnak utóján a tüzes lelkű Dugonics, a ki hősnőjében korának idegen és betegesen érzélgős leányaival szemben nemcsak az éptestű és éplelkű, tűzről pattant magyar leány eszméjét rajzolta meg, hanem az epedő Lotti, Lilla, Liza nevek helyett, a világrengető Etele nevéből a magyar Etelka leánynevet alkotta. Így élednek fel a magyar történelem elsárgult lapjairól a régi magyar nevek is. Szinte meghatva írja Széchenyi a *Hitel*-ben (74. l.): «Hány szép régi magyar név jeleli már hazánk serdülő fiait, 's Kálmán, Béla, Géyza, Gyula, László, Dénes 's a' t. nevek mennyire nem gerjesztik szíveinket édesen érzett öröme, ha meggondoljuk, hogy mai anyáink nemesb része nem is fogja tűrni, hogy fiai illy neveknek új becs, új dísz ne adjanak.» Széchenyi a magyar névben többet látott múló divatnál és henye külsőségnél: a magyar név, mint a nemesség, kötelez: kötelezi viselőjét arra, hogy azzá is legyen, a mit külseje mutat. Istennek hála, hogy ez a, már nem divat, hanem szépszokás meggyökeredzett s máig is megmaradt; bár mindenki, a ki magyar nevet visel, erkölcsileg is Széchenyi értelmében viselné.

Fővárosunk, az ország szíve — ez is kedves szava Széchenyi-nek² — tőle kapta nevét is. Valahányszor Budapest nevét kiejtjük, Széchenyi nyelvén beszélünk, Széchenyi emlékének áldozunk. A mivé fővárosunk máig lett, az az ő elméjében fogant meg, az az ő ábrándja volt. Az a nagy szív, a hol összefutnak az ország erei, a mely szétküldi a vért a legtávolabbi határ végeihez, a melyben erősen lüktet az ország anyagi és szellemi, társadalmi és politikai élete. «Középpont nélkül — írja a *Játékzárban* (15. l.). — semmi nevezetes sikerrel soha nem fogunk.

¹ *Napló*. 451; Tóth B. *Anekdotalincs*. II. 212.

² *Magyar Nyelv* VIII. 225., IX. 259.

dicsekedhetni . . . az . . . semmi egyéb nem lehet, mint a' hon közepe, t. i. a' két testvérváros Buda-pest.» A *Világban* pedig ő olvasztja egybe a két város nevét: «Fővárostok nevét Budapestre kellene változtatni (509. l.) . . . én Budapest szóval eltem Buda helyett; okom ez vala: Magyarországbán lévén nem kis feltékenységet vetteni észre Buda és Pest között; egy fővárosnak kellene ezeknek lenni, nem kettőnek; egy és nem megoszlott ellenmondó szívnek» (516.)¹ Midőn évek múlva a törvény is kimondta ezt az egyesítést, csak szentesítette azt, a mi a valóságban már rég megtörtént volt.

Széchenyit nyelvi kérdésekben nagy hazafiságán kívül sajátosságos ösztön, a lényeg mély sejtelme vezette, mely gyakran helyesebben irányította felfogását és meggyőződését, mint a tudomány korának szakembereit.

A nyelv fejletlen volta, helyesebben mondva egyoldalú és nem teljes ismerete okozta régen, ép úgy mint ma is, más nyelvek szavainak korlátlan betódulását a mi nyelvünkünkbe. A XVII. és XVIII. században a latin burjánzik el szertelenül és szinte megfojtja a magyart; majd a XVIII. század végén s a XIX. elején a német, s némileg a francia. Részben ennek ellenhatásául keletkezik a nyelvújítás, mely nemcsak a nyelv gazdagítását tűzte ki céljául, hanem az idegen elemektől való megtisztítást is. Minden keletkező mozgalom kezdetben támadólag lép fel s ezért erőszakos és kíméletlen. Így a nyelvújítás is eleinte tűzzel-vassal pusztít minden idegent, hogy tiszta, szűz nyelvet teremtsen. Széchenyi magasabb szempontból ítéli meg e kérdést. »Azon szüzesség — mondja a *Világ*-ban (247.) l. — mellyet nyelvünkben annyi ábrándozó álpurista csudál köztünk . . . facsart idea: mert szűz 's a' mellett pallérozott nyelv kész contrast az értelmes előtt.» Nagyon jól eltalálja az idegen elemek beözönlésének igazi okát: «(a mint) az emberi szükségek mind számosbakra szaporodtak, lőn napról-napra elégtelenebb a' honi nyelv, 's a' természet szent törvényi szerint . . . mintegy hiánypótlécul csúsztak be az idegen szózatok, mellyeket kivált a' gyengébb rész, az asszony, a' tudós, a' csinosultabb társalkodó lassanként elfogadott» (*Világ*, 255.). Aztán kimondja azt az

¹ v. ö. Magyar Nyelv VIII. 172 és Etym. Szótár.

elvet, melynél helyesebbet ma sem tudunk kitűzni az idegen elemek kérdésében: «Ha van saját szavunk, ne tűrjük az idegent, ha pedig nincs 's nyelvünk bányáiból nem teremthető, vagy pedig honi szavunk csak egy arányzattal is — nuance — mást jelent, mutassunk az idegen, minket gazdagító 's az anyanyelvvel majdmajd összeforrandó szó iránt éppen annyi hospitalitást, mint a' mennyivel régi magyar szokás szerint fogadjuk a' jövevényt.» Figyelemreméltó, hogy Széchenyi az idegen szavak kérdését nem pusztán nyelvi szempontból itéli meg, hanem hasonlóságot lát benne magával a nemzettel, mely ezeréves élete és fejlődése folyamán nagy beolvasztó képességével az idegeneknek roppant számát magához hasonította, s ily módon számban is annyira gyarapodott, a mennyire a természetes szaporodás útján nem lett volna képes.

Hogy Széchenyi mily aprólékos gondot fordított a helyesen értelmezett nyelvtisztaságra, megint műveinek fogalmazványainak s a sajtó alól kikerült végleges szövegnek összehasonlítása mutatja. Az első vázlatok még tele vannak idegen szavakkal, idegenszerű fordulatokkal, hisz olyan fogalmakról, eszmékről van szó bennük, melyek ő előtté alig, vagy egyáltalán nem foglalkoztatták a magyar elmét. Fogalmazás közben tolla hegyére tóduló gondolatai nem engednek neki időt, hogy nyelvbeli megjelenésükre is ügyelhessen. De azután, a szöveg végleges megállapításakor, minden idegen szóra magyar szót keres, tanácskozik tudós és íróbarátaival, mérlegeli az idegen s az ajánlott magyar szó árnyalatait, míg végre a szöveget kigyomlálva, megtisztítva sajtó alá adja. Teljesen megelégedve azonban soha sincs; ő is mélyen érzi azt, a mit a rómaiak u. ólérhetetlen költője és stilusművésze mond: «A hű: sem adja azt a hangot, melyet a művész lelke és ajja ki akar csalni belőle.» (Horatius. *Ars poet.* 348.).

Hogy Széchenyi a nyelv ügyét mennyire az egész nemzet szempontjából tekinti, mennyire a magyar társadalom életbevágó kérdésének tartja, alig mutatja jobban valami, mint a nők magyarságának kérdése. A nők magyarsága pedig többet jelent, mint a pusztá nyelvtudást. Jelenti a műveltség teljességét, az érzelmek nemességét a nemzeti lélek foglalatában; jelenti a nő arányos részvételét a férfi munkájában és a nemzet meg-

tartásáért és megújításáért való küzdelmében; jelenti a nő hivatásának egészét és öntudatosságát, mely eladdig csak néhány nagy lélekben ébredt mint távoli s talán elérhetetlen ábránd. Nem mintha a múltban nem lettek volna nagy magyar nők; történetünk fényes sorával dicsekszik az olyan asszonyoknak. kiket méltán állíthatunk a nemzet kiváló férfiai mellé. De e női nagyságok kivételességükkel csak annál inkább éreztették a nagy többségnek, az átlagnak alacsony színvonalát. Szól erről már Pázmány Péter prédikációiban; említi Mikes, a ki ösmerhette a XIV. Lajos kora szalonjának finom és művelt francia hölgyét; czéloz rájuk Faludi, mikor angol társadalom-erkölcsi munkákat ültet magyarba. De legerősebben érzi a XVIII. század végén Kármán, kinek lelkével Széchenyi lelke annyira rokon s a ki először látja világosan, hogy a magyar nemzet megújodása nem történhetik meg magyar társadalom megteremtése nélkül, magyar társadalom pedig nem gondolható el a magyar nő nélkül. Ezért szenteli egész munkásságát a művelt magyar női lélek ébresztésére. A művelt magyar nő hiányát panaszolja Berzsenyi is remek költői levelében, melyet Dunántulnak akkoriban ünnepelt költőnőjéhez, Dukai Takáts Judithhoz intéz.

Mennyivel inkább kellett e hiányt éreznie Széchenyinek, a ki kora Európájának valamennyi társaságában megfordalt, s midőn hazatért, itthon nem találta meg azt, a kivel külföldön mindenütt találkozott: a művelt nőt.

Midőn későbbi nejevel megősmerkedik, végtelen szomorúsággal tölti el, hogy magyar mágnásnő létére nem tud magyarul (*Napló*, 100. l.). S ezt tapasztalta mindenütt. Méltán mondhatta egyik beszédjében (1835. nov. 30.) az azóta annyiszor idézett híres szavakat: ... az asszonyi nem, melyet különben a keresztyén vallás a férfival egy polczra állított a társaságban, minálunk a nemzeti kiművelődéstől idegen maradt s a magyar nemzet egészbe véve moraliter, úgyszólván, nőtelen. Ezért ajánlja Hittelét a magyar hölgyeknek: »Honunk szebblelkű Asszonyinak azért szentelém, mert közülök néhánynak nyilván bé akarnám bizonyítani az egész világ előtt, milly valódi mély tisztelettel viseltetem én, 's velem az egész nemzet magyarán érző része irántok, ha néhai — szomorú mondani! — anya-

nyelvünket ők is ajkaikon zengetik - midőn keserű örömmel láttam előre, szegény könyvem milly kellemetlen vendég leszen sok magyar Dáma asztalán, kinek nemzetségi 's hitvesi neve olly magyar, hogy azt külföldi ki sem tudja jól mondani - átkozott könyvem, mellyet nem ért, 's melly neki vázud szolgál, 's tán ösztönül arra, hogy természet szerint nevelje utóit, 's ne úgy, mint őtet ártatlan honfeledett szülei.» (*Világ*, X.). Mint Berzsenyi, ő is a férfinemet okolja ezért a hiányért; mulasztás ez, melyet helyre kell hoznunk. A nők megmagyarosításának az útja természetesen más, mint a férfiaké, a kiket értelmi okokkal is meg lehet győzni; míg a nők érzelmi világa inkább a megnyerést, a szép útnán való meghódítást kívánja. Mintha csak ismét Kármánt hallanók, mikor a Hitelben (67. l.) ezeket mondja: «Ha kívánjuk hölgyeink megmagyarosodását, tegyük azt, a' mi magyar, elfogadhatóvá, tetszetővé is.» Mily öröm tölti el lelkét, mikor 1836-ban, nevenapján, Crescence, ki még az évben neje lett; első házasságából való gyermekeit eléje vezeti, s ők magyar szavalattal üdvözlik leendő atyjukat. (*Napló*, 303.); négy évvel később ugyancsak névnap meglepetésül, maga Crescence szavalja férje legkedvesebb költőjének, Berzsenyinek verseit (*Napló*, 400.).

Abban, hogy a XIX. század első fele megteremtette a művelt magyar nőt, Széchenyinek ép annyi része van, mint magának az új Magyarország megteremtésében.¹

Általában, bárhol és bármikor valami kapcsolatban van a magyar nyelv ügyével, annak ő leghathatósabb istápolója. E tárgyban mondott országgyűlési beszédei erőben és hatásban méltó társai Felsőbüki Nagy Pál, Wesselényi és Kölcsey nagy beszédeinek. Mikor Reguly Antal, a nagy magyar nyelvész és utazó, Szibéria jeges vidékeiről pártfogásért folyamodik a M. T. Akadémiához, Széchenyi a nagygyűlésen nemzeti becsületből 1000 forintot eszközöl ki számára s ezt az összeget, hogy minél előbb eljusson rendeltetése helyére, a magáéból előlegezi. (*Reguly-Album*, LIV., LXXXIII. l.) Mint a XIX. századi politikai röpirat-irodalom megindítója és leghatalmasabb, legeredményesebb művelője, nagyon jól tudja, hogy a nemzeti

¹ v. ö. Beöthy: *Széchenyi és a magyar költészet*. XIII. fejt.

küzdelmek egyik legfőbb fegyvere a nyelv, ezért is azon van, hogy ez a fegyver ne csak az ő, hanem minden hazafinak kezében minél erősebbé, élesebbé váljék.

De azért izzó magyarsága Széchenyit soha nem ragadja szertelenségekre; valamint politikai pályája egészében az ész mindig féken tartja szívét, úgy a nyelv kérdésében is józanság vezérli. Bár magát «zsíros magyarnak vallja» (*Napló*, 496), és azt mondja: «...inkább magyarul meghalok, mint másként élek» (*Orszgy. besz.* 1833, febr. 20), a magyar nyelv jogait pedig az ország határán belül, a maga helyén, megalkuvás nélkül követeli, mégis a nemzet másnyelvű tagjaira nem akarja ráerőszakolni (*Kelet Népe*, 75). A nyilvános, az állami élet magyarságát mondja ki a Stadium X. törvényében: «Magyarországban csak magyar nyelven szóló törvény, parancs, ítélet kötelez» (*Stadium*, 32. l.) s e törvény megokolásának külön könyvet a Hunniát szenteli. Midőn az 1844-iki országgyűlés végre törvénybe iktatja azt, a miért egy félszázad hiába epedett, vágyott, küzdött, harczott, Széchenyi ezt mondja az országgyűlés legbecesebb gyümölcsének. (*Akad. beszéd*, 1844. decz. 26; *Napló*, 426.)

A magyar nyelv diadala volt Széchenyi utolsó tiszta öröme; mert államférfiúi pályájának e szakában már a félreértés, népszerűtlenség kínos éveit élte. Elhangzottak már a *Kelet Népe*-nek keserű szavai. Ő már látta azokat a sötét felhőket, melyek a magyar nemzet egén tornyosultak, látta a cikázó villámokat, hallotta a távoli dörgést, mikor még senki sem tartott attól a rettenetes istenítélettől, mely aztán a nemzet újjászületésének óriás művét látszólag megsemmisítette. Még egyszer felemelte szavát a *Programtöredékek*-ben, még egyszer hallatta intő szózatát nemzete édes nyelvén, de hiába. A rohanó eseményeket nem tartóztathatta fel többé semmi. Mikor a vész után, a döblingi menedékben atóljára tollat ragad, németül írja meg «skorpiókból font ostorát», a *Blicket*, hogy arczul csapja a szemforgató önhittséget, és mint a vén zászlótartó magasra emelje az egy időre lehanyatlott lobogót, új és sikeresebb harcra, melynek diadalát az ő szeme már nem láthatta, de lelkében épúgy megérezte, mint az előbbit, a végzetes váltságot.

Dessewffy József a *Hitel Taglalatában* (118. l. és Világ 228.) «barátságot áruló iróniával» magyar apostolnak nevezi Széchenyit. A legnagyobb komolysággal sem lehet neki jobb nevet adni a magyar apostolnál, ez méltóbb hozzá, mint Kossuthnak lényegében igaz, de Széchenyi lényével kevésbé egyező, nagyon is pompás «legnagyobb magyar»-ja.

Széchenyi apostol volt és próféta egy személyben. Írása biblia, mely nemcsak a maga korának szól, hanem a mának is, a holnapnak s a magyar nemzet jövőjének mindenkor. Majd keserűn és szívet szaggató hangon, mint az ó-szövetség Jeremiása; majd örvendve, mint az új szövetség angyalai, a kik jó hírt hoznak a földi halandónak. Még nem olvastuk eléggé az ő írásait, még nem hatoltunk bele eléggé szavainak mélységés értelmébe; még sok van bennük, mit nem értettünk eléggé, sok gondolat, eszme, terv, mely megvalósulásra vár. Forgassuk könyveit szorgalommal éjjel és nappal, mert bennük hirdette és hirdeti má is a megváltó ígét nemzetének; hirdette szóval és tollal azon a nyelven, mely mint a nemzet fenntartó elve lelkéhez forrott. S ez a nyelv nem szűnik meg hirdetni az ő nagyságát, míg egy magyar szeme pihen a Duna tükörén.

TOLNAI VILMOS.

GYULAI PÁL ROMHÁNYIJA.

A szabadságharczra következő elnyomatás kora komorsága ellenére sem volt hangtalan. Lyraí s elbeszélő költészetünk híven adta vissza a nemzeti lélek tartalmát, mely a megpróbáltatások idején valósággal megnemesült. A hazafiúi kétségbeesés s az eget ostromló ábránd mellett a szigorú önbírálat is megtalálta költői kifejezését, s ki lehetett volna a hiú nemzeti álmoknak hivatottabb bírása, mint Gyulai Pál? Benne megvolt az erkölcsi bátorság, hogy a közvélemény igazságtalanságaival szembeálljon, de megvolt a gyöngédség is, hogy átérezze a jogtalanul megalázott nemzet bánatát. A borongó érzést és éles satirát azonban még Gyulai Pál sem tudta másutt oly művészién összeolvasztani, mint *Romhányijában*. Mindazáltal irodalmi kritikánk máig sem foglalkozott behatóbban ez értékes költői alkotással s részletes elemzés helyett megelégedett néhány érdekes kérdés felvetésével. Egykor Gyulainak heves kritikai csatározásai zavarták meg Gyulainak, mint költőnek, hatását, a XIX. század végén s a XX. század elején pedig a magyar íróvilág oly messzire távolodott az elnyomatás korának puritán erkölceseitől, hogy nehezen talált a megértésnek lélektani alapjára.

A mű kialakulásának történetében kétes szerepe jutott a sorsnak; részint kedvezett a költő munkájának, részint akadályokat gördített eléje. Annyiban jól választotta meg Gyulai a tervezés idejét, a mennyiben költői fejlődésének tetőpontján állott s a rajzolt korszakot kellő távlatból tekinthette át. Másrészt azonban mégis megkésett az időponttal s tervét csak részben valósította meg, mert költői becsvágyából hiányzott már a kellő erély, mely minden akadályon keresztül-gázolt volna. Gyulai maga költeményeinek 1882. évi kiadásában az 1869. és 1872. éveket jelölte meg *Romhányi* kelet-

kezésének határaiul. Ez adattal összevágtnak irodalomtörténeti értesüléseink is.

Hogy a költő már 1869 tavaszán dolgozott költői elbeszélésén, bizonyítja a *Fővárosi Lapok*nak 1869 ápr. 14-iki száma, mely szerint «Gyulai Pál egy öt íves költői művet ír a forradalom utáni nemzeti életből.» *Romhányi* első énekét Gyulai a Kisfaludy Társaságnak 1869 szept. 29-iki ülésén olvasta fel, s az egész ének a *Vasárnapi Ujság*nak okt. 10-iki számában jelent meg. A második ének — mint a *Fővárosi Lapok*nak 1871 szept. 29-iki száma jelentette — 1871 nyarán készült el, s miután Gyulai a Kisfaludy Társaságnak 1871 szept. 27-iki ülésén bemutatta, a felolvasott részt a *Vasárnapi Ujság*nak okt. elsei száma közölte. A harmadik énekre egy évig várt a közönség s először 1872 szept. 25-én a Kisfaludy Társaság ülésén hallhatta Gyulai ajkairól.¹ A költő ezúttal csak egyes versszakok közlését engedte meg s a kész részeket csak az egész mű elkészülte után szándékozott közrebocsátani.²

Ez adatból is kitűnik, hogy Gyulai a harmadik ének befejezése után csakhamar hozzáfogott a negyedik énekhez. Ezt árulják el a harmadik ének végső versszakának következő sorai is :

Hanem gúny rajtam ki nem fog már,
Munkámat félbe nem hagyom.

Ilyen módon szorosabb kapcsolatot találhatnánk Kossuthnak 1872. évi nyilatkozatai s a *Romhányi* negyedik énekének ama versszakai között, melyekben Gyulai a magyar nemzeti történelem magaslatáról mond ítéletet Kossuth és Görgei politikai szerepéről. S ha a költő valóban 1872 őszén kezdte írni elbeszélő költeményének negyedik énekét, az év végéig könnyen eljuthatott a 23. versszakig, a negyedik ének töredékének végéig. Joggal iktathatta tehát Gyulai költeményeinek gyűjteményes kiadásában *Romhányi* elé a következő számokat: 1869—1872. A negyedik ének töredéke csak a *Budapesti Szemle* 1874. évi folyamában jelent meg.³ Még később, a *Budapesti*

¹ *Fővárosi Lapok*. 1872. 221. (szept. 27.) sz.

² *Vasárnapi Ujság*. 1872. 39. (szept. 29.) sz.

³ *Budapesti Szemle*. 1874. VI. kötet. XII. sz. 407—413. l.

Szemlének 1877. évi folyamában látott napvilágot a harmadik ének.¹ Úgy látszik, ekkor már Gyulai mind inkább megbarátkozott azzal a gondolattal, hogy töredéknek hagyja művét.

A *Romhányi* tervezésének izgalmai a kiegyezés megteremtésével esnek össze egy időbe. A költői munka megkezdésekor, az 1869. év első negyedében ítélkezett a magyar nemzet az országgyűlési képviselőválasztásokon a kiegyezésről, melyet évek hosszú során át épített fel a hazafiúi gond. A szenvedélyes harc, melyben Gyulainak legféltettebb eszményei forogtak kockán, új anyagot adott a Kossuth és Deák közt folyó vitának s újra felvetette a szabadságharcnak s az elnyomatás korának nagy kérdéseit. A politikai mozgalmak visszaidézték Gyulai lelkébe a letűnt korszak képét, de a költő képzelete többet látott a múltban a politikai eszmék és pártok küzdelménél.

Gyulait *Romhányijában* a tragikum szépsége, az erkölcsi összeütközések világa vonzotta. A költői cél függetlenségét alig védte valaki több meggyőződéssel, mint ő, de azért költészetében is szigorúan ragaszkodott azokhoz az erkölcsi szempontokhoz, melyek életét irányították. A tragikus küzdelem nagyszerűségéért még a francia romantika túlzásait is megbocsátotta. Többször rámutatott Hugo Viktor képzeletének különösségeire s erőszakosságaira, de mindannyiszor elismerte a feladat óriási voltát, melylyel a romantikus drámaíró *Borgia Lucretiában* megküzdött.² Kritikai dolgozataiban a nőszörnyetegnek anyai szerelmét úgy elemezte, mint a tragikumnak azt a fajtáját, melyben a múlt támad fel nemezisként a tévedt hős ellen. Költői becsvágyát gyakran sarkalta a tragikai hatás, æsthetikai élvezeteiben is vágyott a fölindulás és megilletődés változataira; maga írta Ristoriról szóló cikkében: «Évek óta esengem a tragédiát.»³

Az a tragikus összeütközés, mely a *Romhányi* cselekvényének központját foglalja el, lényegesen eltér a francia romantika képzeletvilágától. A végzet eszközei itt nem borzalmas szenvedélyek, melyek a jellem mélységeiből törnek elő, inkább

¹ *Budapesti Szemle*. 1877. XVII. kötet. XV. sz. 151—171. l.

² Gyulai Pál: *Dramaturgiai dolgozatok*. I. 1908. 11., 12., 128., 375. l.

³ Gyulai Pál: *Dramaturgiai dolgozatok*. I. 1908. 138. l.

tévedések, melyeknek erejét a viszonyok hatalma növeli meg. Romhányi nem tartozik a nagyszerű jelleme közé, csak csalódásai emelik ki egyéniségét a köznapiság köréből. Egykor könnyelműen pazarolta kincsét és érzéseit, egyaránt csábított és csábult. Míg egyfelől a szép Matild szeszélyeinek hódolt, másfelől játékot űzött Ilonka szerelméből; hazaszeretetében is több volt a hiúság s a szereplésvágy. Csak, mikor hívságos álmairól lemondva, a szabadságharcban mint honvéd küzdött, akkor nyert hazafiúi lelkesedése mélyebb tartalmat. Hasonlóképen a szerelem mélységét is akkor éri igazán, mikor a boldogsághoz való jogát már eljátszotta. Egykor azért udvarolt Ilonkának, Csáth báró leányának, mert Matild grófnéval összeveszett s benne a féltékenységet szerette volna felébreszteni; mihelyt azután kedvesével kibékült, nem sokat törődött Ilonka tört szívével. A sors szeszélye az üldözött honvédet a szabadságharc után Ilonka férjének, gróf Telegdinek, kastélyába hozta. Itt az őszi környezetben Romhányi ismét a szép női lélek varázskörébe jut, hogy annál olthatatlanabb s reménytelenebb szerelmmel ragaszkodjék ahhoz, kit egykor oly könnyen elhagyott.

Ha Romhányi sorsa lemondás, Telegdiné sorsa is az. Az első férfiú, kit Ilonka megszeretett, Romhányi volt; benne találta meg a férfi eszményképét, melyhez még csalódása után is hű maradt. Lelkiismereti furdalások közt ment férjhez gróf Telegdihez, nem akarta megcsalni azt, ki szerette, bár csábította az a gondolat is, hogy Romhányin bosszút állhat. Ennek a küzdelemnek végzetszerűségét jelzi a költő előre, mikor pillanatnak mondja, mely szívet, elmét megigéz s örvénybe csal, mikor erényt lát benne, mely bűnbe játszik s vele mind inkább összefoly. Valóban Ilonka még a szerető férj oldalán is azzal vádolja magát, hogy hazug szerelmet esküdött. Mihelyt a bujdosó Romhányi kastélyukban megjelenik, a nő régi szerelmére újra föléled s követeli jogát. Telegdiné sokkal mélyebb kedélyű, hogysen feledni tudna, sokkal gyöngédebb, hogy sem bosszúra gondolna, sokkal önérzetesebb, hogysen férjét meg tudná csalni. Ezek a küzdelmek emésztik fel a törekeny női lélek erejét, úgy hogy Telegdiné halálsejtelmé már a tragikus bukás előjele.

Gyulai költeményében a cselekvénynek minden vonala a

tragikus vég felé mutat, mindazáltal a három meglevő énekben s a negyedik ének töredékében az összeütközés még nem tör ki teljes erejével. Mintha ezzel a körülménnyel nem számolna kellőképen Riedl Frigyesnek az a nézeté, hogy Romhányinak s régi kedvesének újból való találkozása nincs az eposban kiaknázva. Szerinte az a regényes önáldozat, melylyel Telegdiné Romhányit, az ájult honvédet, ápolja, a cselekvénynek nem ad más fordulatot, mint valami egyszerűbb motivum, például, hogy a forradalom után egy közös barátjuknál találkozott volna Romhányi Ilonkával és férjével.¹ Telegdi kastélyában azonban sok apró mozzanat hozza létre azokat a lelki elváltozásokat, melyek a három érdekelt egyén életét romba dönthetik s a harmadik ének végén a helyzet már oly válságos, hogy minden pillanatban kifejlesztheti a katastrophát. Gyulai nagyon megnehezítette magának feladatát, mikor a tragikus összeütközés hordozóiul lemondó hősokeket szemelt ki. Romhányi és Telegdiné szinte szenvedélylyel küzdenek szerelmük ellen. Mellettük Telegdi is maga a megtestesült önzetlenség. Félretéve politikai terveit, egyetlen törekvése nejét boldogítani, conservatív államférfiú létére pedig emelkedett gondolkodással ad menedéket az üldözött honvédek s az egykori ellenzéki szónoknak. A ki ily férjet és ily barátot esalna meg, az nem számíthatna semmifélekönérzésre sem. A katastrophát alig is idézheti más elő, mint az, hogy Telegdiné összeroskad a lemondás súlya alatt s halálával megrendíti a két szerető férfiú életének alapját. Így lesz Gyulai a lemondó szívek tragikumának magyarázójává. Tárgya inkább alkalmas a finom árnyalásra, mint a rikító színezésre s különösen megfelel Gyulai egyéniségének, mely hajlik a borongó hangulatokra s ellensége minden mesterkélt-ségnek. Gyulai képzelete a *Romhányi*ban semmiképen sem az a káprázatos erő, mely sebes szárnyalással szeli át a végtelen időket és tereket s a költő nem alaptalanul mondja magáról:

Ha nagy, csodás és szörnyü szép kell,
A Jókai regényét nyisd fel;
Én ezt meg nem tanulhatám,
Nincs hozzá sok phantasiám.

¹ Riedl Frigyes: *Gyulai Pál. (Olcsó Könyvtár).* 1911. 35., 36 l.

Ha azonban Gyulai hőseinek tragikuma nem is valami merész vonalú alkotás, mindazáltal a lélektani következetesség szilárd talaján áll, s minden részét a legtisztább erkölcsiség fényragyogja be.

Ha Gyulai képzelete *Romhányiban* egyrészt a tragikai hatás felkeltésére törekedett, másrészt kedvelt költői czélja volt a szabadságharc és az elnyomatás korának rajza is. A nemzeti dicsőség és gyász jelenetei oly mély nyomot hagytak lelkében, hogy a felemelő s lehangoló emlékek gyakran tüntek fel előtte. Lyrai költeményeiben a kor hangulatai nyertek művészi kifejezést. *Gernyeszejen* című költeményében maga mondta:

Mindent, de mindent végkép veszni hittem,
S el-elsiratta búskomor dalom.

A nagy idők s a szomorú évek rajza gyakran izgatta költői becsvágyát prózai elbeszéléseiben is. A *Három betegnek* háttérét a szabadságharc mozgalmai töltik ki, míg az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* a Bach-korszaknak jellemző vonásait őrzi számankra. A két korszaknak egyesített képét tárja elénk *Romhányi*. Gyulai költeményének tulajdonképeni tárgya, a tragikus összeütközés, valójában a szabadságharc után következő időszakra esik, bár a reformkor s a szabadságharc emlékei is belevegyülnek a bonyodalomba. Ilyenek: a czifra ellenzéki szónoklatok, a forradalmi politikusok kapkodásai s a honvéd diadalai. Még gazdagabb a Bach-korszak rajza, melynek jellemző részletei: a zsandár-uralom tehetetlen gőgje, a bujdosó honvéd szenvedései, az egykor ellenséges pártok kibékülése s a Kossuth és Görgei egyéniségére vonatkozó szenvedélyes viták. A korrajz jelentőségét Gyulai azzal emeli, hogy a kor uralkodó eszméit szervesen kapcsolja össze költői alkotásával: hősei közül ugyanis egyik a régi ellenzék képviselője, a másik a conservatív irány híve. Egyébként Gyulai tartózkodik minden túlzástól, a mértéktelen eszményítéstől ép úgy, mint a sértő torzítástól; reális képet fest a nemzeti elnyomatás idejéről.

S mily művészien foglalja egybe a sok becses adatot a grófi kastélynak. Telegdiék otthonának, jellemző rajza! A környezet valóban aristokratikus s teljesen hozzáillik gróf Telegdinek, a conservatív főúrnak, egyéniségéhez. A kastély nagy arányaival

magasan emelkedik ki a kis falusi házak közül. Ezt sejteti a költő, mikor várkastélyról beszél, s mikor azt mondja, hogy Romhányi a parkból fölment a terembe. Úgy tetszik, mintha a park hársfáival s kőpadjaival, a falu mély csendjével, a mező s az őszi természet hulló lombjaival mind csak az épület tekintélyét akarnák növelni. Az előkelőség jelei a kastélyban a termeknek és szobáknak változatos sora, a sok cseléd s a nagy vendégsereg is. A finom vonalú rajzhoz szinte kínálkozott mintául a geryeszegi kastély, mely a szabadságharez után ép úgy menhelyet adott Gyulainak, mint gróf Telegdi otthona Romhányinak. Nem csoda, ha Telegdi kastélya a Maros-menti vén Teleki-fészket juttatja a költő eszébe, s ha fecske módjára dallal köszöni meg az egykori szállást. A vidék is, melynek szemléletébe Romhányi oly gyakran merült el, hasonlít Geryeszeg környékéhez. Mindkét kastély dombon áll, nyugatra tőlük széles róna terül el, keletre sűrű hegység emelkedik, s a távolban kékes köd borong.

Az a költői feladat, melyet Gyulai *Romhányijában* tűzött maga elé, rokon Puskin *Anyeginjével*. A költemény első megjelenésekor is *Anyegin* hatását vetették a költő szemére.¹ E vád ellen védekezett Gyulai e néhány sorban:

Annyit megmondok most előre,
Hogy hősöm nem lesz Don Juan,
Anyegin sem válik belőle,
Szegény Romhányi ő csupán.

Puskin és Gyulai költeménye tulajdonképen csak a cselekvény főbb vonásaiban mutat megegyezést. Mindegyiknek hőse egykor könnyedén elvetette a szerelmes hölgy vonzalmát, hogy mikor az elhagyott nőt férje oldalán ismeri meg, annál emésztőbb érzéssel epedjen az egykor elvesztegetett vonzalom jeleiért. E közös mozzanaton kívül mily teljesen különböző világ a két költői alkotás!

Anyegin szívét az élvezetek hajhászása kopárrá tette, úgy hogy «lzsibbadt minden szenvedélye» s szemében értékét vesztette az életnek minden öröme. Előtte Tatjana hasztalan tárja fel lelkének egész gazdagságát; a fásult ifjú rideg oktatásokkal

¹ Baráth Ferencz: *Irodalmi dolgozatok*. 1895. 193. 1.

felel a szerelemnek lázas kitöréseire. Ép oly szívtelennek mutatkozik a párbajban is, mikor pisztolyának golyója barátját gyilkolja meg. Anyegin mellett Romhányi legfeljebb kiábrándult kedély. Mint Anyegin, ő is élvezeteket hajhászott, csalódott és sok értelmetlenséget követett el, de megtépett szívével is tudott még nőt és hazát szeretni, tudott könnyezni s áldozni. Tatjana is ép úgy falusi magányban nevelkedett, mint Csáth Ilona bárónő, mindegyikük átadja magát első szerelmének, de mily nagy különbség van a két női lélek között! Tatjana szenvedélye oly mértéktelen, hogy legyőzi önértetét is, s a rajongó leány önmaga ajánlja fel szívét csodálat eszményképének. Ilonka önérzete tiltakoznék ily lealázó szerep ellen. Őt boldoggá tette Romhányi érdeklődése, de sokkal büszkébb, hogysem kegyet tudna elfogadni. Csalódását is nemesen viseli.

Ilonka néma búban él,
Tűr, szenved s többé nem remél.

Ily ellentétek mellett más a két költői alkotásban a küzdelem jelleme is. Anyegin nem csábította Tatjanát, a szerelmes szép leányt; így, mikor később lángoló érzellemmel omlik le előtte, az ünnepezt nagyvilági hölgy előtt, legfeljebb egykori vakságával vádolhatja magát. Tatjana viszont az előkelő moszkvai társaságban megtanult érzelmein uralkodni s oly szavakkal utasítja vissza Anyegin hódolatát, melyekhez semmi kétség sem fér:

Szeretem önt. — miért tagadnám?
De másé esküm és kezem
S hűségemet meg nem szegem!¹

A két jelenet annyira hasonlít egymáshoz, mintha a sors egyiket a másik után másolta volna, s mintha a kölcsön visszadadását példázná. Gyulai költeményének cselekvénye nem ennyire stilizált; itt a tragikus összeütközés szabadon fejlődik ki a szereplő egyének tévedéseiből. Romhányi szerelmi gyötrelmei között sem tagadhatja, hogy a nő, kiért lelkesül, egykor játékszere volt csupán. Másrészt Telegdiné is nehezebben

¹ Puskin: *Anyegin Eugén*. Fordította Bérczy Károly. (Olcsó Könyvtár). 1909. 235. 1.

küzd meg ábrándjaival s lelkiismereti furdalások közt érzi, mily ellenállhatatlanul vonja magához szívének régi hajlamát kedves híve, Romhányi, a sebzett hős.

Anyegin s Tatjana szerelmének történetében van valami abból a sivárságból, mely az orosz társadalom életét jellemzi; ezzel szemben Romhányi és Telegdiné egyéniségének a magyar szellemi élet levegője, az elnyomatás korának eszmévilága adta meg határozott vonalait. Bár mélyen tudnak érezni, hiányzik belőlük a szláv érzelgősség; másrészt kedélymozgalmaikat hazaszeretetük színezi, s hangulataikon mindig híven tükröződnek vissza a haza sorsának változásai. Puskin művében tágabb tere van a romantikus szeszélynek, mely meglepő ellentétekben s lélektani különösségekben leli kedvét. Gyulai — saját szavai szerint — egyszerűen csak azt rajzolja, a mit látott, átértett és átélt, de árnyalásaiban igazi realista művész. Mindkét költő lyrai nyilatkozatokkal szövi át az elbeszélést. A kettő közül Puskin csapongóbb kedvű, szellemesebb, gúnycsabb, mellette magyar költőtársa komolyabb, nehézkesebb, de másrészt ennek meg kedélye mélyebb, s erkölcsi felfogása tisztultabb.

Még kevesebb kapcsolat van Byron *Don Juanja* s Gyulai *Romhányija* között, sokkal kevesebb, mint Puskin *Anyeginje* s Byron *Childe Haroldja* közt. Romhányi még csalódásai után is csak nagyon távoli rokona Byron hőseinek, kiket szenvedélyes élvezetvágyuk az életunalom örvényébe sodort. Többet köszön Gyulai Byron költészetének költői forma tekintetében, a mennyiben az eposznak ugyanazt a fajtáját veszi mintául, melyet, — mint kritikai dolgozataiban maga is megállapította — épen Byron teremtett meg. Gyulai azonban, bár ép oly harcias egyéniség, mint Byron, teljesen ment attól a világfájdalomtól, mely a nagy angol költő költészetében nyilatkozott.

Azok között a hatások között, melyek Gyulai költői elbeszélését alakították, akadnak oly motívumok is, melyeket a magyar irodalom szolgáltatott. A tragikus tárgy felé egyaránt terelhetette a költő figyelmét Arany s Kemény költészete. Különösen Kemény Zsigmond regényköltészetének nyomai tűnnek fel Gyulai költői alkotásának egyik-másik részében. Ily kapcsolatot könnyen megmagyarázhatna az az elmélyedés, melylyel Gyulai Kemény költészetének rejtett értékeit fedezte fel.

Az a kép, melyet Gyulai Romhányinak a szabadságharc előtti élményeinél fest elénk, sokban emlékeztet bennünket Kolostory Albert bárónak, a *Férj és nő* című regény hőseinek, jellemrajzára. Mindkét jellem aristokratikus környezetben fejlődött s csak divatból hódolt a szabadelvű eszméknek, melyektől visszhangzott a magyar közelet. Romhányi gróf ép úgy adósságot örökölt atyja után, mint Kolostory Lőrőc. Mindketten ellenzéki szónokok, kik a kor hangulatos jelszavait hordják ajkukon, valójában azonban politikai szereplésüknek igazi indítéka a tömeg tapsa, vagy egy-egy lelkes honleány elismerése. S ha Romhányi tanult egy-két ellenzéki szóvirágot Kolostory bárótól, ép úgy feltűnnek az *Özvegy és leánya* cselekvényének, Tarnóczy Sára tragikumának alapvonalai is Telegdiné lelki harcaiban. Mindketten a csalódott szerelem emlékeivel s oly férjhez mennek nőül, kit tiszteltek, de nem szerettek. Mindketten megőrzik szívükben egykori eszményképüket, s családi életük valójában a szerelemnek s a hitvesi hűségnek szakadatlan harca, mely a lélek nyugalalmát dűlja fel. Tarnóczy Sára szenvedélyesebb, Telegdiné törekenyebb, de sorsuk kétségtelen bizonyítéka annak, mennyire találkoznak a két költő képzeletének útjai a tragikai hatás felkeltésében.

Legtöbb anyagot talált Gyulai Romhányijához saját novella-költészetében. Alig van elbeszélő költeményének eleme, melyet előzetesen novelláiban ki nem próbált volna. Az egykori költői indítékokat s eszméket azonban sokkal fejlettebb művészettel foglalta egységbe a későbbi költői alkotás, mely éppen azért úgy tűnik fel, mint a költői egyéniség fejlődésének legérettebb gyümölcse.

Gyulai novelláinak leggyakoribb tárgya az a sejtelmies viszony, mely a férfi és nő szívét egybefűzi. Ez már Gyulainak *Férj és nő* című novellájában felbukkan, mely a *Pesti Divatlap*-nak 1846. évfolyamában méltán keltett figyelmet.¹ A novella hősnője, Aurelia, férjes asszony, ki hitvesi esküjét megszegve, ép úgy rajong Kerey Olivérért, mint Telegdiné Romhányiéért. A közös költői feladatot azonban a fiatalkori novellában a francia romantika utánzása torzítja el. Aurelia és Kerey Olivér

¹ *Pesti Divatlap*. 1846. 42., 43., 44., 45., 46. sz.

viszonya még kissé Leoni Leo s Juliette szerelmi története után igazodik, mely a esábító jellemébe mind ördögibb vonásokat lop. A végletes szenvedélyek *Romhányi*ban már megnevesültek, a tragikai felfogás mélyült, s a színpadias görögtüzet természetes világítás váltotta fel.

A nő, a ki két ellentétes jellemű féi fiút vonz ellenállhatatlanul, Gyulai képzeletét több novellájában is foglalkoztatta; így: *Az aranycsináló*ban s a *Három beteg*ben. Az elsőben az aranycsináló Darvay s az ábrándos lelkű Tabán lelkesülnek Zuleycháért, míg a másodikban a megvakult huszárhadnagyot s a félkarú tüzértisztet búvöli el Julia egyénisége. Az első, mely az 1848. évi *Unio* zsebkönyvben jelent meg,¹ még igazi romantikus alkotás s a XVI. századnak babonás és kísérteties világába illeszti a kedvelt tárgyat, míg a másik, mint az 1850. évnek irodalmi emléke, hazafias indítékokkal vegyíti össze a két szerelmes férfiú rajongását.² Mily gazdag kifejlése e régi novellatárgynak Telegdi, Telegdiné s Romhányi viszonya! Úgy tetszik, mintha Telegdiné az ápolónő szerepét is a *Három beteg* hősnőjétől. Juliától, tanulta volna el. Legalább a széplelkű ápolónő gyöngédsége a novellában is ép úgy szerelemre gyullasztja a fiatal tüzértisztet, mint Romhányit, az üldözött honvédet, Telegdinének nem s önáldozata.

A csalóka ábrándokat, melyek Csáth Ilona bárónő szerelmének történetében oly végzetes szerepet játszanak, Gyulai már *Fanni* című elbeszélésében is elemezte.³ Fanni és Ilonka falun nevelkedtek s mindjárt első alkalommal megegetik lelküket, hogy a nagyvilágba lépnek. Fanni védtelenebb a csalódás gyötrelmeivel szemben, de a lelki nagyságnak ép oly kétségtelen jeleit adja, mint Ilonka. Sorsuk is egyező. Tolnai Károly csak azért pazarol annyi figyelmet Fannira, hogy szívtelen s haragvó kedvesét visszahódíthassa. Ép így Romhányi is azért udvarolgat Ilonka bárónőnek, hogy Matild grófné neheztelését megtörje. Az ártatlan leányszívek kezdetben nem veszik észre a könnyelmű játékot, semmit sem sejtve nyílnak meg, hogy a

¹ *Unio*. Zsebkönyv. Szerkeszti Urházy. 1848. 309—409. l.

² Gyulai Pál: *Vázlatok és képek*. 1901. 5—60. l.

³ *Nők könyve*. Kiadja Szilágyi Sándor. 1853. 5—61. l.

játék végén összeroskadjanak a rájuk szakadó gyász súlya alatt. A gondos anyai szeretet még sokat megmenthetne, de Ilonka árva, Fanni távol van szüleitől, s a csalódás idején csak nagynénjük van mellettük, ki nem lát a vergődő lélek mélyébe. Gyulai nagy lélektani pontossággal rajzolta meg Fanni lelkének mozgalmait s részben itt szerezte meg azt a biztosságot, mely-lyel *Romhányijában* Ilonka szerelmét s vesztett ábrándjait körvonalo- zta.

Más kipróbált eleme Gyulai elbeszélő költeményének a szerelmes leány belső küzdelmeinek rajza, ki szíve ellen kötött frigre határozza el magát. Etelka a *Nők a tükör előtt* című keretes novellagyűjteményben már átélte mindazokat az izgalmakat, melyek Ilonka lelkén vonulnak át, mielőtt Telegdi kérő soraira igent mondana. Etelka kétségbeesve fakad ki: «Soha sem leszek neje!» Mintha őt utánozná Ilonka. «Soha! Soha! — kiáltja sírva — keresztjét szívem el nem bírja.» Mindegyiküknek réme oly házasság, melyben bájukat s ifjúságukat kell eladniok. Egy pillanatra a gyötrő kínokat elűzi a bosszú gondolata, hogy azután annál inkább helyt adjon a fájdalomnak s a könnyek árjának.

Hasonlókép megelőzi a *Három beteg* című novella is *Romhányit* a szabadságharcz pártjainak a conservatív és függetlenségi politikának szembeállításában. S ha Gyulai *Romhányiban* a gernyeszegi kastély után rajzolta meg gróf Telegdi otthonát, jóval előbb *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című novellájában is gernyeszegi emlékeit használta fel. 1897. évi gernyeszegi látogatása alkalmával maga említette, hogy Radnóthy udvarházának rajzában a Maros-menti vén Teleki-kastély életének egy-egy mozzanatát örökítette meg.

Gyulai a *Romhányiban* költészetének régi elemeit és eszközeit vette elő, de képzeletének munkáját kritikai szellem hatotta át. Leginkább elmaradtak egykori romantikus ízlésének nyomai: a sors szeszélyei, a borzalmas jelenetek, melyek ifjúkori novelláit jellemzik. Hősei valósággal írtóznak a pathos hangjától s a színpadias mozdulattól, mintha a XIX. század második felétől tanulták volna el, miként kell érzéseiket társadalmi formák mögé rejteniök. Ily alakok nehezen öltenek egyéni jellemet. Az egyénítéssel még kevésbé fér össze Gyulainak

az az eljárás módja, hogy hőseinek lelkét nem küzdelmeiknek tetőpontján tárja elénk, hanem inkább festi ábrándjaikat és emlékeiket. Így Romhányi s Telegdiné tragikus sorsuk ellenére is inkább lyrai, mint drámai jellemek. Az őszi park, a sárguló lomb, az esthomály, egy-egy régi dallam minduntalan arra indítja őket, hogy merengéseikbe merüljenek, de nincs egy nyilatkozatuk sem, mely, mint Kemény regényhőseinek néhány szava, mérhetetlen mélységbe világítana.

Mindazáltal Gyulait a jellemalkotásban, ép úgy, mint Keményt, a realismus vezeti; jellemrajzai az aprólékos vonásoknak valóságos szövedékei. Így Romhányi az első énekben könnyelmű gróf, még könnyelműbb gavallér. Műveltsége s hazaszeretete felszínes, politikai szereplésében s szerelmi viszonyaiban egyaránt hiúsága az uralkodó tényező. Élvhajhász a nélkül, hogy egészen életúnttá válnék; hebehurgya ellenzéki szónok, de azért a szabadságharczban komolyan teljesíti hazafiúi kötelességét. Léhaságai mögül itt is, ott is előcsillan érzelmessége, mely a harmadik énekben egészen elhatalmasodik lelki életén. Itt a szeles ifjúból komoly férfiúi egyéniség bontakozik ki, kinek nagyravágyása önbecsérzetté, kalandvágya szerelemmé nemesült. Romhányi, az üldözött honvéd, már szereti a csendet, tud gyöngéd lenni s szembe mer szállni a nemzeti hiúság álmaival. Mint Romhányi jelleme, ép úgy Telegdiné lelki világa is bonyolult valóság. A félénk hajadon komolyan veszi szerelmét, majd csalódva, tőr, sír, de büszkesége, esze felülkerekedik fájdalmán. Mennyi gyöngédséget árul el atyjával szemben, mennyire szívére veszi hitvesi esküjét! E gyöngéd nőiséget egészíti ki a természet és zene szeretete s a nyomor iránt való részvét.

Gyulai még Telegdi gróf jellemrajzát is sok kuszált vonásból állítja össze. Hőse harmincz és negyven év között van, a conservatív pártnak egyik kitűnő tagja; a mily óvatos a politikában, olyan aggodalmas szerelmében is. Mint férj gondos, figyelmes, a világtól távol csak nejét s kis körét akarja boldogítani. Aristokrata, de egyúttal jó gazda s nemesszívű földesúr. Itt-ott úgy tetszik, mint ha a férfias egyéniség rajzában a gernyeszei kastély urának, gróf Teleki Domokosnak néhány jellemvonására ismernénk. Ily felfedezésnek biztosabb alapot nyújt-

hatna Gyulainak Teleki Domokos iránt érzett tisztelete, mely egykori titkári éveinek emlékeivel együtt oly meghatóan nyilatkozott *Gernyeszegen* című költeményében. A mint Telegdi kastélya, ép úgy mintaszerűen berendezett gazdasága is Gernyeszegré emlékeztet bennünket. A költői képmás még politikai felfogás tekintetében is megegyezik az élő mintával. Teleki Domokos ugyan, mint a szabadelvű ellenzék híve, egykor heves harcban állott a conservatív párttal, de életírója joggal mondhatta, hogy aristokrata, monarchista és dynastikus érzelmű volt a szó nemesebb értelmében. Sa mint Gyulai hőse, Telegdi, a forradalom zúzmarából falusi birtokára vonult vissza, ép úgy húzódtott vissza Teleki Domokos is a forradalom kitörésekor gernyeszegi kastélyába s nyíltan vallotta jegyzeteiben: «A vérözönnel járó forradalomban nem találtam örömet.»¹ Ezek után mennyire illettek Teleki Domokosra, Erdélynek egyik szorgalmasabb történetírójára a következő sorok, melyekkel Gyulai Telegdi jellemét világította meg!

Szerette a hon történelmét,
Ott nem egy őse szerepelt,
E várkastély egy-két nagy elmét
És sok kitűnő hőst nevelt.
Utolsó ő sem lesz e sorban,
Szívében erős volt a hit,
De im e forradalmi korban
Önbizalmat s irányt veszít.

A jellemrajz reális voltában Gyulai, már mint novellaíró, sokat tanult a magyar realismus nagy mesterétől, Kemény Zsigmondtól. Kritikai tehetségével különösen jól összeillettek Kemény lélekelenzéseit és lélekrajzait. *Romhányijában* is legtöbbször tanulmánytárgynak tekinti hőseinek jellemét, melynek belső szerkezetét vagy megnyilvánulásait kutatja. Kiválóan érti a tettek bonyolult indító okait felfejteni. Elemzéseiben azonban elmésebbek, mint mélyrehatók, lélekrajzai finomabb vonalúak, mint plastikusak. Egyben Gyulai jellem-alkotása mégis felette áll Keményének, — a mértéktartásban. Képzetele a nehezebb feladatokon, mint Romhányi rendkívüli megváltozásá-

¹ Deák Farkas: *Gróf Teleki Domokos emlékezete*. 1881. 14. l.

nak talányosságán, könnyen átsiklik, de mindig fegyelmezett és az egyénítés túlzásaitól teljesen távol tartja magát. Az összehasonlítás tárgyiasága szempontjából figyelembe kell vennünk a műfajok természetét is. Kemény ugyanis a regényben szabadon átadhatta magát rajzoló szenvedélyének, Gyulai realizmusát és egyénítő erejét azonban az elbeszélő-költevény korlátai szűkebb határok közé szorították.

A költői műfaj egyébként is nagy jelentőségű Gyulai költeményében. Gyulai már az ötvenes évek közepén elemezte a modern epikus költészetnek azt a fajtát, melyet Byron lángelméje a régi eposi hagyománytól eltérőleg alkotott meg. A költői reform lényegét abban látta, hogy Byron, mint egészen az új kor gyermeke, a kétkedő szellem és erős szenvedélyek lyrájában olvasztotta fel eposait.¹ 1885-ben, mikor Byronnak német és orosz követőit felsorolta, a lyrai eposnak egy magyar művelőjét sem említette.² A hatvanas évek végén ő volt az, ki a modern eposnak Byrontól kiképzett fajtát a leghatározottabb művészi öntudatossággal ültette át irodalmunkba. Mindazáltal egyénisége itt sem tagadta meg eredetiségét.

Költői elbeszélése nem a folyondárral benőtt romhalmazhoz hasonlít, inkább a sudár fatörzshöz, melyet a repkény indái művészi en ölelnek körül. Tárnya gazdag erkölcsi tartalmával a költőnek legnemesebb érzéseit hívja elő, melyek majd elegikus elmerengésekben, majd ódai kifakadásokban, majd éles satirában nyilatkoznak. Riedl Frigyes nem találja meg *Romhányi*ban az igazi byroni satirát, *Don Juannak* szökkenő, kiesapongó kellemét s az ehhez szükséges jellembeli könnyedséget.³ Gyulai azonban nem is akar Byronnal versenyezni. Inkább épít, mint rombol, inkább felemeli, mint összezavarja érzéseinket, a cynismusnál többre becsüli a hitet s gúnyjában sem tagadja meg érzelmességét. Így Gyulai alanyisága nem oly kápráztató jelenség, de művészi egységbe olvad az elbeszéléssel, a tragikus küzdelemnek s az elnyomatás korának rajzával. Gyulait egyaránt ragadja borongó hangulatokra a női lélek ön-

¹ Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*. 1908. (Szépirodalmi szemle. *Epikai költemények.*) 88—136. l.

² Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*. 1908. 97. l.

³ Riedl Frigyes: *Gyulai Pál*. (Olcso Könyvtár.) 1911. 35. l.

áldozata, az őszi természet s a falu csöndje. Máskor a honved dicsősége tölti el keblét büszkeséggel, majd Kossuth s Görgei érdemei csábítják tárgyias bírálatra, hogy annál inkább ki-hívja gúnyját a honfi-phrasis, a párt-szenvedély s a magyar természet, mely előbb tönkre teszi s csak akkor esüng a hazán.

Az epikai és lyrai elem összhangja mutatja, mennyire a költő egyéniségéből következik Gyulai elbeszélő költeményének byroni műfaja. Ugyanazok a politikai és társadalmi eszmék, ugyanazok a helyzetek, melyek Gyulai elbeszélő költeményében vergődtek felszínre, egyszer már meghatották Gyulai lel két, hogy hatásuk egy egy borongó lyrai költeményben nyerjen költői alakot. Így vált *Romhányi* Gyulai lyrájának művészi foglalatjává, így alakult át *Romhányiban* az epos egész következetesen lyrává. Ez annál könnyebben történhetett meg, mert Gyulai lyrájában mindig sok volt az epikus elem. Gyulai nem a közvetlen benyomások költője, helyett inkább bírálja, inkább előre vagy újra átéli élményeit. Lyrai költészetének jellemző vonását találóan emelte ki Riedl Frigyes, mikor benne a kritikusra, az álmok és emlékek költőjére ismert.¹

Minél bensőbb a kapcsolat Gyulai egyénisége s költői alkotása között, annál természetesebben bontakozott ki elbeszélő költeményének belső és külső alakja. A mily fejlett művészettel készíti elő az első ének a tragikus összeütközést, ép oly biztos számítással bonyolítja a küzdelmet a második és harmadik ének a katastropha felé. A compositio egysége szempontjából foglalta össze Gyulai a tragikus küzdelmet megfelelő keretbe s tette a cselekvény színhelyévé Telegdi kastélyát. S mily teljesen juttatja érvényre az epikus és lyrai elemnek minden értékét a költői nyelv, melyben a képzelet röptét mindig a bíráló értelem őrzi ellen!

Biztos alapokon épült fel Gyulai elbeszélő költeménye, mégis befejezetlen alkotás maradt. A költő képzelete elakadt a negyedik éneknek 23. versszakánál, mielőtt a bonyodalom tetőpontját elérte volna. A szerető szívek, melyeket az oltár és a hitvesi eskü választ el egymástól, titkon némán epednek egymásért, hogy a legközelebbi alkalommal megdöbbenve érezzék

¹ Riedl Frigyes: *Gyulai Pál. (Olasó Könyvtár)*. 1911. 29. l.

át szerelmüknek végzetes hatalmát. Gyulai már csak azért sem tervezhette a szenvedélyek heves kitérését a bujdosó Romhányi és Telegdiné találkozásának rajzában, mert a fokozást szinte lehetetlenné tette volna. Egyik nyilatkozata szerint a titkos sóvárgás megszakítását úgy tervezte, hogy Telegdiné egy zongorajátékában árulja el sokáig rejtegetett szerelmét. Hogy ez az önkénytelen vallomás katasztrófát zúdít a Telegdi-kastély társaságára, azt a cselekvénynek minden mozzanata sejteti. Telegdiné számára, ki sem szerelméhez, sem hitvesi- esküjéhez nem tud hűtlen lenni, nem lehet más menedék, mint a halál. A törekeny lelki szervezet, mely alig bírta ki a szenvedélyek rohamát, a tragikus összeütközésnek első áldozatául szerepelhetett a költői tervben. Vajjon másrészt Telegdi és Romhányi elviselhetik-e a bűntudat súlyát, mely a szép női lélek összeomlásából rájuk hárul? Mindketten joggal vádolhatják magukat, hogy boldogtalanná tették azt, a kit boldogítani akartak. E nagy lelki rázkódtatások s átalakulások nélkül a tragikus küzdelem valóban homályos és csonka maradt; másrészt a szereplő személyek jellemébe több talányosság csúszott bele, mit a cselekvény bevégzettsége bizonyára elszlatott volna.

A csonkaság leginkább megérzik Gyulai költeményén, mint epikus alkotáson, főkép a jellemzés és komponálás művészetén. A befejezetlenség érzetét nem tünteti el az a szellemes különvélemény sem, melyet Kozma Andor a *Romhányi*-kérdésben alkotott magának. Neki meggyőződése, hogy «*Romhányi* csak műfajra nézve töredék, valójában teljesen befejezett költői képe a fellengző magyar úri ábrándvilág fájdalmas átalakulásának szerényebb, de komolyabb, igazabb és igazságosabb való világgá.» Szerinte «a költő a meglevő négy énekben mindent elmondott a mi erről az átalakulásról érzésében és gondolatában, mint költői képzelet élt: (zt még kigondolással csak megoldania lehetett volna, de egészebbé tennie nem.)»¹ Úgy tetszik, mintha e finom megfigyelést valami optikai csalódás zavarta volna meg. Ha Kozma a fellengző magyar úri ábrándvilágon a

¹ Kozma Andor: *Gyulai Pál, az ember és költő.* (Magyar Könyvtár. 667.) 21., 22. l.

szabadságharcz merész törekvéseit értette, melyeket az elnyomatás kora a valóság korlátai közé szorított, akkor tulajdonképen a költői kép befejezettsége a korrajz teljességét jelenti. Ily szempontból valószínű, hogy Gyulai költeményének hiányzó része nem sok új mozzanatot nyújthatott volna. A korrajznál azonban fontosabb költői feladat volt annak a belső átalakulásnak festése, mely a mű hőseinek lelkében ment végbe s tragikus összeütközéseken keresztül végzetes ábrándokhoz vezetett. E lelki folyamat, melyet Kozma Andor meghatározása nem fed, *Romhányi* négy énekében csak egyik jelentős pontjáig ért el, de épenséggel nem végződött be. Gyulai adós maradt a belső harc legnagyobb részének rajzával, azért műve valósággal torso. Sokkal inkább alkalmazható Kozma Andor különvéleménye Gyulai költői elbeszélésének lyrai jellemére. Gyulai elbeszélés közben érintette mindazt, mit a természetben, az emberi életben s az elnyomatás korában vonzónak vagy bántónak tartott, s lyrai nyilatkozataiban költői egyéniségének minden eleme érvényesült. Kozma szavai szerint «ezt csak megtoldania lehetett volna, de egészebbé tennie nem.»

Az a veszteség, mely irodalmunkat *Romhányi* befejezetlenségével érte, annál érzékenyebb, mert a töredék végén Gyulai költői képzelete és pathosa még teljes erejében mutatkozott. Hasztalan óhajtotta a közvélemény a mű folytatását, hasztalan csüngött Gyulai szeretettel költői tervén, soha sem került sor a mű befejezésére. E jelenség annál inkább magyarázatra szorul, mert a költői terv Gyulai egyéniségének mélyéből látszott kifejlődni. Angyal Dávid egyik okul azt hozta fel, hogy az elbeszélés nehezen megoldható csomóhoz jutott.¹ A feladat nehézsége azonban pusztán maga alig vette volna el a költő kedvét a megoldástól, mikor oly gondos lélektani előkészítéssel közeledett a cselekvény fordulópontjához.

Inkább elfogadható Angyal Dávid másik magyarázata, hogy Gyulai a kitérésekben elmondta már jevét annak, a mi a szíven volt s hogy a hivatalos kötelességek, családi katastrofák, az életkor haladása, a nagynevű barátok elhunytja, lehűtötték azt a légkört, mely a nagy alkotásokhoz szükséges

¹ Angyal Dávid: *Gyulai Pál. (Olasó Könyvtár.)* 1912. 26. 1.

meleget adta.¹ A különböző okok közül ez utóbbi érdemel különös figyelmet. A hatvanas években Gyulai irodalmi munkássága mellett egyéb elfoglaltságai kisebb igényűek voltak s több szabadságot engedtek a költői alkotó erőnek. A hetvenes években azonban mint akadémiai osztálytitkárnak, a *Budapesti Szemle* szerkesztőjének, egyetemi tanárnak s a Kisfaludy-Társaság elnökének munkaköre egyre szélesebbé s nagyobb jelentőségűvé válik. Ismerve, mily lelkiismeretes, szinte gyöttrő gonddal teljesítette Gyulai kötelességét, elképzelhetjük, mily kevés ideje maradhatott költői tervei számára. Ekkor még több joggal ismételhette volna *Romhányi* első énekének végső sorait:

Mert kifáradtam én is immár,
Üld engem is sok durva zsandár:
Sokféle gondok és bajok,
Csak néha, lopva írhatok.

Valóban Gyulai a hetvenes években a hatvanas évekhez képest ritkábban tűzött maga elé költői célokat. A *Romhányin* kívül nagyobb tervez nem is fogott s költői kedélyének mozgalmairól csak egy-egy lyrai költeménye adott hírt. E feltűnő visszavonulásban mintha már az elmúlás szele jelentkezett volna, mely a lombok közt elsuhanva, előre hirdeti az őszt. A kritikai szellem, mely Gyulai egyéniségén mind inkább elhatalmasodott, már-már a költői tehetség elítélését foglalta magában. Erre célzott Kozma Andor is, mikor kiemelte azt a szigorú önbírálatot, melylyel Gyulai a közvélemény támadásainak hatása alatt saját költői munkásságát bénította meg.² Idővel a szigorú önbírálat a *Romhányira* alkalmazva, mind jogosultabbá vált s Gyulai inkább hagyta költeményét művészi torsonak, mint művészietlenül befejezett alkotásnak.

A töredékesség volt egyik fő oka annak, hogy Gyulai költeménye nem foglalhatta el irodalmunkban azt a helyet, melyet megérdemelt volna. Még inkább csökkentette a hatást a költő azzal, hogy az egyes énekeket nagyobb időközökben bocsátotta a közönség elé. A várakozás mind türelmetlenebbé vált, s a csalódás érzetében mind több gúny vegyült.

¹ Angyal Dávid: *Gyulai Pál. (Olcsó Könyvtár).* 1912. 26. l.

² Kozma Andor: *Gyulai Pál. (Magyar Könyvtár. 667.)* 22., 23. l.

Az első ének bemutatása 1869 szept. 29-én a Kisfaludy Társaság ülésén nagy hallgatóság előtt történt s a lapok nagy hatásról számoltak be.¹ A siker jele volt a *Vasárnapi Ujságnak* az a híre is, hogy Dux Adolf az egész költői beszély lefordítására vállalkozott s néhány versszakot már le is fordított németre.² Ezek után valóságos irodalmi esemény számba ment a Kisfaludy Társaság 1871 szept. 27-iki ülésén a második ének, mely a *Vasárnapi Ujság* szerint «talán még nagyobb hatást tett, mint az első.»³ A lapok hosszabb ismertetéseket közöltek róla, dicsérve a mesteri jellemrajzokat, a kedélyállapotok festését s a borongás és gúny művészi vegyületét.⁴ A *Hon* cikkírója már ekkor Puskin nyomait fedezte fel az előadás medorában s a *Fővárosi Lapok* egyik munkatársával együtt főkép a Jókai képzeletén való évdést róttá meg. Úgy látszik, a mű hatása fokozódott a harmadik ének felolvasása alkalmával a Kisfaludy Társaságnak 1872 szept. 25-iki ülésén.⁵ A *Fővárosi Lapok* szerint ez volt az eddig ismert részek között a legszebb. A lap még Puskin *Anyeginjének* hatására is talált védelmet. Azt bizonyította, hogy «csak a külső szerkezet emlékeztet az orosz mesterre, de a mese, cselekvény egészen önálló, minden ízében nemzeti s az egész a költő gúnyosan fájdalmas egyéniségében olvad fel.»

Zavartabb képet mutatott az irodalmi közvélemény, mikor Gyulai 1881-ben költeményeinek gyűjteményében először foglalta össze mindazt, a mit *Romhányijából* megírt. A költő egyénisége ezúttal is tiszteletet ébresztett maga iránt, de általános volt a sajnálkozás is a miatt, hogy *Romhányi* befejezetlen maradt.⁶ Itt-ott a gúny és ellenézés élesebben nyilatkozott.

¹ *Vasárnapi Ujság*. 1869. 40. (okt. 3.), 50. (decz. 12.) sz. — *Fővárosi Lapok*. 1869. 224. (okt. 1.) sz.

² *Vasárnapi Ujság*. 1869. 41. (okt. 10.) sz.

³ *Vasárnapi Ujság*. 1871. 40. (okt. 1.) sz.

⁴ *Fővárosi Lapok*. 1871. 223. (szept. 29.) sz. — *Vasárnapi Ujság*. 1871. 40. (okt. 1.) sz. — *Pesti Napló*. 1871. 223. (szept. 28.) sz. — *Reform*. 1871. 268. (szept. 28.) sz. — *A Hon*. 1871. 223. (szept. 28.) sz.

⁵ *Fővárosi Lapok*. 1872. 221. (szept. 27.) sz. — *Pesti Napló*. 1872. 222. (szept. 26.) sz.

⁶ *Vasárnapi Ujság*. 1881. 52. (decz. 25.) sz. — *Pesti Napló*. 1881. 350. (decz. 21.) sz. — *Egyetértés*. 1881. 355. (decz. 25.) sz. — *Ellenőr*. 1881. 640. (decz. 21.) sz. ; 1882. 29. (jan. 17.) sz.

A *Fővárosi Lapok*: «szépirodalmunk igazi Lucza-székének» nevezte *Romhányit*.¹ A *Honban* Reviczky Gyula mondott kicsinylő bírálatot Gyulai kötetéről, szemére vetve Gyulainak kritikai munkáiban elkövetett állítólagos igazságtalanságait.² Legtöbb-rokonérzést keltett a szigorú kritikusban még *Romhányi*, «ez a Puskin nyomain haladó verses regény», melyet — saját szavai szerint — «szeretett volna mint befejezett munkát olvasni.» Az elfogultság teljes erejével tört ki a *Függetlenségnek* egyik cikkében.³ Itt a bírálat már gyanúsításokba ment át, s abban a politikai vádban csúcsosodott ki, hogy Gyulai a szabadságharczról ítélkezve, oly embernek szegődött ügyvédévé, kit korábban elítélt.

Ha azonban Gyulai költeménye nem ért is el zajosabb sikert, mégis irodalmunknak olyan értéke, mely nem függ a kritika hullámzásaitól. Benne a költő egyéniségének minden eleme még egyszer utoljára a legteljesebb összhangban érvényesül: az érzelmesség és a satira, a borongós hangulat és a pártok fölé emelkedő hazaszeretet, a tisztult erkölcsiség és a kiművelt formaérzék. Ez az összhangos költészet egyúttal a kor legnemesebb irodalmi s politikai törekvéseinek emléke. *Romhányi* új műformával, a lyrai eposszal, gazdagítja irodalmunkat, a valóság diadalát jelenti, de a realismus számára megmenti a romantikának legbácsesebb eredményeit. Így küzd Gyulai elbeszélő költeményében is az álmodozás ellen, mely a magyar nemzet képzelődését oly sokszor ejtette rabul, így tépi szét a csalfa ábrándokat, hogy mind a költészetben, mind a politikában a való viszonyoknak szerezzen tiszteletet.

PAPP FERENCZ.

¹ *Fővárosi Lapok*. 1881. 291. (decz. 22.) sz.

² *A Hon*. 1881. 354. (decz. 25.) sz.

³ *Függetlenség*. 1881. 357. (decz. 28.) sz.

AZ ORVOSKÉPZÉSRŐL.

Az orvosképzés szabályozása külföldön és Magyarországon. — Az előképzés. — Az elméleti alapképzés. — A klinikai gyakorlati oktatás. — A szigorlatok. — A gyakorlati év. — A specialista-képzés. — Az orvosi továbbképzés.

Az orvosképzés jelenlegi rendszerét Magyarországon a király által 1901 január hó 11-én jóváhagyott szabályrendelet szabályozza. Ausztriában 1899. év december hó 14-én változtatták meg az orvosi szigorlatok rendjét. A Németbirodalomban a szövetségtanács 1901 május hó 28-án adta ki az új orvosi vizsgálati szabályzatot. Franciaországban pedig az 1899-ben újjászervezett orvosi oktatást 1911-ben már újból reorganizálták.

A czélt, melyet a reform kitűzött, teljesen egyik országban sem érték el. Az új rend fennállása után alig néhány évvel máris hangsúlyozták, hogy nem sikerült a képzést eléggé gyakorlativá tenni. Már pedig minden állam kormánya erre törekedett. Az orvosi- és napilapokban folytatott discussión kívül főleg három munka nyújt értékes adatot. Az első az orvosi képzés és továbbképzés ügyében a londoni XVII. nemzetközi orvosi congressus alkalmával tartott nemzetközi tanácskozásról szóló jelentés,¹ a másik a «Medical education in Europe»,² a harmadik a Bajtársi Szövetségek orvosi szakosztályainak Budapesten 1918 szeptember havában tartott tárgyalásainak jelentése,³ melyben főleg Aschoff és Tandler előadásai alapvetők. Minálunk már 1910-ben Liebermann Leó akkori dékán új szabályrendelet-

¹ Bericht über die internationale Konferenz für das ärztliche Unterrichts- und Fortbildungswesen während des XII. internationalen medizinischen Kongresses in London. August 1913. Redigiert von Prof. E. v. Grósz und Prof. C. Adam, Berlin, 1918.

² A report to the Carnegie foundation for the advancement of teaching. By Abraham Flexner, New-York, 1912.

³ Budapest. Franklin-Társulat.

tervezetet dolgozott ki, melyet a budapesti orvosi facultás tanártestülete egyhangúan elfogadott. Ezen dolgozat szolgált alapul azon tanácskozáson, melyet 1914 február havában az akkori vallás- és közoktatás-ügyi miniszter személyes elnökölésével a budapesti és kolozsvári egyetem orvosi facultása tanárainak közreműködésével tartott. A háború a további intézkedéseknek gátat vetett. A kérdéssel újból a budapesti egyetem orvosi facultása az 1918/9. iskolaévben foglalkozott. Alapul Liebermann Leó tanár tervezete szolgált, melynek tárgyalására bizottságot küldtek ki. E bizottság jelentését 1919 márczius havában terjesztette elő, de tárgyalására már nem került sor, mert a proletár-dictatura az egyetem autonómiáját felfüggesztette. Az ez év július havában az orvosképzés ügyében tartott tanácskozás nem nyert befejezést.

Ha már az orvosképzés jelenleg fennálló szabályozása ellen két évtizeddel ezelőtt jogosult kifogásokat emeltek, mennyivel indokoltabb ez ma, a mikor az orvosi tudományok terjedelme annyira megnövekedett, a mikor az orvos nem szorítkozik többé az egyén gyógyítására, hanem döntő szerepet igényel a betegségek megelőzését célzó közigazgatási és társadalmi actiókban. A reorganisációban számolnunk kell az előzményekkel. Figyelembe kell vennünk az előképzést, az ország gazdasági helyzetét, culturalis színvonalát. A mi Svédországban, Hollandiában czélszerű és kivihető, az nálunk alig valószínű meg, viszont nem volna helyes, ha a reform-munkában csak szűkkörű javításra szorítkoznánk.

Az orvosképzésnek Európában két fő-typusa van. Az egyik az angol, mely főleg gyakorlati irányú, a kiképzés már kezdettől fogva kórházakban történik, a másik a német, mely erős elméleti alapot nyújt. A főszóval előadásokon nyugszik. A francia rendszer közel áll az angolhoz, a miénk pedig a némethez. Minden újjászervezés főfeladata abban áll, hogy az oktatást a szilárd elméleti alap feláldozása nélkül gyakorlatibbá tegye. Az országnak nem kontár orvosokra van szüksége, kik az első szokatlan kórkép megítélésében fennakadnak, hanem olyanokra, kik a tudományos gondolkodás elsajátításával az élet változatos problémáinak megoldására képesek. Viszont az sem volna helyes, ha az orvosok az egyetemről úgy távozná-

nak az életbe, hogy a gyakorlati tevékenység próbáját meg ne tegyék. Billroth az ilyen orvost olyan egyénhez hasonlíja, ki eddigelé mások úszását látta ugyan, de saját maga még nem próbálta, s most egyszerre magára hagyatva, mester segítsége nélkül kell magát a vizen fenntartania. Az ilyen eljárásnak sok ember élete, egészsége és sok orvos existenciája esik áldozatul. Ezen szempontokat kell figyelembe venni. ha új rendszert akarunk megállapítani.

Az áttekinthetőség kedvéért először az előképzéssel, azután az elméleti alap nyújtásával, továbbá a klinikai oktatással, a szigorlatozással, a gyakorlati évvel, s végül a specialista-képzéssel fogok foglalkozni.

Az előképzésről 1905-ben székfoglaló előadásomban kimerítően nyilatkoztam.¹ Lényegében ma is fenntartom akkor elfoglalt álláspontomat. A középiskolai képzés három típusa közül a reálgymnasiumot tartom a legalkalmasabb formának arra, hogy az orvosi pályára előkészítsen, de kétségtelen, hogy a bifurcatiós systemának is megvan a jogosultsága. Természetesen ezen rendszer mellett igen korán kell eldönteni a képzés irányát. Addig azonban, a meddig a középiskola gyökeres reformja elkészül, nem várhatunk és így számolnunk kell az adott helyzettel, a midőn az orvosi pályára olyanok lépnek, kiknek előképzése a természettudományokban, de általában is, nagyon hiányos. Felmerül tehát az a kérdés, nem volna-e czélzerű az orvosi facultásra való beiratkozás előtt kötelezővé tenni a természettudományokkal való foglalkozást a bölcsészettudományi facultáson. Ez a rendszer Franciaországban megvan, a hol az orvosi facultásra való beiratkozás előtt az egyetemi polgár egy évig a természettudományi szakon physikával, chemiával, növénytannal, állattannal vagy biológiával, vagy fejlődéstannal foglalkozik. Ugyanezt kívánja Tandler legalább egy félév-re. A mi viszonyaink között a tanulmányok ilyen meghosszabbítása alig vihethő keresztül és így czélzerűbbnek látszik a felvételi vizsga rendszeresítése, a midőn a jelentkezőnek physikából és chemiából kellene bizottság előtt tanúságot tenni

² Az orvosképzésről. — *Budapesti Szemle és Orvosi Hetilap*. 1905.

ról, hogy az orvosi tudományok tanulására megvan a kellő előképzése. Ezen felvételi vizsga egyszersmind a numerus clausus, illetve reductus kérdését is megoldaná. Kétségtelen, hogy ezen módszernek is jeletékeny hátrányai vannak, de jobb hiányában még ez a legelfogadhatóbb rosta. Hogy az orvosi pályára való tódulást némilg mérsékelni kell, a felől alig van nézeteltérés. Igaz ugyan, hogy a túltömöttség egy idő múlva magától is megszűnik, a mint bizenyítja azon görbe, mely úgy külföldön, mint nálunk az egyes facultásokra való tódulás nagy hullámait tünteti fel. Nálunk az orvosi facultás más-felsőzázados fennállása óta három hullámhegy s két völgy volt és pedig a maximum 1831., 1881. és 1918., a minimum 1847., 1895. s kétségtelen, hogy a mostani maximumot nagy esökkenés fogja követni. Csakhogy alig várhatjuk meg a természetes apadást, mert a nagy szám egyrészt az orvosképzést lehetetlenné teszi, de másrészt az orvosi rend olyan túlteltségét idézi elő, a mely annak nemcsak tudományos színvonalát, hanem erkölcsi niveau-ját is kockáztatja. Ha nem vesszük is alapul a háborút követő év szertelen számaait, a midőn csupán Budapesten az orvostanhallgatók száma 7000-re emelkedett, hanem az utolsó békeév adatait vesszük alapul, a midőn Budapesten 3136, Kolozsvárt pedig 539, összesen tehát 3675 medikus tanult, ez már olyan szám, melynek gyakorlati kiképzésére teljesen elégtelenek berendezéseink, a mely szám még az ország régi kereteinek szükségletét is nagyon meghaladná. Billroth azt vitatta, hogy egy egyetem orvosi facultására tulajdonképen az öt évfolyamra csak 125 orvostanhallgatónak volna szabad beiratkoznia. Ezen szám az orvosi facultások oly arányú szaporítását tenné szükségessé, a melyről szó sem lehet. De kétségtelen, hogy Billroth ideje óta az egyetemi intézetek és klinikák berendezései annyira megváltoztak, hogy számbavéve a parallel tanszékeket is, a kis egyetemeken 500-ra, a nagyon 1000-re, átmenetileg 800-ra, illetve 1500-ra is felemelhetjük a maximumot.

Nagyon fontos kérdés, hogy az orvostanhallgatóknak ismereteik megszerzésében teljes szabadságot adjunk-e, vagy pedig a kötött rendszerű tanulmányokra kényszerítsük őket. Hogy

a teljes tanszabadság az ideális állapot, az kétségtelen, de a mikor arról van szó, hogy a gyakorlat számára megfelelő számú jól képzett orvost neveljünk, meg kell nagyon fontolnunk fiatalságunk fegyelmezetttségét, hogy a teljes szabadságot megadhatjuk-e. Úgy látszik, minden culturállamban tért hódít az a felfogás, hogy a céljt jobban tudjuk elérni a kötött rendszerrel, de különösen nálunk van erre szükség, a hol épen úgy, vagy még jobban hiányzik «az aczélos kötelességteljesítésre irányuló szigorú házi nevelés», mint a hogy hiányzott már Billroth idejében. Így csak az lehet a kérdés, mi módon biztosítuk az eredményt? Vajjon elegendő-e, hogy egyszerűen a köteles tárgyakat kijelöljük és a vizsgázást csak a tanfolyam végére hagyjuk, avagy czélszerű-e közbeeső vizsgálatokkal egyrészt a további rostálást végezni, másrészt a helyes egymásutánt biztosítani. Azon tapasztalatok, a melyeket Ausztriában és nálunk az 1872., illetve 1876-iki rendszerrel tettünk, megértelték mind a facultásokban, mind a kormányokban azon meggyőződést, hogy a közbeeső vizsga elkerülhetetlen. Természetesen nem szabad túlzásba esni és nagyon káros lenne, ha az egész tanfolyamot a vizsgálatokra való készülődés töltene be, ezért olyan berendezést kell választanunk, a mely a czélt biztosítja a nélkül, hogy túlzásokba menne. A szigorlati beosztás tervezetében még erre a kérdésre visszatérek.

A köteles tárgyak megszabásában is mértéket kell tartanunk, de teljesen indokolatlan a két véglet : az osztrák rendszer tartózkodása s a francia bőkezűsége. 1901-iki szabályzatunk az azóta tett módosításokkal kellő középutat tart, úgy, hogy csak kevés kiegészítésre szorul.

Czélszerű, ha az orvosi tanfolyamot három részre osztjuk. Az első tagozat az elméleti alapképzés, a második a klinikai félévek, a harmadik a szigorlatokkal egyesített gyakorlati év.

A theoretikus alapképzésre az első négy félév szolgál. A kötelező fő tárgyak : physika és chemia orvosok számára, chemiai gyakorlatok, boncztan és boncztani gyakorlatok, tájboncztan, szövettan és szövettani gyakorlatok, élettan és élettani gyakorlatok, ezek kiegészítői : fejlődéstan, anthropologia, biologia. A theoretikus alapképzést kötelező vizsgálat választja

el a klinikai gyakorlati kiképzéstől. Ennek hiányának következményeit az 1876-ik évi szabályzat érvényben létele alatt tapasztaltuk. A klinikai félévekbe bevezetőül a belgyógyászat és sebészeti propædeutika szolgál, ezek rendszeres semestralis előadása mellett 5–6 hetes tanfolyamokban a physikalis vizsgáló módszerek elsajátítása szükséges. Az ötödik félévben veszi kezdetét a kórboncztan, kórszövettan, gyógyszer-tan hallgatása. A hatodik félévben a bel-klinika és sebészeti klinika látogatását folytatják. A hetedik és nyolczadik félévben a szülészet, nőgyógyászat és szemészet társul a belorvostanhoz, úgyszintén a gyermekgyógyászat van soron. A kilenczedik és tizedik félévben belgyógyászaton és sebészeton kívül elme-kórtan, bőr- és bujakórtan, fülgyógyászat, valamint közegész-ségtan és törvényszéki orvostan. A féléves tárgyak mellett hat-hetes cursusok a műtéttanokból, bakteriologia és parasitológiából, a fogházásból, orr- és gégetükrözésből, szemtükrözésből, urologiából s a betegség- és balesetbiztosításnál szükséges orvosi működésről.

A klinikai oktatás gerinczét tehát a belgyógyászat alkotja.

A klinikai oktatás igen értékes kiegészítői a magántanári collégiumok, ha a magántanárok azon feladatra vállalkoznak, a melynek betöltését a kórházi viszonyok megengedik. A magántanároknak az orvosképzésbe való intensivebb bevonására ismételt kísérlet történt. Az 1901. szabályzat dispositiója szerint a belgyógyászati, valamint a sebészeti négy félévből egy félév rendkívüli vagy magántanár belgyógyászati és sebészeti tárgyú előadásainak hallgatásával is eltölthető. A gyakorlatban ezen intézkedésnek alig volt fogantatja. Az a terv pedig, mely ismételve felmerült, hogy a magántanárok collegiumaikat a rendes tanárokkal egyenlő óraszámban, azonos időben és azonos czínnel hirdessék, teljesen kivihetetlen, és pedig azért, mert, a mint azt többen ki is jelentették, ilyen feladatra nem is vállalkoznak, azok pedig, kik ezt megkísérelnék, csakhamar belát-nák, hogy felszerelés, berendezés, helyiség stb. nélkül az egyen-lőtlen versenyt nem bírnák. Ha pedig a hallgatóság egy részét kényszer útján osztanák be hozzájuk, ez ellen maga a hallgatóság tiltakoznék. De ha a kórházi osztályokat vezető magántanárok

korlátolt számú hallgatót gyakorlati oktatásra elfogadnak, ez által magántanári collegiumaiknak olyan megerősítést nyújtanának, mely azok látogatottságát is nagyon emelné. Valóságos erő- és anyag-pazarlás, ha az orvosképzésben nem vesznek intensívebben részt azon magántanárok, kiknek erre hivatásuk s kiknek megfelelő osztályuk van.

A gyakorlati oktatásnak ezenkívül intézményes biztosítására van szükség. Erre szolgálhat az Aschoff és Tandler által ajánlott famulus-szolgálat. A mi viszonyaink között ezen famulus-szolgálatot a következőképen gondolom:

Az első és második félév között egy hónap, valamint a második félév után két hónap szolgálna erre. Jelenleg a szorgalmi idő nem több, mint hét hónap s teljes öt hó a szünidő. Ennek két hónapra való reductiója nemcsak megengedhető, hanem éppen a jövő munka-fegyelme érdekében szükséges. Az első és második évfolyambeliek ezen famulus-szolgálatot a legkülönbözőbb kórházi osztályokon olyan czélból tölthetnék, hogy kizárólagosan az ápolás technikáját sajátítsák el. A felsőbb évfolyambeliek a famulus-szolgálatot erre külön felhatalmazott osztályon, illetve főorvosok mellett töltenék el azon czélból, hogy az orvos mindennapi gyakorlatára szükséges technikai jártasságot szerezzék meg.

A tanulmányi idő helyes kihasználásának egyik fontos feltétele a félévek helyes beosztása. Ennek megállapításakor számba kell vennünk azt a lehetőséget, hogy hallgatóinknak a nyugati államok egyetemének látogatását lehetővé tegyük. Erre éppen tudományos haladásunk és látkörünk szélesbítése érdekében szükség van, de a külföldön tölthető félévek számát korlátozni kell, nehogy orvosaink elidegenedjenek nemzeti aspiraciónktól, mely érzésre ma nagyobb szükség van, mint valaha. Mindent számbavéve, legczélszerűbb, ha a téli félév október 1-től márczius 15-ikéig tart, a nyári félév pedig márczius 15-ikétől július hó 31-ikéig. A téli félévben a karácsony, a nyári félévben a husvét 2—2 heti szünidőt biztosít tanárnak és tanítványnak egyaránt, a nagy szünidő pedig augusztus és szeptember lenne. Egyetlen ellenérv, hogy a középiskolai szünidővel nem egyezik. Bár nem tudjuk, hogyan alakul a helyzet, annyi bizo-

nyos, hogy Magyarország megmentésének feltétele a több munka, — arról nem lehet szó, hogy bárki öthónapi szünidőt élvezhessen. Az augusztus hó mindenesetre összeesik s négy hétnél tovább a jövőben aligha fog nyaralhatni az ország túl nyomó része. A kivételes kedvező helyzetben levőkhöz pedig nem igazodhatik berendezésünk.

A szünidők ilyen beosztása mellett a famulus-szolgalat márczius hóban, júliusban és szeptemberben lehetne.

Kétségtelen, hogy az orvosi tudományok elsajátítása erős teherpróbát jelent a fiatalság számára. Az új disciplinák szinte elveszik a régiektől a levegőt, a mint azt már Fodor József is mondotta. Ezen sokan úgy akartak segíteni, hogy az alapvető tárgyakat csorbították meg, mások pedig a specialis tárgyak számát csökkentenék. Egyik eljárás sem indokolt. Igaza van Billrothnak, a ki azt mondja, hogy a ki túlterheltnak érzi magát, az gyöngö a feladat betöltésére, változtassa meg a pályáját és válasszon könnyebbet. A ki orvos akar lenni, annak kemény, kitartó munkára van szüksége.

A vizsgálatok mindenkor nagy befolyást gyakoroltak a tanulmányok menetére, de különösen az egyetemi rendszer és a hallgatók nagy száma mellett. A vizsgák időpontja és szigorúsága a munkafelosztást szabályozza. Egészben véve nálunk a vizsgálatok aránylag könnyűek. Ennek oka éppen abban rejlik, hogy csak az a tanár vizsgáztathat szigorúan, a ki tudatában van annak, hogy a hallgatóságnak alkalmá is van az ismeretek elsajátítására. Ez a tudat, sajnos, eddig hiányzott. Ha a helyzeten javítani akarunk, akkor a szigorlatozás rendjének megváltoztatását a tanulmányrend megváltóztatásával egyidejűleg kell életbe léptetni. Sokan látva a technikákon elért sikereket, a kötelező colloquiumok és évenkénti vizsgázás barátai. Mások meg azt vitatják, hogy az alapos készülődést és tanulást a sok vizsgálat megrontja. A középúton van az igazság. A következő beosztás éppen ezen középúton tartja szem előtt. Az első év végén alapvizsgát tartok szükségesnek természetan-, vegytan és boncztanból. A második év végén következnek az élettan- és boncztanból való kimerítő, alapos vizsgázás és pedig a negyedik félév végén. Ismétlésnek helye van még az ötödik félév elején

de az ötödik félévre való beiratkozás feltétele ezen második alapvizsga sikeres letétele. Arra, hogy egy tárgyból többször kelljen vizsgázni, számos példa van nemcsak Franciaországban, hanem Németországban és Ausztriában is, sőt ezt a mi régebbi szigorlati szabályzatunk is ismerte. A harmadik év végén kórboncztan elméletileg és gyógyszeratan volnának vizsga tárgyai. E vizsgálatok nem gátolnák a hallgatóságot a klinikai tárgyak hallgatásában. A negyedik év végén ne legyen vizsgálat, már csak azért sem, hogy ebben az évben a tanulónak alkalma legyen a kényszernélküli tanulásra, másrészt, hogy az egyetemi polgárnak módjában legyen más egyetemet is látogatni. Az ötödik év végével befejeződik az egyetemi tanulmányi idő és őszkor kezdetüket vehetnék a szigorlatok. Az a meggyőződés, hogy legcélszerűbb, ha a klinikai tárgyakból egyenként történik a vizsgázás, vagy legfeljebb kettes csoportokban, legalább kéthónapi időközben úgy, a mint azt a táblázat mutatja.

A gyakorlati kórboncztanon s a klinikai főtárgyakon: belgyógyászat, sebészet, szemészet, szülészet és nőgyógyászaton kívül az elmekórtan, bőr- és bujakórtan és gyermekgyógyászat teszik a szigorlat tárgyait, de kívánatos, hogy mint vendégtárgy a fülgyógyászat, sőt orr- és gégegyógyászat is képviselve legyen. A klinikai tárgyak befejeztével következnek a zár-szigorlat elméletileg: törvényszéki orvostanból, közegészség-tanból, a mely szigorlatot követné a gyakorlatra való feljogosítás. Az a kérdés, hogy a gyakorlati év jelenlegi alakjában fenntartható-e, vagy nem. A kötelező gyakorlati év indicatiója helyes, célja az volna, hogy gyakorlati ismereteket nyújtson, de feltételei hiányoznak, éppen ezért jelenlegi alakjában nem vált be sem Németországban, sem nálunk. Nálunk azért nem, mert a hallgatók egyrésze fictiv töltötte el, azaz a szolgálati könyvecskéket aláíratta a nélkül, hogy foglalkozott volna a kórházban, másik része vezetés nélkül alorvosi teendőket végzett, a mire nem volt még meg a kellő képesítése, de nem is vehette hasznát e helyzetnek, mert nem volt kitől tanulnia. A harmadik rész, a mely a klinikákon töltötte a gyakorlati évet, a zsúfoltság miatt gyakorlati tevékenységhez nem jutott. Ilyen körülmények között nagyon helyes az a gondolat, hogy a gyakorlati év egye-

síttessék a szigorlati évvel és a szigorlatra való jelentkezés feltétele legyen az, hogy az illető egyidejűleg két hónapot a megfelelő szakma kórházi osztályán töltsön. Ez azonban még nem igazi kórházi szolgálat. Véleményem szerint ezt csak úgy lehet elérni, ha minden közszolgálati állásnak előfeltételül kikötjük, hogy az illetőnek kórházi gyakorlatot kell kimutatnia. Igen jó megoldás az, a melyet a Németbirodalomban a katon orvosok számára rendszeresítettek. A Kaiser Wilhelm Akadémia hallgatói ugyanis, midőn befejezik az öt évet, a Charité-kórházba jutnak gyakorlatra, az évet a különböző osztályokon töltik el és az év befejezte után visszakerülnek az akadémiába s csak akkor kezdik meg a szigorlatokat. Ez azonban tulajdonképen a tanulmánynak még egy további évvel való meghosszabbítását jelentené, és kizárólagosan ez az oka annak, hogy ezt a módszert nem merem ajánlani.

«Magyarországon az orvosi gyakorlatra csak annak van joga, ki az ország területén fennálló tudományos egyetemek által kiállított orvosi oklevéllel van ellátva.» Így szól az 1876: XIV. t.-cz. Nálunk tehát az orvosi gyakorlat szabadalmi rendszeren alapul, épp úgy mint Ausztriában és Franciaországban és nem szabad ipar, mint a Német-birodalomban. Ez azt vonja maga után, hogy az állam mintegy kezességet vállal azért, hogy az általa kizárólagosan gyakorlatra jogosított orvosi rend a kellő ismeretekkel valósággal rendelkezik. Éppen ezért a szigorlatoknak szigorúaknak kell lenni és azok komolyságáról minden lehető módon gondoskodni kell. Úgy látszik, hogy nincs más mód erre, mint a bizottsági rendszer. Ezért czélszerű, hogy a szigorlatozáshoz olyan számban vonassanak be az egyetemi előadók, hogy bizottságok alakítása lehetővé váljék. A túlsúly természetesen a tanszékek képviselőinek jusson. Az ú. n. kormányképviseleti rendszer legezélszerűbben a zárszigorlatnál juthat érvényre, a midőn a kormány képviselőinek alkalmuk lehet a leendő orvosok színvonaláról személyes meggyőződést szerezni. Ezenkívül a kormány-képviselőknak módjukban áll bármely szigorlat meglátogatása.

Az általános orvosi kiképzés után gondoskodni kell a specialista kiképzésről. Az Országos Közegészségi Tanácsnak a buda-

pesti egyetem orvosi facultása által tíz évvel ezelőtt elfogadott tervezete szerint specialistának csak az nevezheti magát, ki a szakma egyetemi klinikáján vagy erre feljogosított kórház osztályán három évet sikeresen eltöltött. Specialista-vizsga rendszeresítését nem tartom szükségesnek. Sőt természetesen minden egyetemes orvos-doctor művelhet előszeretettel egy vagy más szakot, de ezen előszeretetének nincs joga tábláján vagy nyomtatványokon jelezni, ha csak nem tudja igazolni az előbb említett gyakorlatot. Egyelőre csak a következő specialis szakmák jöhetnek szóba: belgyógyászat, sebészet, szemészet, szülészet és nőgyógyászat, orr- és gégebajok, fülbetegségek, bőr- és venereás betegségek, idegbajok, elmebajok, gyermekgyógyászat, orthopædia, urologia. A fogászatra nézve az a véleményem, hogy leghelyesebb a német rendszer, mely e szakma számára hároméves tanfolyamot rendszeresített, csak ha egyetemes orvos-doctor óhajta fogász-specialistává lenni, reducélható a tanfolyam egy évre. A mai helyzet teljesen tarthatatlan. A fogászatot egyrészt eléggé ki nem képzett fogtechnikusok gyakorolják, másrészt pedig nagyon sok orvos-doctor, ki a tanfolyam alatt fogászattal egyáltalán nem foglalkozott, rövid néhány hetes cursus vétele után mint specialista telepszik le. Ezen a helyzeten a német rendszer elfogadása gyökeresen segítene.

Különös specialis kiképzést igényelnek a hivatalnok orvosok. Legalább féléves tanfolyam után külön vizsgálatot kell a tisztiorvosi képzésről gondoskodni.

Végül az orvosi továbbképzésről néhány szót. Erről intézményesen kell gondoskodnunk. Alkalmat kell adnunk arra, hogy minden orvos legalább 5—10 évenként ismereteit felújíthassa és kiegészíthesse.

A bajtársi szövetség orvosi szakosztályának budapesti gyűlése a kérdéssel behatóan foglalkozott. Scholtz Kornél, az orvosi továbbképzés központi bizottságának titkárja, ismertette a bizottság eddigi működését s ugyanezen alkalomból megjelöltem a jövő feladatait. Legsürgősebb feladatul a háborúban promoteált orvosok továbbképzését jelöltem meg, úgyszintén hogy a háborúban egyoldalú tevékenységre szorított, valamint

a továbbképzés alkalmától elzárt s otthonukhoz kötött orvosok számára lehetőleg állandó tartózkodásuk közelében az erre alkalmas közkórházakban tanfolyamokat rendezzünk. A hivatalnok-orvosok továbbképzésére külön tanfolyamok szolgáltak volna, úgyszintén a katoniorvosok számára. Kétségtelen, hogy az igényeket csak különféle tanfolyamok útján lehet kielégíteni s erre igénybe kell venni a klinikákon s a főváros kórházain kívül az összes jó vidéki kórházakat, melyek államosítása elkerülhetetlen. Az orvosi továbbképzés központi bizottságának hatáskörét és anyagi erejét meg kell erősíteni, otthonra van szüksége, mely a tanítás eszközeit, irodát, könyvtárat egyesítsen magában, szóval a berlini Frigyes Császárné Házhoz hasonló intézményre van szükség, és pedig olyan segédezőkkel, kik egész idejüket ezen feladatnak szentelik. A háború előtt s alatt e feladatok megoldását az államtól vártuk, ma minden reálpolitikusnak be kell látni, hogy az államnak nem lesz erre pénze s csakis a társadalom segíthet és pedig elsősorban a meggyógyult betegek áldozatkészségére kell számítanunk. Az orvosi továbbképzés központi bizottságára hárul a feladat, hogy a végrehajtást eszközölje. A király egyik utolsó kormányzati ténye volt azon leirat, melyet az orvosi továbbképzés ügyében a miniszerelnökhöz intézett. A történelmi documentum teljes szövege a következőkép szól:

«A magyar kir. Miniszerelnök a vallás- és közoktatásügyi m. kir. Miniszerhez. 4511/M. E. I.

Nagyméltóságú Gróf, Miniszer Úr!

Mint Nagyméltóságod előtt ismeretes, a német, török, osztrák és magyar bajtársi szövetségek orvosi szakosztályainak Ő cs. és ap. kir. Felsége fővédnöksége alatt f. é. szeptember hó 21—22-én Budapesten megtartott ülésen tárgyalás alá került az orvosi továbbképzés kérdése is. Ő Felsége cabinetirodája most legfelsőbb parancsra arról értesített, hogy Ő Felsége e kérdés iránt különösen meleg érdeklődéssel viseltetik és annak az orvosi kar további színvonalbeli emelkedése s így közvetve közegészségügyi viszonyainak

javulása szempontjából különös fontosságot tulajdonít, miért is óhajtani méltóztatik, hogy a már folyamatban lévő actio további fejleményeit figyelemmel kísérem és annak sikere érdekében azt a kormány hatékony támogatásában részesítse. Midőn ezt Nagyméltóságodnak nagybecsű tudomására hoznám, van szerencsém tisztelettel felkérni, hogy a fentiekhez képest a szóban levő actio sikere érdekében saját hatáskörében minden lehető elkövetni s annak további fejleményeiről engem tájékoztatni méltóztassék. Hasonló átíratot intéztem egyidejűleg br. Szerényi József kereskedelemügyi minister úrhoz, mint a bajtársi szövetség ügyvivő alelnökéhez, valamint a belügyministeriumhoz.

Budapest, 1918. évi október hó 14-én.

Wekerle s. k.,
ministerelnök.

Nagyméltóságú

Gróf Zichy János

v. b. t. t., vallás- és közoktatásügyi minister úrnak,

Budapest.

A kötelező tárgyak ajánlott sorrendje:

A) Elméleti alapképzés.

I. félév:

- D. e.: Boncztan és szövettan, elméleti és gyakorlati.
D. u.: Physika orvosok számára.
Chemia orvosok számára, elméleti és gyakorlati.

II. félév:

- D. e.: Boncztan és szövettan, elméleti és gyakorlati.
Physika orvosok számára.
D. u.: Chemia és chemiai gyakorlatok orvosok számára.

III. félév:

- D. e.: Physiologia, elméleti és gyakorlati.
Tájanatomia.
Fejlődéstan.
D. u.: Anatómiai gyakorlatok.

IV. félév:

- D. e.: Physiologia, elméleti és gyakorlati.
Biologia.
D. u.: Anatómiai gyakorlatok.

B) Klinikai gyakorlati képzés.**V. félév:**

- D. e.: Belgyógyászati propædeutika.
 Sebészeti propædeutika.
 Kórboncztan, elméleti és gyakorlati.
 D. u.: Gyógyszertan.

VI. félév:

- D. e.: Belklinika.
 Sebészeti klinika.
 Kórboncztan, elméleti és gyakorlati.
 D. u.: Bakteriologia és parasitologia.

VII. félév:

- D. e.: Belklinika.
 Szülészet és nőgyógyászat.
 Szemészet.
 D. u.: Gyermekgyógyászat.

VIII. félév:

- D. e.: Belklinika.
 Szülészet és nőgyógyászat.
 Szemészet.
 D. u.: Gyermekgyógyászat.

IX. félév:

- D. e.: Belklinika.
 Sebészeti klinika.
 Bőr- és bujakórtan.
 D. u.: Közegészségtan.

X. félév:

- D. e.: Belgyógyászat.
 Sebészet.
 Elmekórtan.
 Fülgyógyászat.
 Törvényszéki orvostan.

Specialis hathetes cursusok:**VII—X. félévig:**

Urologia.	Orr- és gégetükrözés.
Foghúzás.	Szemészeti műtétan.
Orthopædia.	Sebészeti műtétan.
Szemtükrözés.	Szülészeti műtétan.

Szigorlati rend.

- I. Alapvizsga a II. félév végén:
 physika, chemia, anatomia elméletileg.
- II. Alapvizsga a IV. félév végén:
 anatomia elméletileg és gyakorlatilag,
 physiologia, biologia.
- III. Alapvizsgálat vagy a VI. félév végén, vagy a X. félév végén:
 kórboncztan, gyógyszer-tan.
- I. Szigorlat a XI. félév elejétől két havi időközökben, vagy tárgyanként havonta:
- belgyógyászat és gyakorlati kórboncztan,
  - sebészet és szemészet,

- c) szülészet, nőgyógyászat és gyermekgyógyászat,
- d) bőr- és bujakórtan, elmekórtan.

A vizsgálat három tagú bizottság előtt történik: szigorlati elnök (nem a dékán), a szakprofessor, a szakma egy docense. A klinikai tárgyaknál mint második censor a fülészet, a gégészet, az orthopædia, az urologia tanárai felváltva meghívandók.

II. Szigorlat :

törvényszéki orvostan és közegészségtan. Egyszersmind záró-szigorlat a kormányképviselő jelenlétében.

GRÓSZ EMIL.

TÖRTÉNELMI ALKOTMÁNYUNK ÉS AZ ÚJ MAGYARORSZÁG.

Korunk eseményei természetesen a magyar alkotmány fölött sem viharzanak el nyomtalanul. Mélyreható változásokat váltanak ki azok államéletünk szervezetében is. Már az októberi forradalom óta¹ kísért közéletünkben a gondolat, mely történelmi alkotmányunk helyébe írott alkotmányt, — államjogunknak a Corpus Juris-ban s a magyar nemzetlét ezeréves gyakorlatában szétszort rendelkezései helyébe egy, az állami lét egész mezejére kiterjedő és rendszeres codex-et, — közjogunk nem mindig szigorúan logikus formába öntött, hajlékony s a politikai élet mindennapi szükségletei szerint gyakran könnyen hajlítható tételes szabályai helyébe egy, a legszigorúbb logikai követelményeknek is megfelelő, szabatos, minden kételyt kizáró, nyílt kérdéseket nem hagyó chartát akar ültetni.

Az Északamerikai Egyesült Államok alkotmánya is charta. S azok, kik nálunk is chartalis alkotmányt akarnak, kétségtelenül arra gondolnak, hogy ez gyakorlati szempontból is nagyszerűen betölti hivatását. «Valamint az angol alkotmány a legfinomabb szervezet, melyet a történeti folytonosság megteremtett: úgy az amerikai alkotmány a legesudátosabb mű, melyet alkalomadtán formába öntött az emberi ész és akarat», — mondja Gladstone.² S az írott alkotmányok hívei előtt ott kell lebegnie az annyi dícsért belga alkotmány³ pél-

¹ Lásd például: Dr. Benárd Emil igazságügyministeri tanácsos: *A Magyar Népköztársaság alkotmánya*. Jogállam. XVIII. évf.; 1—2. füzet.

² Marczali Henrik fordítása.

³ Concha Győző: *Ujkori alkotmányok*. I. kötet. 1884.

dájának is. A Hollandiától elszakadó Belgium forradalmi chartája azonban tulajdonképen egy új államélet megszervezése. S a később az Unio-ban egyesült északamerikai angol gyarmatokat is Washington-nak, a legesudálatosabb charta e megteremtőjének forradalma idegen birtokokból tette souverain állammá. De vajjon ugyanezeket jelenti-e a mi elszakadásunk a Habsburg-monarchiától? Vajjon ősi alkotmányunk fejlődési alapelvei nem a magyar állam ezeréves souverainitását hirdetik-e?

És az Északamerikai Egyesült-Államok szövetséges-állam, melynek részei természetesen particulásimusra hajlanak; itt feltétlenül szükség volt és van egy clarum pactum-ra, hogy a tag-államok feltétlenül bonus amicus-ok maradhassanak. De a magyar egységes állam. És ma, mikor Horvát-Szlavon-Dalmátországok particularis érdekei is kívül állnak a magyar állam keretein, még egységesebb, mint valaha.

Az osztrák-magyar államkapcsolaton belül a magyar állam akarata egyrésztől s az osztráké másrésztől, a dynastián keresztül szükségképen mint a másik állami akarat egyik tényleges determinansa érvényesült és így — tekintettel arra, hogy e két állam érdeke gyakran keresztezte egymást — hol az egyik, hol a másik állam belső fejlődésének, szabad akarat-elhatározásának útjában az uralkodó személyének ugyanazonossága merev akadályként állott. A forradalom és az államcsiny veszélye mindkét államban permanens volt. Ebben a helyzetben folyton visszatért a gondolata a történeti magyar alkotmány helyébe egy, az összeütközések kizárását biztosító magasabb souverainitás megteremtésének, erre irányuló charták szerkesztésének. De Deák Ferencz és Andrássy Gyula bölcsessége és kitartó erélye nemcsak az októberi diplomák és februári patensek áldásaitól mentették meg a nemzetét; ők alkotmány-codex-et sem alkotnak, hanem az 1867: XII. t.-cz.-ben is csak a jogfolytonosság alapján nyugvó, első sorban declarativ természetű s olyan reform-törvényt, mely lényegében csupán az ősi alkotmányunk részét tevő 1722/23: I., II. és III. t.-cz. alapelveinek korszerű alkalmazását nyújtja.

A delegatiók intézményében én politikai természetű ál-

lanközi vitás kérdések végső soron döntőbíróági úton való elintézésének genialis kísérletét látom.¹

A két állam delegatiója együttes ülésének, mint lényegében döntőbíróági intézménynek gyakorlati igénybevételére nem került sor s elkerülhetését lehetővé tette a birodalmi képviselőtről szóló osztrák alaptörvénynek² az igazi alkotmányosság szempontjából tulajdonképen az államesínyt intézményesítő 14. §-a is.³ Nem tekinthetjük tehát kipróbáltkak hogy valóban alkalmas eszlöz-e Deák és Andrassy genialis kezdeményezése alkotmányos souverain államok kényszerkapcsolatában egyébként szükségkép előálló olyan merevségek bomlasztó hatásának elhárítására, melyek könnyen forradalmákra és államesínyekre vezethetnek s a mily fajta merevségek ily bomlasztó hatását másutt a szövetséges-állami forma megteremtése, a szövetséges-állami charta megalkotása zárja ki.

Az Osztrák-Magyar Monarchiának felbomlásával és ezzel a souverain magyar állam és egy idegen souverain állam kényszerkapcsolatának⁴ megszűnésével az ugyanazon államfő alatt álló országokat egységes vagy szövetséges állammá alakítani kívánó charták ilyfajta céljai a magyar államéletre nézve tárgyitalanokká váltak. Két souverain állam államfői funkciójának egy személyben való egyesülése s az ebből származó olyan

¹ Dr. Tihanyi Lajos: *A magyar országgyűlés költségvetési joga és a delegációk*. 1914. A Magyar Jogász-Egylet könyvkiadó-vállalata. (Athenaeum).

² Gesetz v. 21. Dezember 1867. R. G. B. 141.

³ Nem foroghat fenn ugyanis kétség arra nézve, hogy e § betűje szerint az osztrák államban ideiglenesen pusztá császári elhatározással is lehetséges volt forma szerint alkotmányos elintézése olyan ügyeknek, melyek valódi alkotmányosság mellett a törvényhozási competencia alól semmiképen se lettek volna elvonhatók. — L. az osztrák alkotmányjog e kérdéséről: Dr. Franz Hauke: *Grundriss des Verfassungsrechts*. Leipzig. 1905., 105. s. k. l.

⁴ Arra a kérdésre nézve, származtak-e e kapcsolatból jogi merevségek is, összefoglaló képet nyújt báró Wlassics Gyulának a *Budapesti Szemle* 1911. decz. füzetében *Az 1867: XII. t.-cz. jogi természete* címmel megjelent tanulmánya s a közte és gróf Tisza István közt ez alapon a *Magyar Figyelő* 1912. hasábjain lefolyt polémia.

conflictusok, melyeknek közös okát Kossuth Lajos ekként jelölte meg: két korona incompatibilis egy fejen. — a magyar államot többé nem illetik. Ősi alkotmányunk minden irányban az angol alkotmányéval teljesen egyértékű hajlékonyságot nyert ismét. S a ki a nemzet békés fejlődését akarja s a ki tudja, hogy csakis a békés, a belső conflictusoktól nem zavart nemzeti munka biztosíthatja számunkra továbbra is az életet, annak azt is kívánnia kell, hogy a nemzeti élet belső erői szabad fejlődésükben minden merev lekötöttségtől mentek maradjanak. Állami létünk belső szabad fejlődésének, — egyre ismétlődő nagy megrázkódtatásoktól való mentességének, — a jogrend folytonosságának tekintetei sem egy írott alkotmány-codex megalkotását, hanem egyenesen az alkotmányunk történelmi jellegével adott hajlékonyságnak a megőrzését követelik.

Az Északamerikai Egyesült Államok, a nagy forradalom utáni Franciaország, az 1830 utáni belga állam alkotmányozói megszerkeszthettek egy-egy csodálatosan logikus alkotmány-törvényt, de ki kívánhatja nálunk a charták merevségét, melyről Dicey a francia alkotmányokról beszélve azt mondja, hogy «oka és mentsége is lehet a forradalomnak».¹

Az elavult szabályok hatályukat veszítik, a korszerű reformok ezúttal se maradhatnak él. az egyes intézmények észszerűtlenül gyors megváltoztatása elé a specialis reform-törvény is állíthat, a hol ez szükséges, időbeli és jogalkotás-technikai korlátokat, de ne dobjuk oda egy ezeréves fejlődés súlyát, az ily alkotmányosság immanens erejét egy charta rendszerességének problematikus értékeért. Semmiféle codex logikai mestermű volta és semmiféle formai korlátja e codex megváltoztatásának nem biztosíthatja az alkotmány számára azt a belső erőt, azt a tekintélyt, azt a külső érvényesülést, melyet ezeréves múlt ad. Egy ezeréves nemzet ezeréves alkotmánya a nemzet életének része. Én-jének egy részét öli meg a nemzet, ha alkotmányának történelmi voltát akár csak egy codex kedvéért is megsemmisíti.

A történelmi magyar állam nem a nagyhatalmak csinál-

¹ Dicey A. V.: *Bevezetés az angol alkotmányjogba*. Ford. Tarnai János. 1912. 398 l.

mánya. Ezt az államot nem a párisi békeconferentia teremté meg. A történeti kényszerűség a történeti államok határain is éjt időnként változtatásokat de a mai magyar államban, új határai között is a honfoglalók ezeréves Magyarországa él tovább.

1849-et 1867, követte, a mohácsi vész százötven évre idézte elő Szent István birodalmának három részre oszlását, Erdély különválásának megszűnéséhez, három évszázadnál is nagyobb idő kellett, a darabokra tépett és idegen államokba befojtani megkísérelt lengyelég ma újból egységes és souverain állami létre ébred s mi ellökjük magunktól közjogunk ezeréves voltát csak azért, hogy egy írott alkotmány-codex rendszerességével dícselkedhessünk?

Az angol alkotmány, mint az amerikai Lowell mondja, nem logikus ugyan, de a gyakorlat követelményei szempontjából tudományosan is helyes.¹ És az ilyen kritikát mindenkor szívesen fogja elviselni a magyar alkotmánypolitikus is, ki előtt sohasem az üres rendszeresség, hanem mindig csak a magyar államérdek volt a legfőbb.²

Az osztrák államhoz való viszonyunkat az 1867 : XII. t.-cz., Horvát-Szlavon-Dalmátországok államjogi helyzetét a magyar államban az 1868 : XXX. t.-cz. szabályozta, az 1723 : I. és II. t.-cz. az «osztrák ház» ama tagja számára biztosítja a trónörökösödés jogát, ki egyszersmind «a felséges osztrák ház előbb mondott országainak s tartományainak örököse lesz»³ és pedig «a feloszthatatlanul s elválaszthatatlanul, kölcsönösen és együttesen örökösödésileg birtoklandó más országaiban is megállapított elsőszülöttségi rendhez képest».⁴

¹ Lásd : A. Lawrence Lowell : *Die englische Verfassung*. Deutsche Ausgabe. Leipzig. 1913. I. kötet 14. l.

² Lowell, ki a Harvard-egyetemen az államtudományok professora s ki az alkotmányoknak merevekre és hajlékonyakra való osztályozását illetőleg az alkotmányi politika ma élő egyik legnagyobb angol tekintélyére, James Bryce-re hivatkozik, a magyar alkotmányjog hajlékonyságát közvetlenül az angolé mellé állítja. I. m. 5. l.

³ 1723 : I. t.-cz. 4. §.

⁴ 1723 : II. t.-cz. 7. §.

De ha az osztrák államokkal való kapcsolatunk megszünése, Horvát-Szlavon-Dalmátországok elszakadása, az osztrák állam fölbomlása és belőle köztársaságok alakulása elavulttá teszik az 1867 : XII., az 1868 : XXX. s az 1723 : I. és II. t.-cz.-et, és ha e törvények elavulása s a korszerű reformok szüksége új és nagy feladatok elé állítják is a magyar közjogászt, e feladatoknak nem az a megoldása, hogy sutba vessünk egy ezer éves alkotmányfejlődést.

... Nem egy írott alkotmány, egy új codex, egy művészi charta sürgős megszerkesztésére van szükség, hanem történelmi alkotmányunk továbbfejlesztésére!...

TIHANYI LAJOS.

A FÖLD ÉS FAJ HATÁSA A TÖRTÉNELEMBEN.

Hatodik és utolsó közlemény.¹

A primitív népek életét a felvilágosultság rózsás színben festette s az akkori finomkodás és divat a természetes életmódhoz való visszatérést tartotta az egyedüli eszköznek a cultura megmentésére. Hite balga hit volt. A természetes népek élete oly sivár és embertelen, hogy magában hordja a pusztulás magvát. A cultura az élet eszközeit biztosítja és így szaporodásuknak nincsenek természeti határai, a primitív népek túlszaporodása kifelé kényszeríti őket régi földrajzi határaikból. Az új környezethez való simulás annyira igénybe veszi erélüket, hogy jórészt felmorzsolódnak. A folytonos vándorlás, nyugtalanság, életmódjuk változtatása mélyebben belenyúl szervezetükbe, mint a culturenépek hasonló hanyattatása. Hány primitív nép hal ki azért, mert nem képes alkalmazkodni és csekély tudásuk nem segíti őket a természet ellen való küzdelemben. Ugyanezen ok miatt jobban pusztítják ragályok és más betegségek. E mellett lelkileg bámulatos közönyt mutatnak minden emberi szenvedéssel szemben. Az életet kevésre becsülik és a culturemberek életét ezért kisebb mértékben veszélyeztetik a hajó, vasúti és bányász-szerencsétlenségek, mert nagyobb elővigyázattal viseltetnek maguk iránt. A betegeket megölik, a gyenge szervezetű gyermekeket, az aggasztánokat kiteszik és pusztulásnak adják át. Minél magasabb a cultura, annál több a humanitása. A táplálkozás is ellensége a vadembernek. A primitív ember legtöbb eledele hiányos tápértékű, sőt veszedelmes az egészségre nézve. A földművelés javítja a népek helyzetét, de a legtöbb nem képes termékeny földjét kellőleg kihasználni,

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1919. évi 507., 508., 509., 510. és 511. számában.

vagy túltermeléssel teszi tönkre. Primitív népek életében az éhínség általános jelenség, a mely ijesztően ritkítja soraikat. Az igazság érzete a legtöbbször oly silány, hogy zsarnoki rendszabályok, gyilkosságok, gyermekölés és a háborúk vadsága és folytonossága nem engedik sem szaporodni, sem a földdel egybeforrni és a letelepedés erejével fejlődni. A primitív népek nem tudnak oly kereteket teremteni, a melyeken belül társadalmi létük még akkor is biztosítva van, ha súlyos megpróbáltatások rázkódtatják meg szervezetüket. Intézményeik nem hogy támpontot nyujtanának külső rombolások, háború, gazdasági válság ellen, hanem maguk felemészti a nép erejét. Ilyen a rabszolgaság, a mely kizárja a technikai haladást, az emberézés és az emberáldozat.

Ebből kitűnik, miért szaporodhatik lassabban primitív nép és miért van pusztulásra kárhoztatva, ha magasabb kultúrával kerül össze. Itt válik világossá, mennyi forrásból táplálkoznak azon történelmi okok, a melyek a kultúrát a föld bizonyos pontjain előidéztek. Kapcsolódnak egymással a talaj, a fekvés, az odaterelt népek multja, száma, vezetői, eszméi, a melyeknek meg nem ismételtető combinációja a történelem. A cultura haladása holttetemen át történik. A hogyan az építés a feltűrt földön, a hegyek lehordásával, emberi fáradsággal, vérrel történik, úgy emészt fel a cultura népeket, eszméket és érzéseket. Az elpusztult anyagból új formák között új épület emelkedik, melynek köveiből, ha szükség lesz rá, újból építeni fognak. Nem sajnálkoznak. Okulni kell a történelem felett. Kutatni a változás azon okait, a melyek pillanatnyi fellendülés, megnyugvás után pusztulást hoznak maguk után. Államok, népek hanyatlása, pusztulása más és más körülmények között megy végbe minden korban, minden földrajzi helyzetben. Ha áttanulmányozzuk az eltűnt népek pusztulásának történetét, akkor csak egyetlen általános törvényt vonhatunk le belőle: minden jelenség körülményei teljesen sajátosak, az egyik törvényszerűsége nem alkalmazható a másokra, mert a történelmi folyamatok csak külsőleg és csak egyes részletben hasonlóak és a lényegben egészen különbözők. E körülmény dönti meg az általános ítéletek értékét.

Népek pusztulása, mások hanyatlása és emelkedése nem

történik periodikus sorrendben. Brooks Adams¹ az emelkedést és hanyatlást egyedül a pénz helyi hullámozásában látja. A primitív társadalom -- úgymond -- túlteng a képzelet erejében, deszegény. Az érzelem és a képzelet oly arányban fogy az emberi társadalomban, a mely arányban a pénz növekszik vagy beözönlik. Ez gyakorlativá, kalmáriassá teszi a világot, elősegíti a központosítást, a mi végül pusztulásra kárhuztatja az államot, Ekkor új népek kerülnek a történelem színpadjára, barbárok, kezdetleges berendezkedésűek, kik pénzgazdaság helyett csak a képzelő erőt hozzák magukkal. Történelmük néhány század alatt lényegében ugyanazon folyamatot veszi, mint elődjeiké. Így hullámozik az egyes népek élete és így megy át a három korszakon. Könyvében a római történelmet, a középkort és az újkort mutatja be ily szempontból. Legtetszetősebb a keresztes hadjáratok korának pénzügyi képe, de ez is mutatja, mily hiányos az a történelmi felfogás, a mely csupán egy tényezőből (jelen esetben a pénz beözönléséből) akarja az eseményeket levezetni. Az a törvényszerűség, a mely a periódusokban látszik, csak az önkényes beosztás eredménye és a valóságban nincs meg. Miként fajra, származásra való tekintet nélkül emelkednek vagy hanyatlanak népek, akként nincs e hullámozás időtartamok sorrendjéhez kötve. A világgazdaság időről-időre oly méretekben változik, hogy ókori és középkori analógiák nem lehetnek teljesek.

A történelem folyamán az emelkedés és hanyatlás rendszeres váltakozásában a legtöbb történetíró hisz. A hanyatló kulturbirodalomak helyét új népek, barbárok foglalják el. E hitet a történelem is erősíti.² Vierkandt a hanyatlás jelét a gondolkodás rationalismusában látja, a melyet fel kell az idealismusnak váltania.³ A külső forma, a művészeti ízlés elromlása a hanyatlás kísérő tünete.⁴ A legtöbb gondolkodó azonban egyetért abban, hogy a hanyatlás nem általános, és nem hatja át a nép valamennyi rétegét kivétel nélkül. Leghatározottaiban azon

¹ *Law of Civilisation and Decay.*

² Howorth: *History of the Mongols.* I., XI.

³ *Naturvölker.* 414.

⁴ Schlosser: *Weltgesch.* II. 61.

felfogások ellen kell küzdenünk, a melyek történelmi jelenséget csupán egy okra vezetnek vissza és a népek hanyatlását a faj hanyatlásából, a gazdasági helyzet rosszabbodásából vagy az erkölcsök romlásából akarják magyarázni. A legtöbb esetben könnyen sikerül kimutatni, hogy e tényezők az illető nép hanyatlására azért sem hathattak, mert nem voltak meg.

A hanyatlás okainak kutatásánál leggyakrabban a római birodalom történetét szokták bemutatni. Némelyek az éghajlat elváltozásában, a mocsárláz és a melegfürdők elgyengítő hatásában (Abbé Dubos) találták a hanyatlás okát. Mások a faj természetes előregedését és idegen vérkeveredést hoztak fel magyarázat gyanánt. Legújában Seeck Otto¹ a darwinistikus kiválasztás alapján adja elő a római birodalom bukásának történetét. A vérkeveredés elméletét tanító tudósok feladata a legkönnyebb. Feltételezik, hogy a római birodalmat alapító népnek fajiságakövetkeztében oly kiváló tulajdonságai voltak, a melyek egész történelmét meghatározták. Más körülményre, gazdasági, társadalmi hatásra újjet nem vetnek. A rabszolgák felszabadítása által előbb-később a népvándorlás hullámaiban vérük, fajak tisztasága megromlott, erkölceik elposványosodtak és az állam szervezete megdőlt. A mily egyszerű állításuk, oly egyszerű annak czáfolata. A római rabszolga nem mind volt idegen származású. A rabszolgával való házasság sohasem volt oly általános, hogy abból az egész népre kiható pusztulás származhatott volna. Tanács-határozat értelmében az a szabad nő, a ki rabszolgával házasságot kötött, szintén rabszolgává válik. A rabszolga-leányok száma Rómában oly csekély volt, hogy még a törvénytelen gyermekek sem áraszhatták el «tiszttalan» vérükkel a birodalmat. A rómaiak azonban mindig tartózkodtak idegen fajokkal való keveredéstől. A faji büszkeség élénken emlékeztükben maradt és Constantio Porphyrogenetos is figyelmezteti fiait, hogy a böles rómaiak szokása és véleménye szerint őrizzék meg faja tisztaságát. Az osztálygőg magas korlátokat emelt alacsonyabb sorsú emberek előtt. A tartományok hivatalnokai nem köthettek házasságot az illető tartományban élő személyekkel. De mindezek ellenére — és adatainkat tetszés szerint sza-

¹ *Untergang der Antiken Welt.*

poríthatnók — sehol sem tapasztaltuk, hogy a római faj idegen fajú népekkel való vérkeveredés folytán rosszabbodhatott volna. Ellenkezőleg, Róma legrettenetesebb alakjai, Tiberius, Caligula, Nero, Domitianus, tisztafajú rómaiak voltak. Caracalla, Septimius Severus és Heliogabalus (Varius Avitus) rómaiak voltak és szobraik oly római arczkifejezést mutatnak, hogy azt tipikusnak vehetjük. Viszont az idegen császárok közül nem egy felülmulja állambölcsességben, erélyben és találékonyságban a tisztafajú rómaiakat. Trajánus korát Gibbon a római birodalom és az egész világtörténelem legszebb idejének tartja. Hadrianus, Antonius Pius, Marcus Aurelius egymást követték. Ha Róma idegen vér, idegen eszmék beözönlésén ment volna tönkre, akkor virágzása nem eshetnék össze e «keverék» császárok uralkodásával. Más okoknak is kellett közreműködniök. A nép vérkeveredése ellenben csak jó hatással lehetett annak energiájára.

Szellemes és tudományos módon igyekszik a problémát Seeck megfejteni. Ő is a faj elromlásáról beszél, de e romlást nem a vérkeveredésben, hanem társadalmi okokban látja. A történelem a kiválasztással párhuzamosan folyik. Az események és állapotok bizonyos embertypust formálnak, nevelnek azáltal, hogy az alkalmatlant az alkalmasabb, az erősebb kipusztítja. Ez a selectio a társadalomban másképen történik, mint az állat- és növényvilágban. Érdekes, hogy az elmélet tulajdonképeni megalkotója, Darwin, sohasem alkalmazta fajkiválasztási tanát a történelemre. A társadalom életében a fennmaradó erősebb nem mindig a kiválóbb, hanem az illető környezetnek legmegfelelőbb alkatrésze. A társadalmi harc mindig más és más képességeket kíván meg a küzdő egyedektől és a győző a legritkább esetben a testileg és erkölcsileg legjobb. Ravaszság, alattomoság, hazugság, a részvét hiánya a társadalmi küzdelemben sokkal nagyobb biztosítékot nyújtanak a sikerhez, mint nemesség, harmonikus műveltség és tanultság. A szükséges képességek és azok sikerei koronként változnak. A kor jellegét azonban nemcsak a faj benső képességei, hanem az uralkodó erkölcsi irány és gazdasági conjunctura határozza meg. A világháború is éles világitásba helyezte a kiválasztás egyoldalúságát. A kiválasztásban nem szabad abszolút haladást látnunk. Anyagi

tekintetek házasságkötéseknél, a szabad verseny az intellectualis osztályoknál nem a kiválóságoknak, hanem a mindenkori divat és ízlés kiválasztottjainak kedvez. Nem szabad a szabad versenyt a darwinismus tanával védeni. Ez hatásában éppen az ellenkező eredményt hozhatja létre, mint a melyet üdvösnek találunk. Az akarat és elhatározás a történelem folyamán ép oly mértékben hatott az események irányítására, mint a szabad verseny. Egyéniségek önkénye, eszmék átalakító hatása lépten-nyomon gátlólag hat a szabad versenyre. E meglévő és időnkint érvényesülő momentum alkalmazását tehát jogosnak kell tartanunk. A nevelés, az akarat leküzdheti a természet gyengéit és fejlesztheti a faj képességeit. A kormányzás helyes vagy helytelen intézkedései mélyen befolyásolhatják a faj érvényesülését. A kiválasztás irányát megszabhatják. Ezt a természettudományi könyörtelen jelenséget eszmék és emberi akarat mérsékelhetik.

Seeck az antik világ bukását a szellem tunyaságának tulajdonítja, a mely megbénított minden fejlődést és életet. Hogyan keletkezett e tunyaság? A császárság korában a technika nem haladt, az ipari cikkek előállítására körül egyetlen újítás nem tűnt fel, találmányok nincsenek. A késői antik civilisatio szorosán össze volt kapcsolva a gazdaság és a technika állapotával. Ennek tespedése az államot képtelenné tette a további fejlődésre. Seeck helyesen állítja fel a problémát, de felelete bármily szellemes és tudományosan megalapozott, csak egyik mozzanatot adja a hanyatlásnak. Szerinte a szellemi tespedés oka a legkiválóbbak kipusztulása a pártviszályok, polgárháborúk, a keresztyének üldözése, a tartományokban fennálló corruptio és az askesis által. Állítása ellen az a körülmény szól, hogy más népeket (pl. a zsidókat a középkorban) tervszerűen úgy akartak tönkretenni, hogy legkiválóbb férfaiaktól megfosztották őket; rohamosan fejlődtek utánuk erős akaráttal eltelt új harcosok, kik népük erkölcsi életére igen jótékony hatással voltak. A kiválóság nem tisztán egyéni rátermettség, hanem a közből fakadó akarat is lehet, a mely oda törekszik, hogy tagjai minden természeti akadály ellenére, mégis kiváló férfiakká váljanak. Ez a morális összetartás a versenyben nagy előnyt biztosít. Ennek megléte, vagy meg nem léte valamely közösség öntudatá-

ban, történelmében, jelen gazdasági és társadalmi állapotában leli magyarázatát. Tagadhatatlan, hogy a legkiválóbbak kiirtása a társadalom harczaiban romlásba vezethet valamely népet, de kizártnak tartjuk, hogy ez a kiirtás hosszú időn át rendszeresen folytatódjék és minden államot fenntartó elem ennek áldozatává essék. Ugyanaz az irány, a mely a rendszeres kiirtást előidézi, nem maradhat állandó; jóllehet már rövidebb idő alatt oly pusztításokat vihet végbe, a melyeket bizonyos körülmények között a nép már nem hozhat helyre. A római birodalom hanyatlásánál azonban más tényezők is befolytak. Valamennyi együttesen eredményezte a birodalom bukását.

A római nép történelme hajnalán uralmát nem idegen nép leigázásával alapította meg.¹ Az előtte Latiumban lakó népet vagy kiirtották vagy beolvasztották. Nem szabad parasz-
tok felett uralkodó nemesi osztály hiányzott a római népnél kezdetben, a római maga művelte mint paraszt földjét. Ez a társadalmi körülmény edzette a római nép jellemét. Ezért tanulta meg a római a túrást és fáradságot, a mit sem a pún, sem a görög kereskedő megszokni nem tudott. A római parasztság volt a római birodalom gerince, a paraszt ragaszkodása a földhöz az állam kifogyhatatlan ereje. A hódítások új területeket csatoltak az állam testéhez és ezeket ép oly szívósan vonták be a művelés jármába, mint régi földjeiket. A talajjal való összeforrás ad erőt az állami életnek. Az az állam, a mely nem akar határain túl terjészkedni, a társadalom ellen veszi fel a harcot, mert növekedését korlátozza. Ily körülmények között keletkeznek az államot gyengítő társadalmi bűnök: a gyermekgyilkosságtól kezdve a kannibalismusig. Új terület új munkaal-
kalmat szolgáltat. Ebben rejlik győzedelmes háborúk titka, a melyeket gyors fellendülés követ.² De csupán oly hódítás válik üdvössé a népre, a mely természetes erejéből, szaporodásából, munka bírásából ered. A kezes háborúk Szent Királysága talaj nélküli kaland volt, a mely elnéptelenítette az egyik földrészt, hogy elpusztítsa a másikat. A római hódítás a paraszt munkán

¹ Mommsen: *Römische Geschichte*,⁴ I. 71. 195.

² Ratzel: *Anthrop.* I. 45., 48., a győzedelmes háborúk kedvező hatása ellen ír Nicolai: *Biologie d. Kriege* I. 155.

nyugodott. Róma példát mutatott, mily óriási energia fekszik a szabad munkában.

A kezdetben teljesen egyenrangú parasztságból fejlődött a patricius osztály, mely a menekültektől és később idegenből letelepültektől megkülönböztette magát. Később a hadjáratok sikerei meghozták a rabszolga-intézményt. A paraszt úrrá vált. A munka nemesítő hatása eltűnik. Az úr, a lovag más ízlésnek hódol, mint paraszt elődei, kik a tornajátékot, művészetet, színházat megvetették. A kis parasztot az örökös háborúk elszegényítették, a nagybirtok és a rabszolgamunka visszaszorítják, a tőke, mely a vidéki földművest és rabszolgát kiuzsorázta, végképen tönkre teszi. Ehhez a folyamathoz egy közvetett jelenség csatlakozik. A Róma körül lakó népek képtelenek ellenállni a római légióknak, a római uralmat kiterjesztik az egész ismert világra. Róma saját súlya alatt omlott össze. A városi közigazgatás elégtelen volt az óriási birodalom számára, a képviseleti kormányzatot az ókor nem ismerte. A monarchikus államszervezet központi erejével felsegíti a birodalmat és látszólag új életet önt belé. De csak látszólag. A köztársaság háborúi és fonák intézkedései tönkretették a parasztságot, a római állam gerinczét. A helyébe lépő rabszolgaság intézménye pedig útjában állt a haladásnak, az egyéni ambíciónak.¹ Az a körülmény, hogy a császárság korában sem a technika, sem a tudomány nem haladt, nem a kiváló férfiak kiirtásában leli magyarázatát, hanem a rabszolgaság tétlenségében. A rabszolga az ókorban a gépeket képviselte.² Munkája, anyaga olcsó volt. Az előállítási költségek nem játszottak szerepet, ezért nem is igyekeztek technikai találmányokkal a termelő képességet növelni. A gazdaság a latifundiumokon nyugodott, a melyeket vérbe adtak. A lakosság a csekély termelés mellett nem tudott szaporodni, a föld megművelésére eszköze nem volt és a városba özönlött. A légiók régi kipróbált parasztelemei nem voltak többé. Zsoldosok foglalták el helyüket, kik a légiók fegyvereivel harcoltak, de azok ügyességét és bátorságát el nem érték. Ez a

¹ A. Loria: *Die Sklavenvirtschaft*. Zeitschr. f. Sozial u. Wirtschaftsgesch. 1896. p. 67—120.

² Neurath: *Antike Wirtschaftsgesch.* 29., 73., 47.

hadsereg sem anyagilag, sem szellemileg nem állt a római paraszt-sereg színvonalán; a mindinkább növekedő barbár erővel szemben nem tudta megállni helyét. Az ország belsejében társadalmi bomlás állott be. A keresztényiség állam-ellenes magatartást tanúsított és a legderekabb császárok kénytelenek voltak ellene fellépni. Nem a faj hanyatlása, nem az erkölestelenség, nem a kiváló egyének hiánya volt Róma pusztulásának oka. A zilált erkölcsök az akkori irodalomban tükröződnek vissza, de éppen ez időben számos római oly erköcsi fölényt tanúsít, a milyenre az előbbi korszakokban nem találunk példát. A keresztényen egyházatyák, kik e kort jellemezték, túlzottan feketére festették a római pogányságot. A birodalom nagysága gyengeséggé vált azon pillanatban, a mikor az összetartó erő, Róma tekintélye, megdőlt a népek hitében. A római légió nem volt győzhetetlen többé. A pénzgazdaságban a III. század elején beállt változás folytán a barbárok is szolgálatot vállaltak a római seregben. A barbárok nemcsak kívülről, hanem belülről is támadták a birodalom épségét. Ezt a nagy birodalmat központilag lehetetlen volt kormányozni és védeni. Diocletian császár ezért a kelet kormányzását társesászárra bízta. A birodalomnak ketté kellett oszlania, részenkint le kellett töredeznie, mert a technika eszközei nem fejlődtek oly fokra, hogy a közlekedést biztosíthassák. Az ókor hatalmas imperiumai mind saját nagyságuk alatt roskadtak össze. Ma a vasút, a táviró, repülőgép, a nyomda stb. oly segítséget nyújtanak nagy birodalmak összetartásához, a melyek az ókorban nem voltak meg. Ezért se szabad meg gondolatlan analógiákat alkalmazni. A római birodalom egyetlen összetartó ereje szervezete volt, a mely életét megnyújtotta és a mely túlélte összeomlását. Hogy Európa nem lett hunná vagy mongollá, ezt a római culturának, a római kormányzat emlékének köszönheti, a melynek merev korlátain a szervezetlen lovas hordák megtörttek. Attila leverhette a germánokat, eláraszthatta a római tartományokat, de kénytelen volt római hivatalnokokat fogadni, kik országa kormányzatát szervezzék. Halála után a hún birodalom széthullott, de a római szervezet tovább élt Európa államaiban és egyházában. Modern állam kormányzati eszméi, a decentralisatio, a gazdasági érdekközösség, mely a javak gyors és biztos kicserélésén alapszik (miként a brit világ-

birodalomban), a műveltség általánossága és a technikai eszközök fejlettsége könnyebben tarthatja össze tengerentúli ország-részeit.

A római birodalom hanyatlása és bukása okait nem a fajtában láttuk kifejezve. A faji elmélet nagyon egyszerűen akarja a történelmi jelenségeket magyarázni, és nem vesz tudomást az élet sokoldalúságáról. Ilyen egyoldalú és helytelen következtetésre jutott a szláv kérdésben is. A szláv fajt, jelesül az oroszzt, a jövő világhódító népének tartották. Visszamaradottságát fajiságának tulajdonították. Pedig földrajzi elhelyezkedése és ebből folyó történelmi sorsa kárhoztatta félbarbár állapotára. A délszlávok történelme teljesen más irányt vett, mint az északi szlávoké. Az előbbieket az évszázados török uralom meggátolta a nemzeti fejlődésben. Az orosz nép oly óriási területen szóródott szét, a melyet átfogni képtelen volt. Nem tudott összeformni a talajjal. Földrajzi elhelyezkedése pedig hátrányos volt fejlődésére. Mindenütt el volt zárva a tengertől, a mely érintkezést hozott volna külföldről. Keleten nyitva állt az út Ázsia felől, a honnan a tatár hordák támadásai és százados uralma akadályozta, hogy európai néppé emelkedjék. A nagy, terjedelmes síkság sehol sem kényszerítette nehezebb kulturális munkára, nem volt szűk térre szorítva, hol a megélhetésért harczolva határozottabb nemzeti jelleget teremthetett volna. Az orosz birodalmat az erős központi hatalom tartotta össze, a melynek megdöntésével az agyaglabú óriás alkotórészeire hullott. Nincsen olyan vészes állapot, a mely maga, az emberi akarat nélküli pusztulásba sodorhatna népet. Az emberi tetterő, a tudatos cselekvés oly hatalmas tényező a történelemben, mint a természet, a föld törvényei. Megváltoztathatja a felületet, leküzdheti a távolságot és irányíthatja az emberek életét. Egyik nép története sincs fájában, vérében, földrajzi fekvésében, társadalmi és gazdasági állapotában végérvényesen megírva. Az akarat a nevelés alakjában megváltoztathatja a fajt, a földrajzot, a gazdaságot és a társadalmat. Az ember nem bábja, hanem cselekvő személye a történelemnek. Akaratát azonban a különböző korokban nem egyforma mértékben érvényesítheti. Az ókor népgyűlései, a lovagok pénzspeculációi, a középkor feudális

ársadalmával merő ellentétben állnak. A modern gyorsajtó, felületes híreivel, unott kedélyeknek való nagyhangú szólamaival éppen oly döntően befolyásolja a történelmet, mint a philosophusok gondolatai a középkorban. Akkor csak a nép felsőbb rélege volt a cselekvés keretébe vonva, ma a tömeg teljes egészében az emberi akarat irányítója. Ez természetesen minden korban másképen nyilvánul. Az eszmék, melyek az embereket mozgatják, korról-korra változnak. Ma senki sem indulna el Amiens Péter szavára a Szentföldre, de meggondolás nélkül fegyvert fogna honfitársa ellen, mert más nyelven beszél. Valamikor a nemzetiségi eszmét is oly elavult érzelmenek fogják tartani, mint ma a vallási viták szőrszálhasogató megkülönböztetéseit. Az ember túltengő ereje ütközőpontokat keres és ezek mindig más és más gondolatban kínálkoznak.

A környezet rabjai vagyunk, de környezetünket magunk választjuk és határozzuk meg. Életünkben öntudatlanul elődeink nyomdokain, vagy tanítóink útján járunk. De úrrá tudunk lenni előítéletek felett. Éppen életünk változatos, sokoldalú emléke és benyomása, azok kiszámíthatatlan variálódása egyénekké tett. Számcs tttben kortársainkhoz hasonlóak vagyunk. A kikkel együtt élünk, egy nyelven fejezzük ki gondolatainkat, egy iskolában tanultunk, azokkal szorosabb rokonságban vagyunk, mint azon embertársainkkal, a kik távol tőlünk, más földrajzi keretben, más viszonyok között nőttek fel és a kiknek nyelvét sem értjük meg. A nyelv szoros kulturális kapcsolatot létesít embercsoportok között. De a nyelv maga nem minden. A nyelv fejlődése nem halad párhuzamosan az érzelmekkel, a politika pedig az érzelmek után irányul. Krisztus tanítása szerint mindenkinek hűnek kell maradni önmagához, még ha tévedésbe esik is, tévedése sem lesz oly végzetes reá nézve, mintha saját érzelmeit tagadja meg és azok ellen cselekszik. Az ember érzelmei születésétől fogva alakulnak élete eseményein keresztül. Ezért azokkal szervesen összeforr. Egyénisége érzelmeiben van kifejezve. Az értelem továbbítható, átadható, az érzelem soha. Ez legsajátabb birtokunk.

Népek tetteit nem az értelem, hanem az érzelem vezérli. Gyakran romlásba sodorták az érzések, de okulni rajtuk és elle-

nük cselekedni képtelenek. Nem az érzelmek ellen kell küzdeni, hanem azon egyéni önző törekvések ellen, a melyek a nemzetek legdrágább kincsét, az érzéseket saját czéljaikra kihasználják. Ezek ellen tiltakozni, ezek ellen harczolni kötelesség. A történelem sohasem követte a tudomány szavát. Számtalan tényezőjét nem befolyásolhatja egyoldalú teleologiai abstractio. A tudomány azonban nem a maga, hanem az élet számára van és létjogosultságát csak azzal nyeri el, ha az élet irányításáért harczot folytat. Ilyképen a tudomány is történelmi tényezővé válik.

*

Az előbbi fejtegetésekre speciális tanulmányaim, a török történelem néhány felderítetlen pontja irányított. A török népek történeti szerepét egy állandónak képzelt tényezőből, a fajiságból akarták lefejtetni. A legtöbb kutató nem állt meg a török nép fajiságánál, hanem tágasabb terepen a rokon népek, rokon fajiságával egyetemben egységesnek képzelte Ázsia népeinek jórésletét. Elvileg meg kellett vizsgálnom a faji kérdést, hogy az általános vizsgálódás eredményét összehasonlíthassam a török népfaj sajátosságának minéműségével.

A török faj meghatározásánál is ugyanazt a hibát követték el a kutatók, mint az árja vagy semita faj meghatározásánál. A rokon nyelveken beszélő népeket egyfajúnak vették és azt hitték, hogy ezek spontaneitása a történelmen át egyforma. A török nyelvek rokonságban állnak a finn-magyar nyelvekkel. Más oldalról a mongol és tunguz nyelv rokonságát az ural-altáji nyelvcsaláddal állítják és vitatják tudósok. A mongol és török népek a történelem folyamán együtt harczoltak, együtt éltek, ezért válhatott nyelvük hasonlóvá, de viszont századokon keresztül teljesen más égöv alatt, más népek társaságában, vérkeveredésében éltek, más gazdasági fejlődésen mentek át és így fajilag, jellembelileg más népekké váltak. Ez átalakulás oly mély, hogy a mai ozman-török csupán nyelvileg rokon a kara-kirgizzel vagy csuvassal; vallásra, culturára, vére nézve teljesen idegen nép. Ázsia törökül beszélő és buddhista lakói anthropologiailag és karakterükre nézve tőlük teljesen távol állnak. A török vagy mint a hogy még inkább általánosítani

szokták; az ural-altáji nyelvű nép psychéje és physisé nem egységes. A megkülönböztethető különbséget a történelem hozta létre. Az ázsiai népek teljes történelme mutatja ama vándorlásokat, eseményeket, a melyeken az egyes népek átestek és a melyek őket átváltoztatták. A nyelv változása nem párhuzamos a faj változásával. Ez maradandóbb, kikristályodása után kevésbé változik, a karakter, a vérkeveredés és a gazdasági körülmények hatása alatt gyorsabban átalakul. A nyelv relativ mozdulatlansága azért is oly szembeötlő, mert a nyelvrokonság nemcsak a tájszólásokat sorozza együvé, hanem azon nyelveket is, a melyek összetartozását csupán a tudomány képes megállapítani. Ezek mind egy nyelvcsalád tagjai. A karakter hajszálnyi különbsége már erős ellentéteket, élesen különböző faji képességeket hoz létre. Ezeket egy osztályba sorozni lehetetlen, mert nem eredetüket, fejlődésüket kutatjuk, miként a nyelveknél, hanem a jelen állapotot vizsgáljuk és hasonlítgatjuk. Ez pedig csak széthajlást, nem együvé tartozást mutat.

Valamikor, a miko: törökök az Altai mellékén, vagy Turkisztán síkjain még együtt éltek, fajilag egységes nép voltak: azaz valamennyi törökül beszélő ember fajilag is azon közösséghez tartozott. A nyelv és a faj együtt fejlődött. Tisztának sem a faj, sem a nyelv nem volt mondható, mert addigi történelmük folyamán is számos idegen elemet olvasztott magába. Tekintettel azonban primitív tudására, képtelen volt nagyobb területen kóborolni, kevesebb idegen néppel került össze, ezért faji differentiálódása még csekély volt. Feltehetjük, hogy anthropologialag a mongol fajhoz állt legközelebb. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy a mongol physisé mindvégig állandó maradt. A mint szélesebb területekre vándoroltak át, vérkeveredés és főleg más életmód által elváltoztak. Idegen népeket meghódítanak, nyelvüket rákényszerítik a meghódoltakra, ez maga is változásnak van kitéve, de gyorsabban változik a faj. Az uralkodó, új jövevény észrevétlenül beolvad az előbbi fajba, felveszi annak sajátságait, képességeit, de nyelvilg alig változik. A történetírás azután csak a nyelv után indul és így a faj keletkezését, egybeolvadását, kialakulását nem veszi tekintetbe. Az ozman-török faj Törökországban számos idegen faj beolvadásából állt elő. Eredeti mongol sajátságait csak elvétve

találjuk. Történelme nem egy. Ázsia közepéből véglegesen kiforrt faj cselekvéseit foglalja magában, hanem az ozman történelem folyamán forrott ki az ozman-török sajátos egyéniséggé. Testileg és lelkileg mássá lett, mint a középázsiai mongol. A törökség testi megjelenését nem magyarázhatjuk másképen, mint hogy egy eredeti typustól beolvadás által történő elváltozást tételezünk fel. A tisztább eredeti typus a mongol fajhoz tartozik, a beolvadás nyugatázsiai és európai hatásokra vezethető vissza. Még Akszu és Kutscha vidékén, a hol Potanin a legtisztább török fajt vélte feltalálni, sem látunk határozott mongol jelleget. Az ural-altai csoportban a mongol typushoz a török áll legközelebb, a finn legtávolabb. A törökök a mongoloktól magasabb termettel, hosszabb arczczal, erősebb szakáll, kevésbé lapos orr által különböznek. A nyugati törökök, a krimi tatárok nem bírnak mongol jelleggel. Törökül beszélnek, de fajilag inkább árják. (Ratzel *Völkerkunde* III. 334.)

Az a hit, a mely szerint az örmények, a perzsák, a hinduk egy családba tartoznak, mert rokon nyelven beszélnek, tartahatatlan, habár még mindig él a tudósok és a nagy közönség körében. E népek typusa az indogermán vándorlás előtti népek typusa; a nyelv beolvasztotta őket egy osztály keretébe, de fajilag viszont az indogermánok olvadtak be az ősi elemekbe. A törökök Iránon át való vándorlásuk ideje alatt már jórészt felszívódtak ezen indogermán-előtti őslakosságba. Nyelvük azonban török maradt. Így csodálatos tény tárul szemünk elé: a perzsa, indus, örmény stb. ánya nyelven beszélő népek ugyanolyan alapelemekből tevődnek össze, mint a török nyelven beszélő ozmánok. Kis-Ázsiában még található a mongol typus, különösen az alsóbb néposztályokban, de Konstantinápoly környékén, és a fővárosból kiinduló művelt körök anthropologiai sajátosságai és külseje nem-mongol.

Az orosz fogolytáborokban megejtett anthropologiai vizsgálat megállapította a következőket.¹ A kazáni tatároknál a mongol typus csak erős keveréssel van meg. Gyakoriak a szőke és veres haj és szakáll, különösen a bajusz, de teli szakáll sem ritkaság. Az arc és orr alakja gyakran mongol jellegű, de viszont gyakran európai értelemben normális. A finn népeknél feltűnő a szőkeség. A mesterjások között Oberhummer egészen világoskék szemeket

talált. A baskirok erősebben viselik magukon a mongol jelleget : a japánhoz hasonlítanak. A krími tatárok viszont a konstantinápolyi törökhöz állnak közelebb. A krími tatár nyelv azonban a legkülönbözőbb fajtájú népeket zárja magába. A krimesak tatár zsidók, kik törökül beszélnek, e mellett más nyelveken is tudnak, de nem ismerik a «jiddist». Ugyanezt jelenti Pöch a kaukázusi hegyi zsidókról, a kik tatár kiejtéssel perzsául beszélnek. A kaukázus déli lejtőin fokozatos átmenetet találunk az elő-ázsiai őslakósság felé, a melyet népszerűen semítának neveznek, de a melynek elemei a hetitákból verődtek össze. E fajba olvadt be a nyugat felé vándorló törökség.

A török történelemírás, a mely a faj mindenhatóságán alapult, nem vette tekintetbe a gazdasági hatásokat, a melyek döntőek voltak az oszmán történelem irányításában. Az iszlám tulajdonítja az oszmánok nagy hódításait és ebben egybeveti őket az arab iszlám fejlődésével. De a történeti emlékek, okiratok és az első oszmán építészeti emlékek azt mutatják, hogy a byzanci gazdasági formák és a byzanci vér mélyebb nyomokat hagyott az oszmán történelemben, mint az iszlám. Az a hit, mely szerint Osmán és első utódjai a szertehullt szeldsuk birodalom romjain folytatták egy hatalmas török állam létét, nem áll meg az újabb kutatások világánál. Az oszmán dynastia csak Kis-Ázsiában vette fel az iszlámvallást. Osmán volt valószínűleg az első, a ki áttért a mohamedán vallásra. De Osmán és közvetlen utódjai korántsem voltak még azok a világverő török uralkodók, a melyeknek a későbbi török szultánok mintaképére festették későbbi írók. Kisded falusi államot alkottak az oszmánok, a homnan utak elvágásával ellenőrizték a gazdasági életet, azt tetszésük szerint megbéníthatták és ezáltal lassankint mind szélesebb körben hódoltak be nekik az ott lakó görögök. Ezeket elhidegítette Byzancztól az a lelketlen kiuzscrázás, a mely a byzanci birodalom utolsó századát jellemzi. A byzanci adózás, a byzanci gazdasági nyomás elől menekültek Osman táborába a görögök. Osman vallási fanatizmusa, a mely kedvencz themája a későbbi történetírásnak, nem irányult a görögök ellen. Ezek nemcsak gazdaságilag, hanem culturailag is beolvadtak az új osman fajba és éppen a görög beolvadás hozta létre az osman nemzetet. Ha Osman erőszakosan bánt volna

a görög vallással Bythiniában, ez bizonyosan olyan reakciót váltott volna ki, a mely új életre kelthette volna a haladókó byzantinismust. Orkhan uralkodása végén az osman nemzet már félmillió lelket számlált. Ez a lélekszám nem adódhatott természetes szaporulat folytán. Kelet felé el volt vágva török nomádok beözönlése elől. Csakis nyugat felől, tehát görögök szaporíthatták harczosai számát. De a görögök nemcsak a török fensőséget fogadták el, gazdasági előnyből, hanem elfogadták Mohamed hitét is. 1339 és 1340-ben a görög patriarcha szenvedélyes hangú felszólítást küld a nikäaiaknak, hogy ne hagyják el keresztyén hitüket.¹

Osman törzse azért jutott Konstantinápoly birtokába, mert legközelebb feküdt hozzá. Keleti és déli török szomszédjai egymás ellen meddő háborúkban gyengültek el. Osman hódításai nyugat felé irányultak. Első nagy sikereit a byzancziak és szerbek ellen érte el törzse Európában, és csak miután Európában is rettegett volt a törökök neve, fordult vissza Ázsiába és győzte le egymás után törökfajú riválisait Kis-Ázsiában. E harczában nagy segítségére volt a byzanczi birodalom szertehulló gazdasági élete. Ez a gazdasági élet sokkal fontosabb szerepet játszott az osman állam megalakulásában és további fejlődésében, mint a faj, a mely már az osman történelem kezdetén nem volt azonos a többi török nép fajiságával. A török történelem a legragyogobb példája a gazdaságtörténelemnek. Idegen népek gazdasági leigázásán alapult a török hatalom. Természetszerű folyomány, hogy a leigázott népek gazdasági képességeit fokoznia kellett az uralkodó osztálynak (török-mohamedán nemzetnek), hogy állami kiadásait fedezhesse. Ellenkező esetben a hátramaradottság teszi tönkre a birodalom gazdaságát. A gazdaság fejlődésével alakult ki a nemzeti öntudat a görögöknél, örményeknél, a gazdasági elnyomás pedig ébren tartotta a nemzetiségi öntudatot a magyaroknál, szerbeknél, bulgároknál. A török moslim uralom csak más fajok, nemzetek, tulajdonképen osztályok rovására állhatott fenn és e tekintetben ellenkezésbe jutott az islam betűjével, a mely szerint minden ember egyforma Allah szemében. Az islam universalismusát, az emberi solidaritást nem valósíthatta meg az islam, mert hatalma idejében sem az emberi technikai tudás,

sem világgazdasági helyzet nem készítette az emberi nemet oly erősen arra, hogy megélhetési harczát nem embertársai ellen, hanem a természet ellen kell folytatnia. Az osman török történelem a gazdasági tanulságok tárháza : miért nem születhetett meg a XX. század előtt az emberi solidaritás gazdasági rendszere, és miért halt meg annyi martyr emberi kéz fegyvereitől. hogy vérével egy új világot teremtsen, az együttérzés, az együttműködés világát, a melyben az egész emberiség összefog a világ uralmáért.

*

E dolgozatomat 1917 decemberében fejeztem be. Azóta a nyomdában volt. Ama nagy, mélyreható változások, a melyek az elmúlt másfél év alatt megrengették a világot, nyom nélkül suhantak el felette. Egy betűt sem változtattam rajta és hiszem, hogy e körülmény is a mellett szól, hogy a múlt tapasztalatait nem dönthették meg az utolsó hónapok eseményei.

GERMANUS GYULA.

HAJÓN.

Két szomorú lélek gondolatjai.

Férfi :

Hajónk hegyén a zászló
Repdes, lobog ;
Hosszában a folyamnak
Fönn fellegek rchannak,
Lenn a habok.

A vízre zord erővel
Észak viharja tör ;
A feltúrt hab fehérés,
A szél majd néha széles
Sötét mezőt söpör.

Hajónk a fürgeteggel
A mint birokra kel,
Habok haragja hányván,
Mint vad csiló a pányván,
Oly szilajan szökel.

Régmult idők regéje
Incselkedik velem :
Wikingnek csak a gálya
Volt háza és hazája
Viharzó tengeren.

Jobb volna nékem is tán
Nagy vízen, nyomtalan,
Repülni gyors naszádon,
Házatlan és hazátlan,
De gondtalan.

Nő:

Elnézem ingó, széttört tükörét
 A mély vizeknek;
 A hullámvölgyek hajlatán sötét
 Foltok libegnek.

Árny, fény csodás játéka, nem tudok
 Betelni véle,
 Száz színt cserél a változó habok
 Pazar szeszélye.

Türemlenek, mint a habos selyem
 Színes redői . . .
 Milyen jó lenne a ringó elem
 Ölére dőlni.

Lebegni dallal, mint Ofélia,
 Mitől se félve,
 S merülni dallal, mint Ofélia,
 Alá, a mélybe.

(1918. február).

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Herz Miksa.

E név nemrég elhunyt viselője a távol külföldön működő honfarsaink közé tartozott, kik akár előkelő tudományos érvényesülésükkel, akár jellemükkel és társadalmi maguktartásával becsületet szereztek a magyar névnek, melyhez évtizedekre terjedő távollétük és idegen körökben lefolyt működésük mellett megható kegyelettel és hűséggel ragaszkodtak.

Annál feltünőbb, hogy művelt nagy közönségünknek alig nyújtottak tudomást e Temesvártt született jelesünkről, kinek pedig tudományos érdemeit 1896-ban azzal ismerte el Akademiánk, hogy külföldi tagjai sorába engedte. Szinte csuda számba megy, hogy hiába keresünk élete menetéről, hivatalos és irodalmi működéséről tájékozó akármennyire apró czikket is erre hivatott *Lexikonjainkban*, a mit már csak azért is elvárhattunk volna, mert Herz Miksa tudományos kutatásainak eredményeit a nagy közönség számára egy terjedelmes munkában magyar nyelven foglalta össze a Beöthy Zsolt által kiadott *Művészet történeté*-ben, a II. kötet 108—262. lapjain.

Herz Miksa főiskolai tanulmányaival műépítésznek készült. Már ez időben tanulmányainak gyakorlati és művészeti oldalai mellett a historiai mozzanatok előkelő mértékben kötötték le érdeklődését. Korán mélyedt bele az építészeti stílek, történelmi fejlődésük, kialakulásuk és kölesönös viszonyuk tanulmányozásába, melynek során végre a keleti (mint nevezni szokás: mór) stíl bilincselte le figyelmét. Ennek lényegét, jellemét és történetét a hely színén, oly vidéken óhajtotta tanulmányozni, mely tömegesen fennmaradt építészeti emlékeivel e stíl kifejlődése történeti mozzanatainak és válfajainak mintegy szemléltető múzeumát nyújtja. Műegyetemi vizsgáinak elintézése és oklevelének megszerzése után nemsokára Egyiptomnak vette útját, mely ország nem csak fővárosában, «a mecsetek városában», Kairóban, őrzi e stíl remekeit és az ország uralkodásában sűrűen váltakozó dynastiákkal együttjáró ízlés-változás építési tanuit. Itt az arab építőművészet terén nagy tekintélyvel bíró Franz pasánál (a darmstadti *Handbuch der Architektur* II. köt.

2. részét tevő *Die Baukunst des Islam* cz. munka szerzőjénél) állt be tanítványnak és segítőnek. Franz akkoriban az alapítványok (vakf) kezelése műszaki hivatalának volt főnöke és Iszmáil khedivétől 1869-ben egy arab múzeum szervezésére nyert megbízást. E megbízás kezdeményezést jelentett az emlékek fenntartása ügyében, mely 1881-ben érte el tökéletesebb kifejlését a «Comité du Conservation des Monuments de l'Art arabe» cz. bizottság szervezésével. E bizottság feladata gondoskodni az idők viharaitól szenvedett, részben rombadőléssel fenyegető, az érzéktelen hatóságoktól eladdig nem kellő figyelemmel sőt pláne hanyagsággal, semmiesetre sem rendszeresen és szakértelemmel kezelt arab emlékek helyreállításáról és fenntartásáról. Franz pasa mellett dolgozván, Herz Miksa szerencsés módon készülhetett élete hivatására, melynek feladataiért mindinkább fokozódó módon lelkesedett. Folytatott tanulmányai által oly általánosan elismert illetékességet tanúsított, hogy a Comité mintegy magától értetődőnek vette, hogy Franz visszavonulása után, ennek határozott ajánlására a szegény magyar ifjú embert neveztesse ki a nagy mester utódjává mindkét minőségben: úgy is mint az azóta a volt Hákim-mecset folyosóin és melléktermeiben elhelyezett arab museum, meg mint az alapítványok műszaki hivatalának főnökét és építéseinek tervezőjét és igazgatóját.

Hogy mily nagy érdemeket szerzett első minőségében, mely fokra emelte, mennyire gyarapította az arab művészet museumát, mely tudományos szellemben kezelte és a tanulmányozók hasznára mennyi tanulsággal értékesítette annak kincseit: az általa szerkesztett *Catalogue raisonné des monuments exposés dans le Musée national arabe* című munkájából (I. kiadás. 1895, 2. bővített kiadás 1906) látható, melynek leíró tartalma elé egy nagybecsű bevezető essay-t bocsátott az egyiptomi építészet és műipar történetéről.

Emlékezetes és a szakértő köröktől osztatlan elismeréssel jutalmazott eredmények dicsérik tevékenységét az építészeti emlékek fenntartása és helyreállítása dolgában. Nálánál alig ismerte valaki jobban Kairó százakra menő régi mecseteit, monumentális sírkapornait és egyéb építészeti emlékeit. Ezeknek csak csekély részén ismerhető fel eredeti fénye. A hanyatott ország történelmi viszontagságai, természeti katasztrófák is, mely barázdákat szántottak a művészet hajdani renekein. Majd csaknem a végső enyészetnek voltak kiteve a fátimida, ejjubida, mamluk uralkodók pazar áldozatkészégeinek egyes emlékei. E téren tágas alkalma nyílt Herz hivatalos buzgóságának és tudós szakértelmének. Se szeri se száma az emlékeknek, melyeknek stílszerű felújítását, eredeti állapotukba visszaállítá-

sát és újjáalkotását neki köszöni az iszlám régi khalifa-városa. Erről tanuskodnak az évről-évre nyomtatásban is megjelent tanulságos *Report annuel*-jei a Comité működéséről.

Herz irányát és módszerét e dolgozataiban egy különös kiemelésre méltó törekvése jellemzi. Nem elégszik meg azzal, hogy restaurálási munkálataiban a stíl igényeinek szigorú pontossággal megfeleljen. Aesthetikai feladatát philologiai szempontokkal kapcsolja össze. E tekintetben magasabb czélokot tűzven maga elé elődeinél, az irodalmi arab nyelv ismeretét is elsajátította annyira, hogy e készsége alapján biztossággal forgathatja *Makrizi*-jat (Egyiptom helyrajzi és történelmi nagy monographiáját) és egyéb eredeti történelmi forrásokat, nemkülönben buvárkodik az épületek keletkezésére vonatkozó levéltári anyag közt (a mennyire az nem esett a gondtalan keleti administratio martalékává), azért, hogy megbízható értesülést szerezzen a restaurálás alá kerülő tárgyak historicumáról, p. o. hogy a maguk helyén alkalmazza ugyanazon felírászövegeket, a melyekkel első alapításukkor azokat ellátták stb. Tudnivaló, mily szerepet visznek a feliratok a keleti építőművészet decoratív elemei közt. Az eredeti arab források közvetlen ismerete Herz később említendő irodalmi dolgozatait is jellemzi.

Nem terjeszkedhetünk ki e helyen jeles hazánkfia restauráló tevékenységének részleteire. Csak két kimagasló művével óhajtunk kivélt tenni. Az egyik az a tudós monographia, melyet az 55 méter magaságú kupolájáról ismert, régóta megrongált Haszan-mecset (épült 1356—1359), e «mecsetóriás» helyreállításáról terjesztett a Comité elé. Tudós munka, mely nemcsak a kérdés műszaki oldalával foglalkozik, hanem alkalmat nyújtott Herznek arra is, hogy az épület vizsgálatát egy meglepő stíl-történeti értekezéssel egészítse ki. Fölösleges volna itt e mélyreható mű¹ bővebb jellemzésére és méltatására kiterjeszkednem, minthogy azon alkalommal, midőn szerzője, mint Akadémiánk kültagja, művét könyvtárunk számára megküldte, reám bízott átnyújtását és bemutatását terjedelmes ismertetéssel kísértem,² melyre ismétlés kikerülése végett utalhatom az érdeklődőket. Igaz, hogy költségvetési szempontból — a Herztől indítványozott helyreállítás 40,000 egyiptomi fontot igényelt volna — nem volt a Comitének módjában, hogy a tervezet végrehajtásába fogjon; csak apróbb részletek helyreállításával kellett megelégednie. Azonban úgy is, mint

¹ *La Mosquée du Sultan Hassan au Caire*. Par Max Herz Bey membre et architecte en chef du Comité. (Kairo 1899.).

² Megjelent az *Akadémia Értesítőjében*, 1901. évf. 12—17. l.

építészettörténeti tudós monographia, a szakirodalomban maradandó értékű e terjedelmes munka.

Egy másik műve, a Rifái-mecset helyreállítása, a legutolsó nagyobb munka, melyet még a világháború kitörése előtt teljesített. A szóban levő istentiszteleti alkotás a kairói czitadella tövében, a város délkeleti részén, a Szultán Haszan-téren az imént említett Haszan-mecset szomszédságában szerény kis kápolnából alakult át hatalmas dsámi'-vá. Nem csupán a köznep lelkeben kölcsönözött e külső tekintetben jelentéktelen épületnek vallási fontosságot az a körülmény, hogy sírhelyeit rejti a Rifái dervisrend (innen neve) a neptől szentekül tisztelt kairói sejkheinek. Ez elterjedt dervis-szerzet, melynek alapítója az 1174-ben elhalt Ahmed al-Rifái (sírhelye Vászitban), az iszlám népei közt a tagjainak tulajdonított mindenféle csudás tehetségeiről nevezetes. Égő parazsat meg mérges kígyókat nyelnek, tüzes vassal illetik nyelvüket és szúrják mellüket és sok egyéb, a bűvészet körébe tartozó csudadolgokat művelnek. Ezekért a mystikus gyakorlataik kapcsolatában érvényesített rejtélyes tehetségeikért kiváltságos helyük van az iszlám szent személyei sorában. Kairói temetkezési helyüknek, mely hetenkénti és évfordulónkénti ünnepélyek (mólid) színhelye, különös avatottságot, csudás hatásokat tulajdonítanak: bajaikban a nép emberei oda fordulnak segítségért. E szerény külsejű síri kápolnát Iszmáil khedive ajtatos anyja, Khosjár, díszes nagy kathedrálisá óhajtott bővíteni, melyet egyúttal a viczekirályi család ezentúli temetkezési helyének rendelt. A szomszédos magánházakat tetemes költséggel kisajátította, hogy területüket a tervezett nagy mecsetbe belefoglalja; az építkezésre teméntelen összeget ajánlott fel a mecset fenntartására, a nagyszámú tisztviselők és egy sereg imadkozó, korán-olvasó muézzin bőséges díjazását dús alapítvánnyal biztosította. Csakhamar meg is indultak az előmunkálatok, elkészültek a tervek, beszerezték az építkezésre és díszítésre szükséges anyagokat; de a munkák előrehaladtával csakhamar a benszülött mestertől készített tervek ferdeségéről, a beszerzett anyagok hasznavehetlenségéről kellett meggyőződniek: a lebontott házak kövei, melyeket az építkezésre felhasználáltak, nedvességük miatt a velük előállított falak tartósságát veszélyeztetőknek bizonyultak, az oszlopok nem bírták el a súlyos tetőzetet stb. A hercegnőnek már most európaiak igénybevételével új terveket kellett készíttetnie, a kész munka lebontásával megfelelőbb anyagból újból hozzáfognia a tapasztalt hiányok kipótlásához. De az újabb kísérletezések ismét és ismét dugába döntötték a munkára fordított sikertelen vesződséget és hiálaválóknak mu-

tatták a rá szánt tetemes pénz-áldozatokat. Így ment a szinte neveltség tárgyává vált hiú kísérletezés 1869—1887-ig, míg némi szünetelés után a Vakfok ministeriuma vette kezébe a dolgot.¹ Így került Herz Miksa, mint e ministerium építőmestere, az ügy élére. Feladatát kifogástalan sikerrel oldotta meg, úgy hogy 1911 december 22-én a mecsetet, mint a Haszan-tér díszét, méltó ünnepség keretében át lehetett adni rendeltetésének. Munkájáról Herz egy külön kis könyvben² érdekes módon ad számot.

E hivatalos tevékenysége mellett Herz mint magán építész is egyik keresett mestere volt Kairo városának. Számos mór stílusban épült úri kastély az ő művelésének terméke. Ezek közt a legkiválóbb a dúsgazdag gróf Zogheb palotája, mely Kairo látványosságai közé tartozik. Lankadatlan szorgalmú honfitársunk gyakorlati munkásságát tudós kutatásokkal tudta összekapcsolni. Mint az Institut Égyptien akadémiaszerű testület rendes tagja, e társulat ülésein sűrűen mutatta be kutatása eredményeit, melyek nagy számmal jelentek meg az Institut bulletinjében. Egyéb szakfolyóiratokban és gyűjtő munkákban (többek közt az *Encyclopaedia Britannicában*) is nagy számmal találkozunk dolgozataival, melyekben nem ritkán kél harcra a keleti építészet kérdéseiben lábra kapó balvélemények ellen. Élesen bírálja többek közt Gayet elterjedt munkájának (*L'art arabe* 1893) alap gondolatait (kopt művészet hatása), Ahmed Zeki pasa fejtegetéseit a muszlim művészet múltjáról és jövőjéről (1903), megdönti a mecsetek előcsarnokában elhelyezett medenczék (nídaa) eredeti rendeltetéséről uralkodó nézetet (1896); bő anyag alapján érdekesen értekezik a polychromiáról az arab építészetben (1894). Legutolsó megjelent munkája a *Der Islam* cz. folyóirat 1917. évfolyamában került nyilvánosságra: *Babylon und Qasr as-Sam'* ezímen. Ebben Ó-Kairó egy bonyolult topographiai kérdését oldja meg classikus és arab források alapján. Nem érthette meg egy újabb, ez idő szerint sajtó alatt levő munkájának megjelenését, melyben Kalaun szultán építő tevékenységét tárgyalja. Magyar nyelvű munkájáról már fentebb volt alkalmam megemlékezni. Leghasznosabb és legsikerültebb dolgozatának tartom. Buzgó kedvvel és ambícióval fogott hozzá. Hazafiúi kötelességet vélt vele

¹ Az építés történetére vonatkozó adatokat *Ali pasa Mubárek* nagy munkájából (*Khitat dsadida*, V. köt. 114. és következő lapokon) merítettem.

² *La Mosquée el-Rifaï au Caire*. Paru à l'occasion de la consecration de la mosquée (le 22. décembre 1911). Milano 1911.

teljesíteni. Egyáltalán meghatónak éreztük az élete javát a távol külföldön töltő férfiú törhetetlen ragaszkodását hazájához. Ezt Egyiptomban megforduló minden magyar ember tapasztalhatta. Elég volt neki bemutatkoznia, hogy földije ügyét magáévá tegye; a kit tudós czélok vezettek a Nilus partjai felé, Herz ideje feláldozásával kalauzául szolgált neki az ottani régiségek világában. Szeretreméltóbb és illetékesebb mentort az ember alig képzelhetne. Erre bizonyára hálával emlékeznek annak a magyar tanár-társaságnak tagjai is (huszan voltunk), kiknek számára 1905—6 telén a régiség impressióinak közvetlen befogadása czéljából közoktatásügyi kormányunk tanulmányi utazást szervezett Egyiptomba.

Az egyiptomi kormány Herz Miksa nagyszabású tevékenységét hivatalos munkakörében és a tudományos irodalomban mindenkor osztatlan elismeréssel jutalmazta. Ez a szerény jellemű hivatalnok társadalmi állásának fokozatos előbbrevitelében nyilatkozott. Az egyszerű efendit 1902-ben bey-jé, majd nemsokára a pasa rangjára nevezték ki. A világháború kitörésekor a magyar alattvalónak megmaradt egyiptomi államhivatalnok nyugalomba vonult és az angol fennhatóság alatt álló országból kivándorolni kényszerült. Felesége (szül. Colorni) szülőföldjére, Milanóba költözött családjával. De itt sem volt soká maradása. Az olaszok hadüzenete után ugyanazon okból tovább kellett állnia. Zürichbe tette át tanyáját, a hol leginkább tudományos anyagai feldolgozásával foglalkozott. A *Qaszas-Sam*'értekezés is egyik gyümölcse e foglalkozásának. Csakhamar súlyos gyomorbetegség gyötörte, mely egy végzetes műtétet tett szükségessé. Már nem lehetett rajta segíteni. E kórságnak a derék magyar férfiú ez év május havában, 63 éves korában áldozatul esett.

Goldziher Ignác.

ÉRTESÍTŐ.

A pusztuló falu regénye.

Szabó Dezső: *Az elsodort falu.* Regény két kötetben. A Táltos kiadása. Budapest, 1919. N. 8-r. 272. és 279. l. Ára 36 korona.]

Vannak műalkotások, a melyek mellett senki sem mehet el közömbösen. Meg kell állnunk, ha elénk vetődnek; magukra vonják érdeklődésünket, gondolatokat ébresztenek, érzelmeket keltenek, vagy éppen indulatokká korbácsolják lelkünk mozgalmait: lelkesedünk vagy fölháborodunk egyéniségünk æsthetikai és erkölcsi világa szerint. Az a lelki izgalom, a melyet az ilyen műalkotások keltenek, még nem mértéke vagy jele a művészi értéknek, de annak igen, hogy utunkba a rendestől, az átlagtól eltérő műalkotás került. Ezek közé, a nem mindennapi műalkotások sorába tartozik irodalmunk egyik legújabb hajtása, Szabó Dezső regénye.

Az elsodort falu, bármelyik feléről és bámilyen szempontból tekintjük, különös jelenség, s még a különösök között is magánosan áll. Az teszi olyan szokatlanná, hogy nem lesz egy olvasója sem, a kire egységesen, harmonikusan hat. Még a kit legjobban magával ragad, az is megdöbben helyenként valami bántó fordulatán, s a kit iránya és szelleme visszariaszt. az is kénytelen megvallani, hogy néhány kivátó részlet, egy igazi tehetség nyilvánulásai vannak benne. Talentumos munka sok fogyatkozással — elhibázott alkotás nagy értékekkel: ezen végletek közé illeszkedik bele minden olvasójának ítélete.

Abban nem lehet vélemény-eltérés, hogy ez a regény komoly alkotás; a szerző nagyszabású, igazi regényírói föladatot tűzött maga elé s azt iparkodott becsületesen megoldani. A föladat társadalom-politikai, a csak az imént multtá vált jelennek egyik legnagyobb problémája: a magyar falu sorsa a háború alatt. Egy magyar — illetőleg pontosabban: székely — falu embereinek története; az a pusztítás, melyet a világháború közvetlenül és közvetve okoz a föld népének anyagi és lelki világában; a főváros, az ország vezetője, a mint elszívja a falu utolsó csepp véré: ez látszólag a nagy kérdés. De a problema valójában még mélyebb. A falu és a

város szembeállításában két hatalmas, egymással szeges ellentétben álló erőt symbolisál: a fajmagyarságot és az idegen, érzésben, erkölcsben, világfölfogásban tőlünk messze álló, közöttünk élő, de velünk összeolvadni nem tudó elemet. A falu sorsa így a magyarság tragédiájává válik, s a regény ezélja kimutatni, mint bukik el a magyarság, szellemi és anyagi ereje ellenére, a nagy küzdelemben, melyet egyenlőtlenre, a magyarság számára megvívhatatlanná tesz az a körülmény, hogy a nagy Góliát naivsága ellen a kis Dávid harczbaviszi a raffineria minden fegyverét s annak együgyű becsületességével szembe szegi a fufang gonoszságait és erkölcstelenségeit. Az író nem teszi lángoló fajszeretetre elfogulttá: meglátja a fényt ellenfelei világában, s az árnyékot a maga oldalán — sőt az utóbbit a kellenél sötétebben is veti a falura — s ez által eléri, hogy fájdalmas, szívtepő tanítása meggyőző erővel hat reánk. A falut, a magyarságot romlásba sodorta a háború, de ez csak siettette végzetét, mert az elérte volna, ha sokkal lassabban is, ha jóval később is, a bomlasztó elem kitartó munkája folytán.

Igaza van-e a szerzőnek, a regényéből elénk táruló lesújtó kép valóban előrevetett árnyéka-e a jövőnek — oly kérdés, melyre nem merünk válaszolni. Költői szempontból nem lehet ellene kifogást tenni, mert a kép hiven tükrözi az eszmet, s ez elég. Az bizonyos, hogyha okfejtése ellen itt-ott lehet is kifogást tenni, fejtegetései általán mélyenjárók, alaposak, helyenként a villám fényével világítják meg a homályosan érzett, de tudatossá nem vált igazságokat.

Ennek a sajátos költői föladatnak természetével együtt jár, hogy Szabó Dezső regényének nincs erős gerince, igazi főcselekvénye, sőt központi hőse sincs. A cselekvény szálai nem egy hős köré fonódnak, hanem a falu jellemző alakjaiból kiindulva vagy hat család tagjait fűzik össze s a szálak több párhuzamosan haladó, egymáson többé-kevésbé átszőződő fonalat alkotnak. A regény, mint valami üvegfestmény, sok jelenetből, több egymást keresztező életpályából van összeforrasztva, s ez, bár a szerző nem minden művészi érzék nélkül hozza kapcsolatba a különféle családok tagjait, veszélyezteti az érdek egységét. Nagyszabású, bonyolódott mese helyett, mely méltán illeszkednék bele a nagyméretű, hatalmas korképbe, egyes családok sorsa bontakozik ki előttünk, s a legtöbb — tragédia, természetesen, mert a falu romlása az ő katasztrófájukban tükröződik. De így figyelmünk az egész helyett a részletek felé fordul, s a művészi egység helyett csak az eszmei egységben kapunk kárpótlást. Ennel nagyobb fogyatkozása a regény fölépítésének, hogy az előtérben álló nyolcz-tíz alak közül majd mindegyik jellemző és érdekes ön-

magában, s bármelyiknek hiánya megrontaná a kép teljességét, mégis alig egy-kettő játszik olyan szerepet, hogy a cselekvény kárát vallaná, ha elmaradnak. Jobbára csak lényeges elemei, de nem rúgói a cselekvénynek, s ez szerkezeti szempontból hiba.

A regény súlypontja nem is a cselekvényen, hanem a részletekben még az egyes alakokon van, s itt érvényesül legjobban Szabó Dezső ereje. Nagy tömegeket mozgalmas, színes képbe foglalni vagy közöttük gyorsan perdülő jeleneteket lejátszatni — ehhez kitünően ért, mint annak idején Filippino Lippi, bár neki nem volt alkalma, mint a XV. századi firenzei festőnek, nagy, fényes ünnepélyek rendezésével előkészülni erre a föladatra. A háborús készülődések viharos lelkesedése, majd a sok szenvedés és pusztulás fájdalma, végül a nyomor forrongó elégedetlensége és kétségbeesése elemi erővel izzik a szemünk elé vitt jelenetekben: az alakokon az élet színe, szavaikban, tetteikben az igazság ereje, s a megkapó jelenetekben benne lüktet az események sajátos hangulata. Kisebb episodikus jelenetei között is van egypár kiváló, mint a rút dáridóba és visszataszító léhaságba fúló éjjeli temetés rajza — kár, hogy épen e rajz a jellemző vonások túlzásával bántó torzképpé fajul.

A rikító színek kedvelése, a jellemző vonások túlságos, sőt bántó kiemelése még fokozottabb mértékben ismerszik föl a regény szereplőinek rajzán. Az a kettős megvilágítás, a melyben Szabó Dezső regénye előttünk áll, az erős fényvel váltakozó sötét árnyék. Itt, a jellemrajzban, a legfeltűnőbb. Ereje van a jellemzésben, alakjai exponálásában és beállításában, de az, mint a megáradt folyam, nem bír magával, elszakítja a művészi önmérséklet gátját és szélsőségekbe csap. Azok az alakok, a melyeket élénk vezet, majd mind élettől duzzadó emberek, következetesen rajzolt jellemekkel, olyan lelki étellel, melynek forrása az igazság és a pszichológia. Megérzik rajtuk, hogy a való világból, megfigyelés útján, kerültek a regénybe. Úgy sejtem, hogy teljesen elgondolt alak egy sincs közöttük, mindegyikhez volt az írónak mintája az életben, ha nem is egészen úgy adta őket, a mint találta, hanem a készen kapott anyagot a maga képzeletével újra alkotta, idealisálta. S épen ebben a mozzanatban bosszulja meg magát a mértéktartás hiánya. Hogy minél jellemzőbb, minél színesebb legyen emberei rajza, a művészileg megengedettnél erősebben túlozza azokat a vonásokat, melyeket jellemzőkként ki akar emelni. Műérzéke, jellem-ábrázoló ereje megóvja attól, hogy torzképekké fokozza alakjai rajzát, de attól nem, hogy szertelenségekbe tévedjen.

Ilyen szertelen alak a regény női hőse, Judit. Egy falusi refor-

mátus lelkész gyönyörű leánya, a rossznak és jónak csodálatos, de hihetetlen keveréke. Szépségének tudatában ezzel a természeti adományával akarja megalapozni jövőjét, s noha egy fiatalkori barátjába szerelmes, ötezer koronáért eladja testét a falusi grejzleros megvetett fiának. Még szinte gyermekleány s máris lelke mélyéig cynikus és romlott. Merész ábrándjai a faluból a fővárosba vonják, ott sorra odadobja magát azoknak, a kikkel találkozik, eleinte mulatságból, jószívúságból, léhaságból, később pénzért, s egész Nanává lesz, mígnem csakhamar utczai leánynya aljasodik. A történet önmagában nem új, nem is lehetetlen, de azzá lesz a beállítással. Úgy, a mint a szerző élénk állítja, olyan viszonyok közt és olyan környezetben, csak psychopathia sexualisban szenvedő leány lehetne a hőse — Judit pedig nem az, legalább a szerző nem úgy rajzolja. Lelkének nemes vonásai, ismételten érvényesülő erkölcsi érzeke kibékíthetetlen ellenmondásba sodorják azokkal a förtelmes tettekkel, melyekbe a regényíró zsarnoksága belekényszeríti, úgy hogy ezt a két jellemet egy lélekben valóul nem tudjuk elfogadni.

A többi alak jobban van elgondolva és megalkotva. Érdeemes velük, a magyar falu «repraesentativ man»-jeivel egyenként megismerkedni. Legegységesebben, legtöbb művészettel rajzolt, bár nem legtartalmasabb karakter köztük egy episod-alak, a falusi tanító neje, Kunczné, a ki szereti magát leánykori nevén nevezni — s ez igen jellemző reá! Kitünő photographiája egy értéktelen, sivar léleknek: rossz feleség és rossz anya, de a mellett elbizakodott, hiú, rosszlelkű és irigy, a falu házsártos rossz szelleme, olyan élet-hűséggel bemutatva, hogy élő voltában egy pillanatig sem kételkedünk — de nem is hibázza el egyetlen egyszer sem szerepét. Vetélytársa, a ki tekintélyével, méltóságával, műveltségével háttérbe szorítja, de szegénysége miatt alája kerül s az elsőségért való küzdelemben elbukik, a falusi tiszteletes felesége, már halványabb körvonalakban áll előttünk, míg a két férj közül a gyáva, pipogya tanító a színtelenebb, a református pap viszont, Farczady Jenő, a regénynek legtöbb színnel, legenergikusabb vonásokkal megrajzolt alakja s legérdekesebb egyénisége. Ez már nem typus, ez igazi ember, egyén. A zuhlottak közül való. Van tehetsége: gyönyörű hangja, melybe azelőtt minden hallgatója, most, a lejtőre jutott, már csak maga szerelmes; tud beszélni, igaz hogy csak dörgő és megindító, zengő és érzelmes szólamokban, van a lelke mélyén gyöngédség és szeretet, de gyöngé jellem, nincs ereje akarni. nincs igazi hite hivatásához s könnyelmű, léha, még a büntől sem retten vissza — nemcsak a sikkasztástól, hanem a mi papnál még

súlyosabb, a megalázkodástól, a koldulástól. Az az ellentét, mely egyfelől hivatása, másfelől lelki alkata és hajlamai között nyilvánul, az erkölcsi érzék, a lelki emelkedettség és a műveltség hiánya, a tivornyázás és részegeskedés nagy művészettel formál belőle határozott, sajátos egyéniséget, de nyilvánvaló, sőt helyenként sértő nyereséggel. Ennek az alaknak rajza néha már közel jár a torzhoz, de azért Farczady Jenő mégis a regénynek figyelemre legmértöbb szereplője. A harmadik pár a két Schönberger, az apa, a falusi zsidó — rajzában az író nem emelkedik a falusi kiskereskedők irodalmi chablonja fölé, s újat nem ad — meg a fia, Sarkadi báró, a ki apjának pénzén Pesten lapot alapít és irodalompolitikát csinál. Noha alakjához Szabó Dezső irodalmi életünk közelmúltjának egyik fontos tényezőjét állította photographáló gépe elé, csak egypár jellemző vonását leste el, életet nem tudott lehelni a halvány képbe. Végül van még egy pár, két jóbarát. Bőjtke Jancsi és Farkas Miklós. Amaz a regény jó szelleme, a falu szíve-lelke, mindaz, a mi a magyar faluban szép és nemes, egy férfialakban megtestesítve. Maga az ifjúi erő és egészség, bátorság és tettvágy, nem épen Jókai módjára idealisálva, de híján az igazi személyiségnek. Vonzó regényalak, de nem élő valóság. Igazi jelentősége, hogy megmutatja, milyennek képzei az író az ideális magyart.¹ Farkas Miklósban minden irodalmilag tájékozott olvasó ráismer Ady Endrère. Nagy szeretettel rajzolja az író, de nem elfogultan; a barát s nem a pártember szemével nézi. Magyar fajiságát s nemzeti érzését túlozza ugyan — én legalább Ady költészetéből nem tudom mindazt kiolvasni, a mit a szerző — de ezzel talán még az élet igazsága ellen sem vét, nemhogy a művészi igazságot sértene. Egyébként a fővárosi élettől megrontott idegrendszerű, súlyos neurastheniájú embernek hasonlíthatatlanul igazabb képe ez a Farkas Miklós, mint a hasonló szerepet játszó Andor Molnár Ferencz regényében. Bár szertelenség, művelt lelkű, nemes érzésű emberhez méltatlan durvaság e falusi magyar szavaiban és tetteiben is jelentkezik, korántsem annyi, mint lipótvárosi társáiban. Nála is, mint a regény minden hősnél, a rajz az által lesz túlzóvá és szerтеленé, hogy a szerző nem olyannak rajzolja viselkedésüket, a milyen az a valóságban, mikor a társadalmi illem, a fegyvelmezetség,

¹ Jellemző az író erkölcsi érzékére, hogy ez a Bőjtke, a kiből a férfi eszményét testesíti meg, mikor ideálját, Juditot, hajnalban megpillantja barátja karjában, ruhátlanul, egy féktelen éjszaka kéjmámora után, akkor megelégedetten állapítja meg, hogy Judit számára szép menyasszony lesz, kitünő feleség. Pervers gondolat: hazug és visszataszító egyszerre.

az önuralom megfélekezzi vagy éppen elaltatja az ösztönöket, hanem olyannak, a milyen az ember volna, ha minden föltoluló állati érzését rögtön a maga nyersségében a világ elé tárná, a lelken átsuhanó minden gondolatát tettere váltaná. Hőseinek agyvelő-állományában a gátló-központok elsorvadtak, s bénulásuk szabadjára engedi a gonosz vágyakat és gondolatokat.

De nemcsak a regény személyei, hanem maga az író is örömet beszél nyíltan, nyersen, durván, ízlést sértően. Nem retten vissza, sőt határozott kedvteléssel fest physikai undort keltő képeket s használ piszkos, visszataszító, utálatos szavakat, mindenféle orrfacsaró büzzel töltve meg regényét. Ha Kazinczynak igaza lett volna, mikor azt írta egyik epigrammjában: «nem botol, a ki tudja s akarva botol», akkor Szabó Dezső nem követett volna el hibát, mert ez nála szándékos eljárás, művészi elv következménye. Szabó ugyanis naturalista. Zola tanítványa, az életet a maga nyersségében, durvaságában akarja bemutatni, s nincs gyűlöltebb fogalom előtte, mint az idealismus. Nem vitatkozom vele, vajon az idealismus nem éppen olyan jogosult művészi ábrázoló mód-e, mint a naturalismus; azt sem akarom firtatni, vajon a jellemző vonásoknak túlzása a csúf, a visszataszító irányában nem éppen olyan idealisáló eljárás-e, mint az, a mely a szép irányában eszményít, csak arra emlékeztetem, hogy a falu művelt és félművelt társasága még legduhajabb mulatásai közben sem követ el olyan aljasságokat, a milyeneket Szabó a terhére ró, s azt kérdezem tőle, vajon a mindennapi társalgásban, tisztességes úri emberek között kiejtené-e ő azokat a csúf szavakat, melyek hol kiírva, hol kipontozva csak úgy hemzsegnek regényében? Művészete lobogóján az élethűség és igazság jelszavai fénylenek, s gyakorlata akaratlanul is meghazudtolja elméletét!

Hasonló ellentét van a szerző költői fölfogása és regényének előadás-módja közt. Szabó Dezső, mint a modernnek általán, egyéni stylre törekszik, a régi, évtizedek «halványnyá betegedett» elbeszélő stylje helyett újat, sajátosat, egyénit akar maga számára teremteni. Nem eredmény nélkül. Stylusának van egyéni zamata — noha emlékeztet a többi modern elbeszélő stylusára — elsősorban a túlságos képszerűség révén. Mint a falusi házak falait befutó repkény, ellepik a terminus technicusok, idegen szavak, mesterkelt kifejezések, képek, de főként a merész, szokatlan személyesítések. Regényében minden él, s a lelki mozgalmak az őket kísérő testi mozdulatok átlelkesítése útján tárulnak elénk. Kétségtelen, hogy személyesítéseiben van erő, s stylusa minden chablontól ment, különös, gyakran megkapó, sőt frappáns, de ép oly kétségtelen, hogy képeinek

nagy része szertelen merészségében visszatetsző, keresett és erőszakolt s épen naturalistikus fölfogásával nincs összhangban. «A reggel szürkés zöldje becsurgott a szobába, mint valami piszkos mosólé és eloltotta az éjszakát» — így kezdi a II. kötetet, s a képek ilyen hajhászása két köteten keresztül nemcsak modorossá, hanem fárasztóvá is teszi a mesemondást. Ha még hozzáveszszük, hogy az író regényét teleszórja erőltetett, nyakatekert fordulatokkal, lazán, sőt pongyolán szerkesztett mondatokkal, a szokottól eltérően, de jogosulatlanul használt fordulatokkal, akkor nem csodálkozunk azon, hogy egy kitűnő írónk az első lapok elolvasása után bosszúsán vetette el magától a könyvet.

A modern regényíróknak, főkép a *Nyugat* híveinek, eljárását követi abban is, hogy ő is, mint a *Nyugat* munkatársa, regényét nemcsak élő, hanem közismert irodalmi és tudományos emberek photographiáival népesíti be. Nem nevezi őket igazi nevükön, de olyan határozott jellemvonásaikat emeli ki, hogy nemcsak Farkas Miklósban és Sarkadiban, hanem még vagy tíz alakban menten fölismerjük a portrait eredetijét. Legtöbbjük a *Nyugat* köréhez tartozik, s róluk olyan malitiosusan objectiv fölvételeket ad, hogy a *Nyugat* irányának ellenségei mindenesetre jobban gyönyörködnek bennük, mint hívei vagy épen az ábrázoltak — magának az eljárásnak, hogy ilyen ismert alakok szerepeltetésével regényét részben «roman à clef»-vé teszi, nagyobb művészi jelentősége nincs, költői értékben nem emelkedik a realitás által, csak érdekességben nyer a beavatottak előtt. Ez az érdekesség is idő jártával egyre halványodni fog, a mint a szereplőkre ráborul a feledés. Maga az *Elsodort falu* azonban, azt hiszem, jó ideig daczolni fog az idővel, s a benne rejlő eszme, az egész élető erő egyoldalúsága, szertelenségei, túlzásai ellenére is mint korképet és komoly műalkotást megtartja az utókor számára.